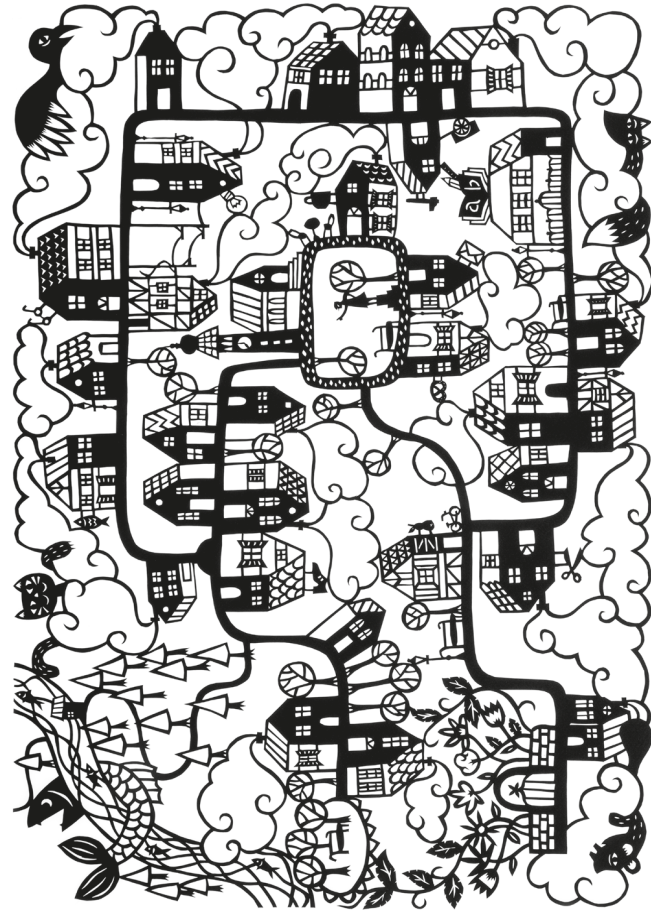

Ára: 900 Ft

**Kellemes Ünnepeket
és Boldog Új Évet Kívánunk!**

Illusztráció: Linda Toigo (Elisabetta Gnone. Jum, a sötét szerzet – Olga, a papirlány 2.)

www.mora.hu

12 MOZGÓ VILÁG

2019/12

MOZGÓ VILÁG

Király Júlia tanulmánya • Lengyel László esszéje • Raskó Györggyel Rab László beszélget • Juhász Pál tanulmánya • Odze György novellája • Debreczeny György, Gömöri György és Nyerges Gábor Ádám versei

Almási Miklós • Csengery Kristóf • Csepeli György • Dalos György • Fáy Miklós • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Kőríz Imre • Krajczár Gyula • László Ferenc • Mélyi József • Parászká Boróka • Pető Iván • Révész Sándor • Topor Tünde • Vadas József • Végel László

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a *Mozgó Világ* folyóirat kiadását! **Adószámunk: 19650414 2 41**

Mozgó-lexikon
A–Z

ALMÁSI MIKLÓS 1932-ben született Budapesten. Esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja, Széchenyi-díjas. Legutóbbi könyve: *Ami bennünk van* (2019).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Nemzet és migráció* (Örkény Antallal, 2018).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Tíz esztendő – Európai naplójegyzetek* (2016).

DEBRECZENYI GYÖRGY 1958-ban született Budapesten. Könyvtáros. Legutóbbi könyve: *Szelektív üveghegyeken innen* (2017).

FÁY MIKLÓS 1964-ben született Budapesten. Szabadfoglalkozású kritikus, újságíró.

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

GÖMÖRI GYÖRGY 1934-ben született Budapesten. Költő, irodalomtörténész, műfordító, egyetemi oktató. Legutóbbi könyve: *Az ajtó monológja* (2017).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. A MÚOSZ elnöke. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

JUHÁSZ PÁL 1944-ben született Debrecenben. Közgazdász, agrárszociológus. Tanulmányokat írt a Magyar Bálint által szerkesztett Magyar polip első és második kötetébe.

KIRÁLY JÚLIA 1957-ben született Budapesten. Közgazdász, címzetes egyetemi tanár, 2007–2013 között a Magyar Nemzeti Bank alelnöke. Legutóbbi könyve: *Simonovits 70.* (Gál Róbert Ivánnal, 2016).

KÖRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *A másik pikk bubi* (2016).

KRAJCZÁR GYULA 1958-ban született Budapesten. Újságíró.

LÁSZLÓ FERENC 1976-ban született Budapesten. Történész, kritikus. A Magyar Narancs belső munkatársa, a Revizor kritikai portál szerkesztője.

LENGYEL LÁSZLÓ 1950-ben született Budapesten. Jogász, közgazdász, politológus. Legutóbbi könyve: *Angyal karddal* (2016).

MÉLYI JÓZSEF 1967-ben született Budapesten. Művészettörténész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem oktatója.

NYERGES GÁBOR ÁDÁM 1989-ben született Budapesten. Költő, író, kritikus, az Apokrif folyóirat alapítója. Legutóbbi könyve: *Sziránó* (2013).

ODZE GYÖRGY 1949-ben született Budapesten. Író, műfordító. Legutóbbi könyve: *Sorstöröttek* (2017).

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író; Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

RAB LÁSZLÓ 1957-ben született Pélyen. A Népszabadság volt főszerkesztője, lapunk olvasószerkesztője. Legutóbbi könyve: *Pokolfárás – Út az újjászületésig* (2017).

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főszerkesztője, a HVG munkatársa.

TOPOR TÜNDE 1962-ben született Budapesten. Művészettörténész, az Artmagazin főszerkesztője.

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kosuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Temetetlen múltunk* (2019).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Bak Imre munkái

Meglepően finom.

FRESH
CORNER

Töltsd le az
applikációt

Mert kávéinkat mindig
frissen, gondosan
válogatott kávészemekből
készítjük.

Király Júlia	3	Válságtanulságok mára tizenöt pontban <i>Tanulmány</i>
Lengyel László	18	A félelemmentes élet – Konrád György <i>Esszé</i>
Rab László	24	Szalad a szekér, de nagyokat döccen <i>Beszélgetés Raskó Györggyel</i>
Juhász Pál	35	Miért csökkent a mezőgazdaság szerepe? <i>Tanulmány</i>
Gárdonyi László	40	Csoportosítás és szimmetria – Bak Imre <i>legújabb képeiről</i>
Debreczeny György	45	valamit elindított bennem, ennek is el kell jönnie, minden oly teljes <i>Versek</i>
Gömöri György	48	Álmairól, Öntudatos Gát-utcai szavazó mondja <i>Versek</i>
Nyerges Gábor Ádám	49	csakazértis / legalább, kiégő <i>Versek</i>
Odze György	52	Reményvesztetten <i>Novella</i>

Hónapló

Dalos György	64	Hideg múzeumok
Hargitai Miklós	67	Kínai figura
Végel László	71	Az elfeledett Sinkó
Parászka Boróka	75	Ketrencharc

Reflex

Révész Sándor	79	A nem-zsidó a jó zsidó
Topor Tünde	89	Senki többet?
Krajczár Gyula	95	A körülnézés tudománya

-ról, -ről

Pető Iván	98	Egy avantgárd világpolgár
Almási Miklós	101	Kultúrtörténeti galéria
Csepeli György	105	Lelakatolt lelkek
Kőrízs Imre	108	Balabi!
Fáy Miklós	113	Sugarak déli lantosa
Csengery Kristóf	115	Egy műfaj felnőttkora
Vadas József	119	Flancos place
Mélyi József	123	Variációk egy mintára
László Ferenc	126	Tabuért közhelyet – Tabukról tabuk nélkül

Megjelent a

LENTUS Kft.

Felcsuti Péter
Bojár Gábor
Kende Péter
Kornai András
Nyíri Pál
Szelényi Iván
és más magánszemélyek támogatásával

2

Mozgó Világ 2019/december

negyvenötödik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Erdély Gábor (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bognár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművész), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Papp Aranka (gazdasági vezető), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Vitányi Iván (kuratóriumi tag).

Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Alapítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444. Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (e-mail: batthyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 9000 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

Válságtanulságok mára tizenöt pontban*

Kornai Jánosnak

A Globális Válság¹ kezdőévéét sokan 2008-ra teszik, és a Lehman Brothers bukásához kapcsolják, de valójában 2007-ben kezdődött az amerikai jelzálogpiaci (subprime) válsággal, a mérgező pénzügyi eszközök terjedésével, a bankrendszernek pénzügyi nehézségeivel (sok esetben csődjével) és a pénzügyi piacokon tapasztalt egyre gyakoribb turbulenciákkal. A Lehman bankház 2008. szeptemberi csődje a válság fordulópontját jelentette, világméretű likviditási pánikhoz, majd ezt követően szintén világméretű recesszióhoz vezetett. A válság záróévéét nehéz meghatározni, mivel ez országonként nagyon eltérő volt. Az Egyesült Államokban és számos európai országban 2010-ben már véget ért a válság, míg mind az eurózóna és – ettől szinte függetlenül, a Kornai János által részletesen leírt

orbáni U-kanyar² eredményeként – Magyarország sodródott a második, 2012-es recesszió felé. A legtöbb országban a válságjelek 2013-ra már tényleg mérséklődtek vagy eltűntek, ám például a ciprusiak vagy a görögök számára egészen biztosan nem 2013 volt a válság záróéve.

A válság okait és tanulságait sokan sokféleképp összefoglalták már, magyarul az elsők között a *Mozgó Világ* állandó szerzője, Almási Miklós írt róla.³ Jómagam egy hosszú könyvben⁴ próbáltam objektíven elemezni saját, jegybankon belüli dilemmáinkat, döntéseinket, hibáinkat. Ebben az esszében azokat a tanulságokat gyűjtöttem össze, amelyek alapján talán a mai magyar gazdasági rendszer is jobban érthető.

Kezdjük néhány olyan jó tanáccsal, amelynek a betartása a következő válság kialakulásának valószínűségét mérsékelheti.

1. Óvakodj a fiskális alkoholizmustól! Ez a gyönyörű kifejezés, ami már az angol szakirodalomban is meghonosodott, a kiemelkedő gazdaságpolitikustól, a valaha volt

* Köszönöm az EVK, a FAKT, a Heller, a Rajk és a Széchenyi szakkollégiumok hallgatónak, hogy segítségemre voltak az esszében felvetett kérdések végiggondolásában. A tanulmányban kifejtettek kizárólag a szerző nézeteit tükrözik.

¹ A legutóbbi válságot szokták Globális Pénzügyi Válságnak, Globális Pénzügyi és Gazdasági Válságnak, avagy egyszerűen csak Globális Válságnak nevezni. Az 1929–33-as válság neve általában röviden csak Nagy Válság. Az amerikai irodalomban a mostani válság neve Great Recession, az 1929–33-as válságé pedig Great Depression. Az írásban én a legegyszerűbb Globális Válság megnevezést használok.

² Kornai János: *U-kanyar Magyarországon*. Élet és Irodalom, 2015. április 3.

³ Almási Miklós: *Hová tűnt az a rengeteg pénz? Válságkönyv*. Budapest, Athenaeum Kiadó, 2009.

⁴ Király Júlia: *A tornádó oldalszele. Szubjektív válságtörténet 2007–2013*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2019.

független Költségvetési Tanács első elnökétől, Kopits Györgytől származik. A fiskális alkoholizmus leginkább azzal jellemezhető, hogy az állam messze lehetőségein túlmenően költekezik: száznapos jóléti programot valósít meg, nagyvonalú lakástámogatási rendszert vezet be, bőkezűen osztja a szociális juttatásokat, nagyvonalúan visszanyesi az adókat, és csak késve vagy még úgy sem próbálja meg összehangba hozni bevételeit és kiadásait. Különösen azért veszélyes, ha a gazdasági fellendülés idején érzi meg a túlköltekezés mámorító ízét, mert nem marad kellő puskapora, amivel majd a válság idején tompíthatná a visszaesés fájdalmait. A kutatók és nyomukban a gazdaságpolitikusok egyre bonyolultabb szabályrendszert próbálnak meg kialakítani a túlköltekezés kordában tartására – de tudjuk, hogy nincs tökéletes megoldás. Az egyik ország 4-6 százalékos hiánnyal is elvan évtizedekig, mások könnyen bajba kerülhetnek 3-5 százalékos GDP-arányos költségvetési hiány mellett is.

A magyar gazdaságpolitikusok számára a válságot megelőző évek egyik legfontosabb tanulsága volt, hogy a fiskális alkoholizmus mindig rossz véget ér. A túlköltekezés előbb-utóbb napvilágra kerül. A mámoros évek után menthetetlenül jön a másnaposság, a fájó kijózanodás. A felismerés után kényszerűen költségvetési konszolidáció következik, megszorítás, tetszetős idegen szóval ausztería. Ezt nem lehet megúszni vagy megspórolni. Ezért nem szerencsés ilyenkor nyilvánosan bejelenteni, hogy „nem fog fájni”, mert fájni fog. Nem érdemes választási programban azt ígérni, hogy továb-

bi megszorításokról szó sem lehet, majd suttymban ráerősíteni az előd kemény megszorításaira. Jobb, ha az alkoholizmusra hajlamos állam egy ideig zéró toleranciát hirdet, és azt be is tartja.

Az elmúlt tíz évben a magyar állam példásan fegyelmeztnek tűnt: kiadásai csak a nemzetközileg elfogadott 2-3 százalékkal haladták meg bevételeit. Az adómegekerülésre határozottan hajlamos ország radikálisan javított az adók behajtásán, így bevételei ma sokkal biztosabban jelezhetők előre, mint korábban. Azonban mindezen heroikus erőfeszítések közepette a példásan fegyelmezt állam elfelejtkezett hosszú távú feladatairól. Elszegényítette az állami egészségügyet, és ezt tette a közoktatással is, amelyet a végletekig centralizált. Elfelejtkezett a nyugdíjrendszer megígért korszerűsítéséről. Alig épültek új utak, a GDP-hez viszonyítva csökkent a kutatás-fejlesztésre adott támogatás. Másrészt, az elmúlt évek látványos fellendülésének idején tán nem ártott volna pozitív költségvetési egyenleggel operálni, azaz még kevesebbet költeni, és felkészülni a szűkebb esztendőkre, amikor hanyatlik a konjunktúra, amikor apad az uniós pénzbőség. Az elmúlt években a költségvetésnek számos beruházásra, programra csak mérsékelten kellett saját forrásból költenie, hiszen jelentős részben az uniós források finanszírozták ezeket a projekteket. Nem biztos, hogy nem tér vissza az alkoholizmus, ha a boldog, gondtalan évek elmúlnak, és jön a szomorú depresszió.

2. Vigyázz a buborékokkal! A hitelbuborék nem gyerekjáték, kipukkadása fájdalmasan érinti a szereplőket, de akár a gazdaság egészét

is. Charles Kindleberger, a világhírű amerikai gazdaságtörténész még a hetvenes években írt könyvet *Mániák, pánikok, összeomlások* címmel, s művében – a sokáig elfeledett közgazdász Hyman Minsky hitelciklus-elmélete alapján – kristálytisztan pontossággal mutatta be a 17–20. század számos pénzügyi-gazdasági válságán keresztül, hogyan erősíti fel a hitelbuborék a piaci spekulációt, és hogyan lehet ebből nagy és csúnya összeomlás.⁵ A hitelciklusok fordulópontját, amit gyakran követ pénzügyi összeomlás, Minsky-pillanatnak hívják. Ilyen Minsky-momentum volt például Magyarországon 2008 októberében, amikor megállt a devizahitelek addig dinamikus növekedése. Akik valaha foglalkoztunk pénzügyi válságelmélettel, mind olvastuk egykor Kindleberger könyvét (az elvetemültebbek még Minskyt is), utólag mind nagyon szépen meg tudjuk mutatni, miért hasonlított ez a globális válság annyira a könyvben tárgyalt történelmi válságokhoz. A kulcsszerepet, mint annyiszor a történelemben, most is a hitelbuborék játszotta. Az egyre emelkedő ingatlanáraktól és az olcsó lakáshoz jutástól, illetve a remek befektetési lehetőségtől megszédült hitelfelvevők és hitelnyújtók hitelbuborékokat generáltak az Egyesült Államoktól kezdve Ausztrálián, Új-Zélandon, Izlandon, Írországon, Spanyolországon, Anglián és a balti országokon keresztül egészen Magyarorszáig. Amikor viszont a hitelbuborék, az ingatlanár-buborék kipukkadt, akkor a vonzó álm

helyett csakis szinte visszafizethetetlen hitelteher és megoldatlan élet maradt hátra.

A hitelbuborékok több helyen igen jó szándékú kormányzati beavatkozás kezdte fűjni. Az Egyesült Államokban például az egyik amerikai álm, „a mindenkinek legyen saját lakása” program keretében a kétezres években számos ponton lazították a jelzáloghitelhez jutás törvényi feltételeit, ezzel elindítva a nem igazán hitelképes (subprime) adósok tömeges eladósodását, ami egyenesen vezetett a 2007-es jelzálogpiaci összeomláshoz. Magyarországon 2000-ben hirdette meg az Orbán-kormány a később több ponton és többször kibővített lakástámogatási rendszert, ami egyaránt felpörgette az ingatlanpiacot, az építőipart és a jelzálog-hitelezést. 2003-ban már kétszer annyi lakás épült, mint három évvel korábban, és a jelzáloghitelek volumene is két számjegyű növekedést mutatott. A program nem mellékesen jelentősen hozzájárult az előző pontban emlegetett költségvetési túlköltekezéshez. Az olcsó, támogatott hitelekre a bankszektorban egész hitelgyárak épültek ki, amelyeket a program visszafogását követően a pénzük után futó bankok olcsó devizahitelekre állítottak át, és így a hitelbuborék megállíthatatlannul tovább nőtt.

Nem árt ezen a tanulságon elgondolkodni, amikor ismét indul az államilag támogatott lakáshitelboom. A CSOK és a Babaváró hitel együttesen több bank esetében is az újonnan folyósított hitelek 40-50 százalékát teszi ki, miközben a „mindenkinek saját lakást” álmoprogram alternatívájaként felmerülő bérlakáspiac kiépítése és az önkormányzati szo-

⁵ Kindleberger, Charles P.: *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. Palgrave Macmillan, első kiadás: 1978, hetedik kiadás: 2015. Magyarra még nem fordították le.

ciális bérlakásprogram kialakítása ismét késik. A buborék újra nő, és Budapesten az ingatlanok a jegybank szerint már 5-10 százalékkal túlértékelték.

3. Kerüld az eredendő bűnt!

Barry Eichengreen a válságok egyik legjelentősebb gazdaságtörténésze nevezte eredendő bűnnek a külföldi devizában való eladósodást.⁶ Elsősorban a dollárban eladósodó fejlődő országra mutatta ki ennek káros hatását, de ugyanez igaz a svájci frankban eladósodó háztartásokra, kisvállalkozásokra, önkormányzatokra. Csak akkor nem eredendő bűn a devizában való eladósodás, ha a hitelfelvevő jövedelme (vagyon) is devizában van, így például a jelentős exportot lebonyolító vállalatok nyugodtan vehetnek fel devizahitelt, hiszen az árfolyammozgás egyformán érinti jövedelmüket és adósságukat. A kétezres években svájci frankban eladósodott háztartások, kisvállalatok, önkormányzatok azonban jobbra csak forintjövedelemmel rendelkeztek, így, még ha racionálisnak tűnt is az olcsó devizahitel, még ha a hitelfelvevők többsége jobban járt is, mint ha forintban adósodott volna el, jobb lett volna ellenállni a csábító szirénéneknek, mert a terhek emelkedésére ezek az adósok nem voltak kellően felkészülve. Mint azt százezrek megtapasztalták a forint leértékelődéskor (aminek a nagyobb része 2011 után következett be), nemcsak

a törlesztőrészletük nőtt, hanem a hátralévő adósságuk forintban számított értéke is. Az ellehetetlenült adóson nem segített az a tudat, hogy ha forinthitelt vett volna fel, akkor az egyszerű gazdasági logika szerint (nettó jelenértékben) rosszabbul járt volna, mert forinthitelt nem vett volna fel, nem tudott volna felvenni a magas kamat és a magas induló törlesztőrészlet miatt.

A devizahitel nem tiltható be, ahhoz ki kellene lépünk az Európai Unióból. Az unión belüli szabad tőkeáramlást minden tagországnak biztosítania kell, azaz minden uniós állampolgár szabadon tarthat devizát készpénzben és számlán, fizethet devizával és eladósodhat devizában. A kormánynak vissza is kellett vonnia a 2010-es devizahitelezést tiltó rendelkezését. Nem tiltani kellett volna, hanem megfelelően szabályozni már jóval a válság előtt, a svájcifrank-hitelek megjelenésekor: a devizajövedelemmel nem rendelkező hitelfelvevő csak nagy nehézségek árán juthasson devizahitelhez.

A jelenlegi kormány csökkentette a fedezetlen adósok devizaadósságát. Az államadósságot növekvő mértékben forintállampapír kibocsátásával finanszírozzák. A lakossági devizahiteleket 2014-ben forintra konvertálták. Banki szabályozással korlátozták a devizahitelhez jutás lehetőségét mind a háztartások, mind a kisvállalkozások számára. Ez a lépéssorozat az „eredendő bűn” ismételt előfordulását és így mindnyájunk válságfenyegetettségét mérsékelte.

4. A rosszul szabályozott pénzügyi rendszer önmagában is képes nagy válságot előidézni. A

⁶ Eichengreen, B. – Hausmann, R. – Panizza, U. (2002) *Original Sin: The Pain, the Mystery, and the Road to Redemption*. 2002 November. Paper presented at a conference on Currency and Maturity Matchmaking: Redeeming Debt from Original Sin, Inter-American Development Bank. <http://www.financialpolicy.org/financedev/hausmann2002.pdf>

rosszul szabályozott pénzügyi rendszer képes felerősíteni a hitelciklusokat, és olyan kockázatokat tud generálni, amelyek egy-egy buborék kipukkadásakor súlyos összeomláshoz vezethetnek. A globális válságot megelőző hitelbuborékok, mániák nem alakultak volna ki a rosszul szabályozott pénzügyi rendszernek felelőtlensége nélkül. Nem hiszem, hogy a magyar állam által adott válasz, a bankrendszer bűnbakként való megnevezése és úgymond jogos megrendszabályozása lenne az ideális válasz. A pénzügyi rendszert, mint minden finom műszert, nem célszerű légkalapáccsal megrendszabályozni, válságadókkal, elszámoltatási törvényekkel, végtörlesztéssel megbénítani, mert azzal az egész gazdaságnak árt a felelőtlen gazdaságpolitikus.

A válság egyik nagy tanulsága ugyanis éppen az volt, hogy ha lebénul a bankrendszer, akkor leáll a gazdaság is. Ezért a gazdaságpolitikusok, elsősorban a jegybankárok minden erejükkel a pénzügyi piacokat, a bankrendszereket igyekeztek életben tartani, a hitelezést újra beindítani. Az úgynevezett bankmentő programokat nem volt egyszerű a válság veszteséivel elfogadtatni: „A bankokat megmentik, bennünket persze nem” – hangzott el számtalanszor a világ legkülönbözőbb pontjain a látszólag jogos vád. Ben Bernanke, az amerikai jegybank elnöke is hiába próbálta elmagyarázni a pénzvilág (a Wall Street) és a reálgazdaság (amit az amerikai városi Fő utca, a Main Street képvisel) szoros egymásra utaltságát: „Tudja, én is a Main Streetről jövök, soha nem dolgoztam a Wall Streeten, és az egyetlen ok, ami miatt a

Wall Street egyáltalán érdekel, hogy ami ott történik, az hatással van a Main Streetre.”⁷ A válság kiváltotta indulatok ritkán csillapíthatók racionális érvekkel. A *Foglaljuk el a Wall Streetet* mozgalom nem csak Amerikát jellemezte, más országokban is megjelentek a bankok megbüntetését, sőt megszüntetését követelő szervezetek. Az indulatok a válság elültével lassan csillapodtak, és a bankok megtépázva, szigorúan újraszabályozva általában a fellendülés motorjai lettek, és az általuk is előidézett fellendülés sikerrel mérsékelte a válság előidézte veszteségeket.

A Magyarországon 2010 után hatalomra került kormány az adósságcsapdában vergődő emberek indulatait, bankellenességét kihasználva egyértelmű bűnbaknak nevezte ki a bankokat, kiemelkedő mértékű adókkal, elszámoltatással, végtörlesztéssel sújtotta őket. Mindezt annak ellenére tette, hogy a válság alatt a külföldi tulajdonosok folyamatos tőkeemelésé következtében egyetlen hazai bankot sem kellett adófizetői pénzből megmenteni. A 2008-at követő tíz évben a külföldi tulajdonosok több tőkét emeltek a bankjaikban, mint amennyi osztalékot valaha kivettek. Segítségre csak a magyar tulajdonú bankok szorultak. A válságot követően a bankok tulajdonosi szerkezetének átalakulása nem egészen tükrözi ezt a válságtanulságot: a tranzit államosítások után egy jól körülírható magyar tulajdonosi csoporthoz (Mészáros-birodalom) került a bankrendszer ma

⁷ Ben S. Bernanke: *Volt merszünk cselekedni. Emlékirat egy válságról és annak utóéletéről*. Budapest, Napvilág, 2017. 378. oldal.

már közel húsz százaléka.⁸ A bankok megbüntetése pedig visszaütött: Magyarországon 2010 és 2016 között gyakorlatilag zombi bankrendszer működött, a hitelek volumene csökkent, a környező országok mind elhúztak mellettünk. Nem volt jó válasz a válságra a *bankbüntetés*.

A pénzügyi piac és a bankrendszer megfelelő szabályozással megóvható a túlzott kockázatvállalástól és attól, hogy másokat terheljen a túlzott kockázatokkal, ilyen a nehezen kezelhető árfolyamkockázat a devizahiteles ügyfelek esetében. A bankok hitelezését ma már nem a jegybankok pénzkibocsátása korlátozza, hanem a bankoknak előírt szigorú vagy kevésbé szigorú tőkekövetelmények. A bankok minél több tőkét kötelesek tartani, annál kisebb a hitelezési kapacitásuk. Természetesen ezt sem szabadna túlzásba vinni. Ha visszatérünk a jó öreg Shylock idejébe, aki kizárólag saját tőkéjéből finanszírozta ügyfeleit, akkor ne lepődjünk meg azon, ha a hitelek megint gyérülnek és drágulnak. A bankok megfelelő szabályozásának örök dilemmája, hogy mennyi az a tőke, amely még segíti az egészséges hitelexpanziót, de megakadályozza a súlyos veszteségekkel, válságokkal járó hitelbuborék kialakulását. Ez a dilemma a válság hatására újra, hangsúlyosan előkerült.

Ebben túl nagy mozgásteret (szerencsére) Magyarországnak nincs: köteles betartani az Európai Unió vonatkozó szabályait. Mindazonáltal annyi önállósága maradt az országnak, hogy lemondva az uniós országok által létrehozott Bankunió biztonságáról,

nem Brüsszel ellenőrzi a magyarországi bankok biztonságos működését, és nem is Brüsszel lép közbe egy-egy bank megrendülése esetén. A bankrendszer szabályozása, felügyelete ma kizárólagosan a Magyar Nemzeti Bank felelőssége. Elgondolkodtató, hogy a jegybank bankfelügyeletért felelős alelnöke, bár még ötvenéves sincs, a városi legenda szerint mandátuma lejártakor nem vállalta annak meghosszabbítását, inkább elment műbútorasztalosnak.

5. A politikának sosem érdeke a lufi leengedése. Nem hálás feladat a buborékok kidurrantása, amikor még egyre nőnek, amikor úgy tűnik, soha nem ér véget az álom, amikor úgy tűnik, most végre mindenki nyerni fog, és ezért egyre több ember kapcsolódik be, és látszólag nő a köz elégedettsége és boldogsága. Óriási felzúdulást váltott ki, amikor a szocialista-liberális koalíció először megpendítette, hogy le kellene állítani az államilag támogatott jelzáloghitelezést – nem is lépte meg több mint másfél évig az új miniszterelnök (Medgyessy Péter), amit azonnal meg kellett volna lépnie. Az olcsó jelzáloghitel helyébe lépő olcsó devizahitel-buborékról 2006-ban már látszott, hogy ijesztően nő. Ha akkor a kormány leállítja (azaz megszigorítja a devizahitelezés szabályozását) az a feszült poszt-őszödi politikai hangulatban újabb bombaként robbant volna. Akkor még mindenki úgy érezte, hogy jól jár, a hitelfeltevő végre olcsón, könnyen jutott lakáshoz, bútorhoz, autóhoz, plazmatévéhez, miközben a bankok egyre nagyobb piaci részesedéshez, profithoz, osztalékhoz jutottak. A jegybank teljesen hiába valóan emelgette a stoptáblát, adott ki közleményeket a felügyelettel kö-

⁸ A folyamatról lásd: Király Júlia: *Trollok harca – egy új sorozat a magyar bankpiacról*. Élet és Irodalom, 2015. szeptember 11.

zösen, próbált verbálisan közbeavatkozni – szabályozási jogosítványa akkor még nem volt. Az eufória idején csak egy politikától független szervezet, a fékek és ellensúlyok rendszerének valamely intézménye lehet képes a buborék tovább fújásának megakadályozására.

6. Óvakodj a túlzott eladósodástól! A túlzott eladósodás önmagában is képes romboló erővé válni. Akár a magánszektor (vállalatok, háztartások), akár az állam növeli meg túlzott mértékben adósságát teherviselő képességéhez és vagyonához képest, mindenképpen bukás lesz a vége. A globális válságot megelőzően azért tudtak a háztartások, a vállalatok, az állam minden elképzelhető határon túl eladósodni, azért nőtt meg hihetetlen mértékben például Magyarország külső adóssága, mert a világ más részeiről bőségesen, történelmileg kiugró mértékben áramlott a szabad pénz a kelet-európai régióba. A tőkebeáramlás relatíve nagyobb volt annál, mint ami Dél-Amerikát vagy Kelet-Ázsiát válságba sodorta a nyolcvanas és a kilencvenes években.

Amikor ez a tőkeáramlás megáll – az a hirtelen halál. Hirtelen eltűnik a likviditás (eltűnik a pénz). Ezt érte meg Magyarország 2008 októberében. A durva eladósodásból adódó sérülékenység összeomláshoz vezetett. A pénzügyi globalizáció hátulütőiről tehát sosem szabad megfeledkezni. Nem a gonosz globális tőke szőtt világméretű összeesküvést a szegény magyarok ellen, hanem a rosszul szabályozott pénzügyi globalizáció fokozta a válságérzékenységet. Nem a globalizációt kell megszüntetni (nem is lehet), hanem megfelelő, országhatárokon átnyúló szabályozás-

ra van szükség, ahogy azt a Nobel-díj várományosa, Dani Rodrik szellemsen és a probléma mély elemzését adva megírta.⁹

A 2010 utáni kormány a túlzott külföldi eladósodásból következő sérülékenységgel szemben hirdette meg a „saját lábra állás” programját, és radikálisan csökkentette, a válság csúcspontján meglévő szint csaknem felére (a GDP közel 120 százalékáról mintegy 60 százalékára) az ország külső eladósodottságát. A túlzott eladósodás mérséklése dicséretes. Jelentősen csökkent mind a magánszektor, mind az állam külföld felé való adósságállománya. Magyar állampapírokat ma már nagyrészt magyarországi bankok, befektetési alapok és magánszemélyek tartanak. A bankok által tartott nagy volumenű államkötvény-állomány az Európai Unió belül a bankok tőkéjéhez mérten a legmagasabb. Ez akkor okozhat gondot, ha a magyar állam kerül ismét nehéz fizetési helyzetbe, mert ekkor a bankok az állammal együtt bukhatnak, ez történt Görögországban. Az állam jelenleg fegyelmezett, adóssága is csökken (most már nem csak a magánvagyonok – nyugdíjalapok – konfiskálásával), de a kockázat megmaradt, és velünk él. A háztartások elmúlt években (de leginkább a szuperállampapír hatására az elmúlt hónapokban) megugrott állampapír-állománya az összes lakossági megtakarításokhoz viszonyítva csak látszólag változott a válságot megelőző időkhöz képest: akkoriban a magánnyugdíjpénztárakon keresztül birtokolt a lakosság nagy volu-

⁹ Dani Rodrik: *A globalizáció paradoxona. Demokrácia és a világ gazdaság jövője*. Budapest, Corvina, 2014.

menű állampapírt, most közvetlenül. Az intézményi megtakarítókat (életbiztosítókat, nyugdíjpénztárakat) nem véletlenül találta fel az emberiség: azt figyelték meg, hogy a nem leggazdagabb rétegek esetében az intézményesült megtakarítások hatékonyabban és nagyobb biztonsággal működnek.

7. Tartózkodj az átláthatatlan termékektől (de ne feledd, hogy a kés attól még hasznos eszköz, hogy gyilkosságokat is el lehet vele követni¹⁰)! A válság kialakulásában és terjedésében nem csekély szerepe volt azoknak a szép hozammal kecsegtető, fancy pénzügyi termékeknek, melyeket fiatal pénzügyi mérnökök (*financial engineer*) dolgoztak ki és dobtak piacra, és amelyeknek pontos összetételét, működését, megfelelő árazását gyakran sem a befektetők, sem a forgalmazók nem értették pontosan.¹¹ A kamatok a Globális Válság előtt alacsonyok voltak, így hát a befektetők ugrottak erre a nagyszerű, jó minőségű befektetési lehetőségre. Aki nem látta még *A nagy dobás* című filmet, gyorsan töltse le és nézze meg, hogy megértse e mérgező termékek mibenlétét. Biztosítók, nyugdíjalapok, bankok, mind szép nagy volumenben vásároltak ezekből a kötvényekből, amelyek a válság 2007-es kezdete kor kezdtek leértékelődni, és súlyos pénzügyi nehézségekbe sodorták a jó szándékú, ám kevésbé felkészült befektetőket. Emlékszem, egy 2007.

¹⁰ A derivatív termékekkel kapcsolatban Szász János © fogalmazta meg ezt a zseniális hasonlatot.

¹¹ A pénzügyes olvasók kedvéért: a különböző egyszerű és szintetikus CDO-kra és más hasonló kötvényekre, illetve az összetett derivatív termékekre, például az FX linked swapra gondolok.

őszi konferencián egyik hazai bankunk vezetője szellemesen és nem kevés büszkeséggel jegyezte meg, hogy szerencsére az ő treasuryje (a bank pénzügyi ügyleteit intéző csapata) annyira múlt századi, hogy egy gramot sem vásároltak ezekből a nagyszerű termékekből, és most nem is kell semmiféle veszteséget leírniuk, mint számos külföldi anyabanknak. Ez a bankvezető akkor még nem tudta, hogy az ő képzetlen treasuryje mindeközben hatalmas tételekben kötött olyan szintén bonyolult összetételű derivatív ügyleteket a bank kontójára, amiből egy évvel később, a Lehman Brothers bukását követően a banknak hatalmas veszteségei és nem csekély pénzügyi nehézségei származnak majd. „Sose vásárolj olyan pénzügyi terméket, sose köss olyan összetett derivatív ügyletet, aminek az összetételét nem érted pontosan, aminek kockázatát nem teljesen látod át!” – javaslom fiatal barátaimnak. A jövő pénzügyi mérnökeinek viszont azt is elmondom, hogy a kés nem csak gyilkolásra való, azaz a jól megtervezett, jól árazott összetett pénzügyi termékekre a jövőben is szükség lesz, éppen a pénzügyi kockázatok csökkentése érdekében. Csak épp mindig tudni kell, mi mire való, minek milyen az összetétele, milyen a kockázata, nehogy az örkényi mérgezett pogácsák terjedjenek el újra a világban.¹²

Nemcsak összetett, hanem nagyon egyszerű pénzügyi termékekkel is lehet a pénzügyi stabilitást rombolni. Kindleberger már idézett könyvében leírja, hogy a nyolcvanas években mi-

¹² Akinék esetleg nem ugrana be azonnal: Örkény István: *Végzet*. Sosem lehet elégszer újraolvasni az egyperceseket.

lyen károkat okoztak az Egyesült Államokban az egyszerű vállalati kötvények, amelyeknek csak annyi volt a szépséghibájuk, hogy nem voltak befektetésre ajánlott minősítésűek, viszont bőséges kamatfelárat ígértek. A hozaméhes befektetők vásárolták is őket, hogy később lógó orral sirassák veszteségeiket a vállalatok bedőlésekor. Ez volt az úgynevezett bővlikötvényválság. Nos, a Magyar Nemzeti Bank Növekedési Kötvényprogramja jelenleg éppen magyar vállalati bővlikötvénypiacot épít, az adófizetők kontójára vásárolva a befektetésre nem ajánlott minősítésű – a többi között a Mészáros–Garancsi-birodalom számos vállalata által kibocsátott – bővlikötvényekből jelentős mennyiséget.¹³ A program kiötlői, akik szerint a kötvény a válság idején akadozó bankhitelezést képes ellensúlyozni, nem tanultak a válságból. Nem tudják, hogy a kockázatos termék válság idején: mérgezett pogácsa.

Ez idáig tárgyaltuk a válság kialakulásához vezető eseményekből leszűrhető tanulságokat, következésképp maga a válság.

8. Óvakodj a természeti hasonlatoktól! A gazdaságelemzők, gazdaságpolitikusok mindig is hajlamosak voltak a gazdaság és a pénzügyek sokak számára titokzatosnak tűnő világát egyszerű hasonlatokkal közelebb hozni, felhőkről, szelekről, viharokról, földrengésekről beszélni válságok kapcsán. Méltán híressé vált hasonlatom, melyet még két nappal a magyar pénzpiacok 2008. októberi összeomlása előtt is ismételtettem, miszerint reméljük, hogy

minket csak a tornádó oldalszele ér el, már azért is kapitális marhaság volt, mert a tornádónak nincs oldalszele. A legjobb, ha elfelejtjük a képes beszédet, és maradunk a tényszerű helyzetismertetésnél: melyek a válságra utaló jelek, mi sugallja a közeli összeomlást, illetve mely tényezők azok, amelyek a pénzügyi nehézségek békés elmúlására utalnak.

9. Sose gondold, hogy „most másképp lesz”! A válságok több évszázados történetét elemző két amerikai szerző, Carmen Reinhardt és Kenneth Rogoff adták azt a címet könyvüknek, hogy *Most másképp lesz*.¹⁴ Ezzel arra utaltak, hogy a legtöbb válság előtt a gazdaságpolitikusok és az utca embere egyaránt úgy gondolták, ez most nem olyan, mint az a múltkori, amikor a világ összeomlott, mindenki utcára került, és minden egész eltörött, most biztosan másképp lesz (lásd például az egymást követő argentin kormányok választások utáni optimista nyilatkozatait). Jobb megtanulni: most sem lesz másképp.

10. Ne reméld, hogy előre felismered a válságot! A válságok lefutása fölöttébb egyforma: a lázas fellendülés során felhalmozódnak a problémák, a piaci eufória, a mánia idején mindenki rohan, nehogy lemaradjon a Nagy Lehetőségről, majd a hiteláramlás elakad, pénzügyi nehézségek keletkeznek, jönnek a turbulenciák, a bizonytalanságok, bekövetkezik a pánik, a válság, az összeomlás, ami aztán átterjed a reálgazdaságra is, és jön a munka-

¹³ <https://www.mnb.hu/monetaris-politika/novekedesi-kotvenyprogram-nkp>

¹⁴ Reinhardt, C. M. – Rogoff, K. S. (2011): *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

nélküliség, iparágak bedőlése, majd nagy sokára a lassú megnyugvás. A normál gazdasági ciklusokat is ugyanezzel a sémával tudjuk leírni, de nem minden ciklus lefelé menő ágát nevezzük válságnak. Valahogy úgy kell elképzelni a ciklusokat, mint amikor a szlalomsiélő jön lefelé a lejtőn, kicsit jobbra dől, visszaemelkedik, aztán kicsit balra dől, megint visszaemelkedik, ciklikusan, de mégiscsak egyensúlyát tartva eléri a célvonalat. A gazdaság és a pénzügyi világ valahogy pont így ingadozik. A hitelciklusok kicsit hosszabbak, a normál üzleti ciklusok kicsit rövidebbek – a ciklusok pontos hosszán még ma is elmélyülten vitatkoznak a kutatók. A ciklikus ingadozást akkor nevezzük válságnak, amikor a gyönyörűen szlalomozó sielő mégis felbukik, mert egy túl mély bedőlést már nem tudott ellensúlyozni, vagy ott volt egy kis láthatatlan jégfolt a pályán, vagy akármiért. (Lám-lám, bármennyire szeretném megfogadni a jó tanácsot, hogy kerülni kellene a gazdaság elemzésekor a különböző természeti vagy sporthasonlatokat, nem tudok ellenállni a kísértésnek.) Ahogy az sem mindegy, mekkorát esik a sielő, nem mindegy, milyen mély és milyen tartós a válság. A Globális Válság nagyon mély volt, és számos országban nagyon tartós (az Egyesült Államokban alig három évig tartott, a görögöknél viszont majdnem tíz évig).

A válságoknak hiába szinte teljesen egyforma és jól leírható a lefutásuk, számos kérdésre mégsem tudunk választ adni. Nem biztos, hogy minden buborékból válság lesz, lehet, hogy lassan leereszt a buborék, és szinte észre se vesszük, hogy volt. Nem biztos, hogy minden hi-

telexpanzió válságos véget ér. Nem biztos, hogy a gazdaság egyre több pontján megfigyelhető pénzügyi nehézségek végül pánikba, összeomlásba torkollnak. Tehát nem tudjuk, hogy a válságsemákra hasonlító semákból válság lesz-e, vagy sem.

A másik kérdés, amire ugyancsak nem lehet jó választ adni az eddigi tapasztalatok alapján sem, hogy ha lesz is válság, akkor pontosan mikor fog kitörni, mikor következik be az a világméretű pánik, mint amilyen a Lehman Brothers összeomlása után bekövetkezett, amikortól mindenki érzékeli, hogy baj van, és ami miatt például nagyon sokan 2008-at tekintik a Globális Válság kezdőévének. A buborékok lecsengése valóban elképzelhetetlen pénzügyi nehézségek, csődök nélkül, mégis számos olyan esetről tudunk a gazdaságtörténetből, amikor egy ilyen pénzügyi turbulenciákkal terhes időszak vége nem pánik és a pánik nyomán elhatalmasodó válság lett, hanem csendes megnyugvás.

A 2008-as válság Magyarországon úgynevezett fertőzőes válság volt: a globális pénzpiacokon kialakult válság volt az itthoni összeomlás közvetlen kiváltó oka. Ha kevésbé lett volna sérülékeny az ország, akkor a fertőzés negatív hatása valószínűleg kisebb lett volna, mint ahogy a környező országok többségében kisebb volt. Ha nincs globális pénzügyi válság, akkor nem tudjuk mi történt volna Magyarországon. A válságok kialakulásához szükséges tényezők mind jelen voltak a kétezres években, de hogy lett volna-e pánik, lett volna-e súlyos összeomlás, vagy fokozatosan megoldódtak volna a pénzügyi nehézségek, mint ahogy a kilencvenes évek második felében

a Bokros–Surányi-program eredményeként sikerült a mély válságot elkerülni, erre már soha nem fogunk választ kapni.

Az elmúlt tíz évben többen többször kiáltottak farkast. Nem véletlenül. Tény, hogy a Globális Válságot megelőző időszaknál számos országban ma nagyobb az ingatlanbuborék, tény, hogy összességében a világban sokkal nagyobb az eladósodottság, tény, hogy válságérett a kínai hitelciklus, tény, hogy a politikai feszültségek (kereskedelmi háború, menekültválság, Brexit) bármikor gazdasági válságot robbanthatnak ki stb.

A világ legfelkészültebb közgazdászai azon tanakodnak, hogy a világban megfigyelhető válságjelek vajon újabb globális pénzügyi és gazdasági válsághoz vezetnek-e, vagy most lágyan landol (*soft landing*) a világgazdaság. 2007–2008-ban a Lehman Brothers összeomlása előtt ugyanezeket a kérdéseket járták (jártuk) körül újra meg újra, szinte az utolsó percig bízva a békés lenyugvásban.

Fiatal tanítványaimnak csak azt tudom tanácsolni: „Ne higgy a legszínesebb hőtérképekben, a legszofisztikáltabb szintetikus válság-előrejelző mutatókban, ne higgy semmiben!” Van, amikor úgy állnak össze a kirakós darabkái, hogy pánik és összeomlás jön, van úgy, hogy csendesen elmúlik a válságfenyegetéssel terhes időszak. Az én válságtörténetem talán legpesszimistább tanulsága ez: nincs megbízható válság-előrejelzés. Csak utólag látjuk pontosan, hogyan illeszkedtek az egyes történetek, tények egymáshoz, és hogyan rajzolódik ki a pánik és a válság jól ismert mintázata.

11. A válságokat nem a spekulánsok világméretű összeeskü-

vése idézi elő. Válság idején felerősödik a bűnbakkereső narratíva, és mindig egyértelműen rá tud mutatni a válságot előidéző szűk (általában a bankvilághoz kapcsolódó) csoport aljas mesterkedésére, könyörtelen pénzhajhászására, netán az idegen-szívűek világméretű összeesküvésére. A kutatók ezeket a teóriákat minden válság kapcsán tényszerűen cáfolják, de a cáfolatnál sokkal gyorsabban és mélyebben terjednek az összeesküvés-elméletek az erre igencsak fogékony tévé, a webes és a nyomtatott sajtó, sőt a színház, az irodalom segítségével. Ezek az elméletek egyszerűek, tetszetősek, és egyértelműen megnevezik a felelősöket. A válságokban általában súlyosan sérülő kisemberek természetes igazságérzetére, bosszúért kiáltó érzelmeire hatnak, sugallják, hogy ha vannak vesztesek, akkor lenniük kell nyerteseknek is, akik ezt az egészet kitalálták. Könyvem megjelenését megelőzően a Facebookon indított blogsorozatam számos hozzászólója megingathatatlan magabiztossággal képviselte ezeket a nézeteket. Pedig a válság során gazdaságok omlanak össze, korábbi értékek – vállalatok, bankok, részvények, ingatlanok – értékelődnek le, vagy tűnnek el örökre, és összességében mindenki veszít. Nehéz elfogadni, hogy a válság nem zérusösszegű játék, hogy nem ravasz összeesküvés idézte elő, és hogy a föld nem lapos, hiszen elég csak kinézni az ablakon, hogy a saját szemünkkel meggyőződjünk róla. És boszorkányok sincsenek!

Ha a pénzügyi nehézségek, a turbulenciák kora nem múlik el csendesen, ha jön a pánik és a pánik nyomán az elkerülhetetlen válság, akkor következik a válságkezelés, amelynek

szintén nem kevés tanulsága van. A legfontosabb, hogy a kilábaláshoz a bankok és kormányok országhatáron átnyúló együttműködése szükséges. Bár ezt a válság vesztesei nem szokták elhinni – a mostani Globális Válság korántsem végzett akkora pusztítást, mint nyolcvan évvel korábbi elődje, az 1929–33-as Nagy Válság, mivel a válságkezelésben fel lehet használni az előző válságok tanulságait. A válságkezelés számos, általunk, mint nemzeti bankos döntéshozók által is megtapasztalt tanulsága közül most csak hármat emelek ki.

12. A csordaszellem kialakulása, a feljebbvaló igazságának kritikátlan elfogadása a hatékony válságkezelés legfőbb akadálya. A válságról megjelent visszaemlékezések mind kiemelik, milyen fontos szerepe volt a válságkezelésben annak, hogy a résztvevők folyamatosan egymással konzultálva, intézmények között és intézményeken belül rendszeres ötletbörzét tartva, a felmerülő megoldási javaslatokat közösen és részleteiben végiggondolva cselekedtek. Az ötletbörze, az ötletek végiggondolása, a várható eredmények, költségek és kockázatok összevetése persze időigényes, és válság idején időből van a legkevesebb, de mégis, így alakul ki a hatékony válságkezelés. A végiggondolt sokféle ötlet révén.

Válság idején nincs rosszabb, mint amikor gondolkodás nélkül a feljebbvalótól, a „központtól” várják az egyetlen jó megoldást. Az Orbán-kormány válságra adott válaszai közül a leginkább elhibázott lépés – Kornai Jánost idézve – a túlzott centralizáció volt, ami szinte mindenütt jellemzi a mai kormányzati

döntéseket. A fékek és ellensúlyok lebontása azzal jár, hogy az omnipotens központi hatalmat semmi nem korlátozza, és az a súlyos mellékhatása, hogy bármilyen miniválság esetén is az omnipotens központból várják a döntést, mindenki felfelé tekint, és meg se kérdőjelezi a feljebbvaló döntéseinek helyességét. Az így kialakuló döntési mechanizmus kiiktatja, mint felesleges, hatékonyt zavaró tényezőt, bármely döntés kockázatainak és költségeinek mérlegelését, ami pedig válság esetén katasztrofális következményekkel járhat. 2013-ban az új jegybanki vezetés megérkezésével ennek előjeleit véltem (szerintem megalapozottan) felfedezni az új döntési mechanizmusban, ezért mondtam le három hónappal mandátumom lejárta előtt. Ilyen környezetben jelentősen megnő a rossz döntések kockázata. Ez nem jelenti azt, hogy akár hosszú ideig ne működhetne hibátlanul a rendszer, az sem következik az állításból, hogy csak rossz döntések születnek. Sőt, hosszú időn keresztül látszólag minden rendben van, aztán egy válságos helyzetben a döntéshozó testület váratlanul szembesül azzal, hogy esetleg nincs senki, aki világosan megmondja, hogy hogyan is kell dönteniük, és maguknak kell rádöbenniük, hogy a swap spread nem egy óvodai nyelvtörő, hanem valami, amiről nekik kell dönteniük.

13. Válságban a szolidaritás felül kell hogy írja a „nincs ingyenebéd” logikáját. A válságot előidéző buborékok kipukkadása mindenkinek veszteséget okoz, a félig kész épületek sosem épülnek meg, a gyártervekből csak tátongó üzemcsarnokok maradnak, bankok

mennek csődbe. De mindig a legrosszabb helyzetben lévők vesznek a legtöbbet. Nem csak álmaikat veszítik el, nem csak a potenciális lottóötös-nyereményt, hanem állásukat, jövedelmüket, lakásukat, a meglévő kis vagyonukat. Mivel a hitelbuborék felfele ívelő szakaszában a rosszul szabályozott bankrendszer a legrosszabb helyzetben levő, a valójában hitelképtelen, de pillanatnyilag hitelképesnek tűnő adósokat veszi célba, ők lesznek a hitelbuborék kipukkadásának legnagyobb vesztesei. Előbb-utóbb azt veszik észre, hogy bármennyit törlesztettek is, a hátralévő adósságuk meghaladja minden vagyonuk értékét. A válság során először ők veszítik el az állásukat, nekik csappan meg a kiegészítő jövedelmük, az ő házuk értéktelenedik el a legjobban. A társadalomban ilyenkor erős kell hogy legyen a szolidaritás, nem ilyenkor kell a „nincs ingyenebéd” tanulságát kioktatóan felidézni. Azaz a legelesettebbek, az adósságcsapdában vergődők számára adófizetői pénzeket kell megmozdítani, és célzott programokat kell szervezni.

Ez a fajta társadalmi szolidaritás hiányzott Magyarországon. Az egyik oldalon a „nincs ingyenebéd” vállrándításával, a másikon megvalósíthatatlan demagóg ígéretekkel szembesültek a vesztesek. Sokan, akik hittek a „minden devizahitelest megmentünk” szép szólamában, abbahagyták hiteleik törlesztését – ezzel még nehezebb helyzetbe kerültek, az adósságuk ettől kezdve exponenciálisan nőtt. Legszívesebben külön pontba írnám: **Mindig óvakodj a demagóg ígéretektől!** A „minden devizahiteles megmentésének” fideszes ígéréteiből a gaz-

dagokat kimentő végtörlesztés és a bankok megbüntetése lett, ami az adósságcsapdába került adósokon egyáltalán nem segített. Az egyetlen igazán célzott, a nehéz helyzetben levőkön ténylegesen segítő program a Nemzeti Eszközkezelő létrehozása és ezáltal a lakhatás bérleti formában való biztosítása volt, de mára ez is kurtán-furcsán lezárulóban van. A végtörlesztéssel a gazdag, jómódú, komoly tartalékkal rendelkező adósokat a kormány megmentette, az adósságcsapdában vergődő tízezret az út szélén hagyta.

Minden olyan civil szervezet, amely a lakhatás biztosításával, az utcára kerülés megakadályozásával, az adósságcsapdából kikerülni nem tudók megsegítésével foglalkozik, tiszteletet érdemel! Az életfeltételeiket elvesztő emberek megsegítése a szolidáris társadalom kötelessége, erre kellene állami programokat szervezni. A szokásos ellenvetésre, miszerint ilyen programok kialakítása révén nem csak az arra érdemesek, de érdemtelenek is segítségben részesülnek, érdemes a mainstream közgazdasági logikát idézni: sokkal nagyobb annak társadalmi költsége, hogy nem segítjük a valóban bajban lévőket, mint az a költség, hogy olyan is kap segítséget, aki nem rászoruló. Társadalmi szolidaritás viszont csak olyan országokban alakul ki, ahol az állam nem tetszeleg a mindenható, mindent megoldó autoritás szerepében.

14. Az intoleráns, mindenbe beavatkozó állam nagyobb károkat tud okozni, mint a rosszul szabályozott piac. A válság – mint mindig – újra felelevenítette az ősi vitát az állam éjjeliőrszerepéről, noha az állam a 20. században már szinte sehol sem játszott éjjeliőrszerepet,

sőt, nagyon is aktívan beavatkozott a gazdaságba. A papírtigrist azonban mindig könnyebb lelélni, mint a közpolitikák valós elemzését adni. A jelenlegi válság oka sem a liberalizmus és a szabad piaci verseny túlbujánzása volt, szemben a bölcs állami beavatkozással, hanem mind a piac, mind az állam funkcionális zavara. Nem működött a piaci önszabályozás, nem helyettesítette ezt a piaci szereplők etikai felelőssége, az állam pedig rosszul és rossz helyen ösztönzött, rosszul és rossz helyen szabályozott. A jó szabályozás kialakítása hosszú, számos alkun keresztül húzódó, nehézkes folyamat. De egyáltalán nincs kizárva a társadalmilag alacsony költséggel működő, a társadalmi haszon maximalizálására ösztönző jó szabályok kialakítása. A piaci szereplők önszabályozására és felelős viselkedésére is lehet egy-egy válság után számítani: a közvetlen nagy veszteség fenyegető réme ilyenkor minden szereplő számára erősebb a könnyen és felelőtlenül szerezhető profit vonzásánál.

A magyar állam nem a jó szabályrendszer kialakításának rögzös útját választotta. A válságot követően a közvetlen, intoleráns piaci beavatkozások sorozatával azt érte el, hogy jelenleg a magyar gazdaságban egyre kevesebb olyan részpiac van, ahol ne a közvetlen, kézi vezérléses állami beavatkozás alakítaná az árakat, torzítva ezzel valamennyi szereplő magatartását. Lebontották a fékek és ellensúlyok rendszerét, ezzel korlátlan lehetőségek nyíltak a kormányzati beavatkozások számára. Megszüntették a jogbiztonságot, ezzel megszüntették a hosszú távú tervezés és tervezhetőség lehetőségét. A gazdaság minden szegmensében

felelősítették a járadékvadászatot a piaci orientáció helyett. Központosították a döntéseket, szinte megszünt a kormányzaton belül a horizontális együttműködés. Az intoleráns, centralizált állam rövid távon hatékonynak tűnik, de mivel jelentősen növeli a rossz döntések kockázatát, egyre több hibával működik. Rossz döntéseket újabb rossz döntésekkel orvosol, a rendszert átláthatatlanná és működésképtelenné teszi.

És végül egy történelmi tanulság, amit Daron Acemoglu és James Robinson világhírűvé lett könyvükben¹⁵ számos példán mutattak be.

15. A parazita birodalmak mindig összeomlanak. Egy régi kedves barátom a magyar gazdaság elmúlt tíz évről folytatott hosszabb diskurzusunk során egyszer csak mosolyogva megszólalt: „Ugye tudod, hogy ez a korszak úgy fog szerepelni a jövő történelemkönyveiben, mint a magyar gazdaság aranykora?” Kétségtelen: ha madártávlatból nézünk a magyar gazdaságra, az Európai Unión belül kiugróan magas növekedést, gyorsuló fogyasztást, ingadozó, de általában két számjeggyel növekvő, a GDP több mint 20 százalékát kitevő beruházásokat, dinamikus bővülő exportot, 10 százaléknál gyorsabban növekvő béreket, alacsony jövedelem- és nyereségadókat, alacsony inflációt, stabil, tartósan 3 százalék alatt alakuló költségvetési deficitet, csökkenő államadósságot, csökkenő külső adósságot, az eredendő büntől, a fedezetlen devizahitelektől való mentességet, egyre vonzóbb turisztikai

¹⁵ James A. Robinson – Daron Acemoglu: *Miért buknek el nemzetek? – A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* Budapest, HVG Könyvek, 2013.

célpontot jelentő városokat és falvakat, sőt, a legutóbbi idők statisztikái szerint egyre csökkenő szegénységet látunk (illetve annak kimutatásában jó adag módszertani váltást is lehet tapasztalni). A túlzott lakossági eladósodás elkerülésére európai mércével mérve is a legszigorúbb szabályok léptek életbe. A 2007-es helyzethez képest látványosan csökkent a válságérzékenység, egy globális fertőzés, lehet, hogy most valóban csak a „tornádó oldalszelét” jelentené. És mindehhez – a 2019-es önkormányzati választások repedéseitől eltekintve – szinte meggingathatatlanul stabil politikai kormányzás társul. Minden befektető álma egy ilyen ország, nem véletlen, hogy újra befektetésre javasolják a magyar állampapírokat a hitelminősítők.

Mégis, miközben sok bennem a kétely, határozottan állítom: a jövő valós tényekre koncentrált gazdaságtörténészei, a jövő Pécsi Verái, Pető Ivánjai, Kövér Györgyei, Rév Istvánjai, Berend T. Ivánjai – hogy egyetemista korom legkedvesebb gazdaságtörténeti oktatóit egy csoportban említsem, bármilyen messze kerültek is mára egymástól – nem a magyar gazdaságtörténet aranykorát fogják látni a 2010 után megvalósuló NER-korszakban.

Az Orbán-kormány által kialakított válság utáni gazdasági rendet alapvetően meghatározza a gazdaság duális szerkezete: létrejött a birodalmi gazdaság, a politikai családdhoz¹⁶ közel álló, elsősorban Mézáros Lőrinc nevével fémjelzett vállalatbirodalom és kapcsolt részei. Ez

a *birodalmi gazdaság* baljós árnyat borít a gazdaság másik, piacorientált, valós értéket előállító részére. Ennek a vállalatbirodalomnak nem piaci versenyben kell helyállnia, gazdagodása, bővülése kizárólag állami megrendelésektől, európai uniós forrásoktól, piacon kívüli alkufolyamatoktól, azaz a társadalmi jólétet csökkentő járadékvadásztól, az intézményesített és centralizált korrupciótól függ. A birodalmi gazdaság az államot is fogva tartja: törvények, szabályok a birodalmi gazdaság érdekében, a verseny kizárása érdekében születnek meg. A birodalmi gazdaság nem csak a közvetlenül hozzá tartozó vállalatokra van hatással, megfertőzi a gazdaság egészséges részét is. Működése nem hatékony, pazarló. Ilyen torz, parazita gazdasági struktúrák tartósan nem tudnak fennmaradni. Ezúttal sem lesz másképp. Nem tudom, nem is akarom megjósolni, hogy mikor fog a birodalom szétesni. De amikor bekövetkezik, akkor mély és tartós gazdasági és társadalmi válság következhet be.

Ennek a rendszernek a kialakulásában felelősségem van. A válság előtt és alatt általam is elkövetett hibák, a későn felismert tanulságok hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon ez az új, pusztulásra ítélt, de addig még nagyon sok kárt okozó politikai és gazdasági rend alakult ki. Osztom Kornai János bölcsességét: mindenkinek magának kell szembenéznie azzal, hogy mekkora a felelőssége abban, hogy életre kelt Frankenstein doktor torzszülött, mindent elpusztító bábja.¹⁷

¹⁶ Erdemes Magyar Bálint gazdaságsszociológiai „maffiakönyveit” elővenni, olvasni, elgondolkodni rajtuk.

¹⁷ Kornai János: *Frankenstein erkölcsi felelőssége*. Élet és Irodalom, 2019. július 19.

A félelemmentes élet – Konrád György

A haza nem akarta az ő sírjukat ápolni és eltakarni

„Ezerkilencszáznegyvenöt március 15-én változások voltak észlelhetők az ünnepi beszédben, a szónok 1848. március 15-ét földidézve nemcsak a szabadságharcot, hanem forradalmat is emlegetett. Az én helyemet az osztályban már tartózkodó, udvarias kívülállás jellemezte, és ez a továbbiakban is így maradt, mindig valami másért, nem mondom, hogy gyógyíthatatlanul, mert nincsen szó betegségről. A közösség, amely azt énekelte, hogy *hazának rendületlenül légy híve, ó magyar, bölcsőd az, s majdan sírod is, mely ápol s eltakar*, a közösség, amely szereti a pátoszt, az én szellemalakban jelenlévő, zsidó elemi iskolai osztálytársaimtól már nem várhatta el, hogy ezt énekeljék, mert ez a haza nem akarta az ő sírjukat ápolni és eltakarni, mivelhogy egy lengyel kisvárosban hamuvá alakították át őket. Azt a kétszáz többi gyereket, akik helyett élek...” – írta Konrád az *Elutazás és hazatérésben*.

A tizenegy éves, halálra ítélt berettyóújfalui fiú, aki az utolsók közt kime-
nekült Újfaluból, gyerekkori csodavilágából, hogy Pesten bujkálva, váratlanul felnőtt legyen, úgy lett azonos magával, hogy éppen önazonosságát tagadták meg. Kik? Az újfaluiak, akik részvétlen vagy kegyetlen kárörömmel nézték a zsidók deportálását, és kirabolták elhagyott otthonaikat? „A Fel-
támadás téren sok ismerősöm van. Egész városra, egész deportálóvonatra való.” A pestiek? Akik vagy öltek, vagy mentettek, vagy leginkább nem tettek semmit. „A haza ott van, ahol gyermekkorunkat és ifjúságunkat töltöttük. Aki elveszítette, elveszett marad...” – írta Jean Améry a *Mennyi haza kell egy embernek?* című kisesszéjében.

„Azt beszéljük, hogy a regényíró Erich Maria Remarque-ot 1933 után újra és újra felkeresték tessini lakhelyén a Goebbels-minisztérium küldöttei, hogy hazatérésre, megtérésre bírják az »árja« és ezért mégsem egészen a gonosz hatalmába került emigráns író” – írja Améry. „Amikor Remarque nem adta be a derekát, a birodalmi küldött végül megkérdezte tőle: Na de, az istenért, nincsen magának honvágya? Már miért volna – válaszolta állítólag Remarque. – Nem vagyok én zsidó!”

Konrád György nagyon is zsidó. Neki erős honvágya van. Újfalun mindig visszavonzza. Budapest nélkül tud, de nem akar élni. Újfaluban még minden a helyén, s mindenki önmaga volt. Csak a vész óráiban és perceiben derült ki, hogy semmi sincs a helyén, és senki se az, akinek látszik. Ahhoz, hogy ez vagy az lehessünk, így apánk Újfalun jó módú és öntudatos polgára, fia elkényeztetett és kiszolgált kisfiú, a társadalom, a nemzet láthatatlan hozzájárulása kellett. Egyik évről, egyik hónapról, egyik hétről, egyik napról a másikra, sőt, egyik óráról a másikra, nemcsak az államhatalom, de a helyi

és a nagyobb társadalom, nemzet visszavonta nemcsak a bármilyen tulajdonhoz, életfeltételhez való jogot, de az élethez való jogot is.

Az emberek éber megfigyelése, szándékaik kikémlése, a túlélés esélyeinek, a kiben bízatsz s kiben nem egyszerre racionális és érzéki mérlegelése tizenegy évesen nem szociológusi munka vagy írói mesterség, hanem élet-halál kérdése. Nincs otthonod, sarkod, ágyad, utcád, városod, hazád, istened, talán világod se, ahol biztonságban lehetsz, ahová befogadnak. Úgy vagy, hogy nem vagy.

Konrád minden érzélgés és utólagos számíthatás nélkül írta meg többször is, milyen volt szüleit elveszteni és megtalálni, rokonait elveszteni és nem találni, önmagát elveszteni és valaki másban, amivé lett, magára találni. Évtizedekkel később unokatestvére, Polónyi Péter visszaemlékezéséből tudtam meg, hogy közöm volt ehhez a tizenegy éves fiúhoz. A papírok nélkül bujkáló Konrád testvéreket egyik napról a másikra, egyik óráról a másikra, egyik percről a másikra cserben, a semmiben hagyták rokonaik. Aki maradt számukra, az a *Kerti mulatság* című önéletrajzi regény Zsuzsája, az *Elutazás és hazatérés* Zádor Gyuláné Vágó Zsófia. A fiatalasszony a szomszéd lakásban bujkált három gyerekkel: saját fiával, Polónyi Péterrel, és a két Zádor gyerekkel. Férje munkaszolgálaton, ahonnan soha nem tért vissza. 1944. október 15-e és 1945. áprilisa között, Zsófi „néni” – harminckét éves volt ekkor – befogadta a Konrád gyerekeket, Gyurit és lánytestvérét. Öt gyerekkel bujkált, éhezett, fázott, halálos ítélet alatt. „Zsófi néni finom, vékony jelenség volt, minden ezüstös volt rajta, a hangja, a szeme és a dús, fekete hajában néhány őszülő tincs. Nem habozott azt tenni, amit ízlése diktált, úgy kezelt bennünket, mintha az övéi lennénk, hónapok alatt ötgyerekes, egyedülálló anya lett. Arra is volt gondja, hogy ép lelki bőrrel éljük túl ezt a förtelmes időt.”

Polónyi Péter leírja, hogy ennek az éhező közösségnek egyik mentője egy fekete hajú, magas és vidám nő volt, aki hátizsákjában újra meg újra élelmiszert és hamis papírokat hozott az anyjának. „Szép, fiatal nők sibakancsban, norvég mintás pulóverben, bőséges hajukat simán kontyba fésülve, nadrágos, hosszú lábukat egymáson átvetve cigarettáztak. Sok olyasmin nevettek, amit én nem értettem. Mások voltak, mint a kisvárosi asszonyok, gunyorosak, talányosak, radikálisok és kifinomultak. Nem is egybe szerelmes voltam közülük, de egészen különlegesen szerelmes voltam Zsuzsába [Zsófi], pontosabban Zsuzsa [Zsófi] nénibe.” Ez a bekezdés szó szerint szerepel az 1989-es *Kerti mulatságban* éppúgy, mint a 2002-es *Elutazás és hazatérésben*.

Bevallom, hogy a sok nő közül engem csak az egyik huszonöt éves lány érdekel. 1944. őszén s telén több fiatal nő is élt a nevéen, a papírjaival mint kolozsvári keresztény menekült. (Kolozsvár akkor már szovjet kézen volt, így a papírok nem voltak ellenőrizhetők.) Ismerte a Zádor családot Kolozsvárról, és Zádorné Vida Zsófi egyike volt azoknak, akiknek élelmiszert és életmentő papírt szállított. Ő járt sibakancsban és norvég mintás pulóverben, derekáig érő fekete haját bonyolult koszorúkontyba fonva: Kovács Ágnes volt, az anyám.

Csak autonóm emberek tudnak szolidáris emberek lenni

„Minden ember valamilyen módon bővíteni akarja a maga szabadságát. Rengeteg félelemmel. Ebben a társadalomban töméntelen félelem van. Hogy mi most összejöttünk, érdekes szimptomája annak, hogy talán mintha kevésbé félnénk. A félelemmentes élet nem egyszerűen adomány, hanem élethossziglani gyakorlat. Mi magunk különböző személyes stratégiákkal építjük föl ezt a félelemmentes életet, amelyben megbízhatóság és méltóság egyrészt, szolidaritás másrészt párbán vannak egymással. Csak autonóm emberek tudnak szolidáris emberek lenni” – mondta a maga csendes és lassú módján Konrád György 1985. június 14-én a monorierdei kempingben. Egy tízmilliós népeségű, nyolcszázhetvenezres párttagságú, puha diktatúrában ültünk negyvenöten az ellenzékiek illegális első találkozóján a cirógató napfényben. A szabadságnak ebben a csodálatosan megtapasztalt napfényében túltettük magunkat a kerítés mögött bűvő rendőrautón, a pártközpont hatalmasain, a távolabb fekete fellegként úszó szovjet, román, lengyel, keletnémet elnyomásokon. Építettük a félelemmentes életünket.

„Monor személyes halottam. Nemcsak azért, mert negyvenöten voltunk ott, ezen az »ellenzéki csúcstalálkozón«, ahogy Gorbacsov nevezte meg Kádárnak, és már 25-en halottak” – írtam 2014-ben *A szabadság melankóliájában*. 2019. szeptember 12-e és 13-a, vagyis Rajk, majd Konrád halálával tizennégyen maradtunk: Bauer Tamás, Demszky Gábor, Elek István, Haraszti Miklós, Havas Gábor, Kenedi János, Kis János, Laki Mihály, Radnóti Sándor, Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós, Tornai József és Vargha János. „Monor szinte azonnal meghalt, kétévesen, és senki nem akart emlékezni rá, dicsekedni vele. Ellenkezőleg, inkább kényszeredett szégyenkezés ült mindenki arcára egy félrelépés, egy rossz kapcsolat gyermeke miatt. Dehogy akart Csurka azzal büszkélkedni, hogy egy asztalnál ült Kis Jánossal, és fejét verte a falba Kenedi, hogy valaha Für Lajossal és Csoóri Sándorral egyeztetett.”

A visszaemlékező Konrád *Vendégkönyvében* így emlékezett meg Monorról: „Férfikarantén, tisztességtudó fegyelem a törzs vénei körül. Ellenzékiek, populisták, reformerek, függetlenek – civilizáltan vitatkoztunk, senki sem szakította félbe a másikat, mindenki odaállt a mikrofonhoz, amely ragasztószalaggal volt egy seprűnyél végére odaerősítve, és a védnökség asztalához támasztva. Kimentünk, és állva beszéltünk. Magyar komolyság és illendőség, kellett, hogy elnökség is legyen. Zsidó és keresztény megfontoltan, lassan beszélt. Érvényesült a nem túlságosan gyors cselekvési reakciók hagyománya. A gondolatok papíron kevésbé csillognának, de itt van helyzeti erejük. Jól hangzanak az előre nem rögzített kimondások. Íme, a törzs, a nagycsalád, amelyben otthonosan és otthontalanul érzem magam... Egy francia a franciákról többes szám harmadik személyben beszél, egy magyar nem mondja a többiekéről, hogy magyarok. Ezt inkább úgy mondja, hogy: mi.”

Ez a *mi*, amit akkor és ott, Monor három napján éreztünk, szinte azonnal elveszett. Lett belőle egymás ellen forduló *te meg én, ők és mi*. Talán már akkor megvasadt a közös mi tudata, amikor az egyáltalán nem megfontolt és lassú beszédű Solt Ottilia, majd éppen Konrád György fejéhez vágta Csurká-

nak és a népieknek, hogy a cigányság ügyében gyanús álláspontot foglalnak el. S amikor Donáth Ferenc békéltető zárszavai után „futnak a lovak” felkiáltással Csurka sebes léptekkel a kocsijához ment, és barátaival elhajtott, mi ott maradtunk tanácstalan. Akkor Rajk Laci hatalmas alakjával felemelkedve, barátságos basszusán csak annyit mondott: csináljunk magunk után rendet. És mint egy jó házigazda, tehetetlen értelmiségi barátait tapintattal vezérelve, leszedte és összecsomagolta a hatalmas katonai sátrat, összerakta az asztalokat és székeket. Mindenki morgott, szidta azokat, akik ránk mint cselédeikre hagyták a munkát, de Laci némán és fegyelmezetten csak dolgozott. Én az asztalt cipelő Konrádra, a szemetet összeszedő Konrádra, a csendesen mosolygó Konrádra, a polgár Konrádra emlékszem.

De vissza kell térnünk a tanácskozás két és fél napjához, ahol Konrád fontos szerepet játszott az ellenzék legfontosabb stratégiai kérdéseiben: mi a helyzet, merre menjünk tovább? Csurka István bevezető tanulmánya az *Új magyar önépítésről*, nem is titkoltan, Konrád munkáiból indult ki. Csurka úgy vélte, hogy 1956 után a lecsúszó, erkölcsében megromlott magyar társadalom kettős szerkezetű: egyfelől a hatalom irányába tartó, állami emberré változó értelmiségi elit, másfelől egy számkivetett, törmelék társadalom. „Ez az értelmiségi osztályhatalom felé haladó társadalom kizsákmányolja... a kétkezi, dolgozó- segédmunkásréteget.” Csurkának ezt a vélekedését Konrád fölszólalásában meg is erősítette: „Pista volt olyan kedves, hogy többször is hivatkozott Szelényi Iván barátommal írt könyvünkre, amivel némelyeknek a rosszallását is kiváltotta, mert sokan vitatták ezt a könyvet – minden bizonnyal joggal. Tény, hogy van egy olyan társadalom, amelyben nem az önszabályozó polgári folyamatok alakítják az életet, hanem valamiféle tudományos irányítás, tervezés, döntés – akkor ez olyan társadalom, amelyben mégiscsak értelmiségi-féle emberek vannak felül, és azok, akik végrehajtják ezeket a tudományos döntéseket, azok vannak alul. S most előállt az a helyzet, aminek a harapófogójában Csurka István tanulmánya is van, amelyben mi valamennyien benne forgunk, hogy van értelmiség a maga zavaros öntudatával, mintegy a nemzet elitje gyanánt, itt van értelmiségiként állami állásokhoz kötve, kettéhasadt tudattal, mert félig állami ember, félig-meddig polgár. És van a maradék társadalom, a fizikai dolgozók világa, ez a most már szélesre kiterjedélyesedett munkásosztály, amely szinte felöleli a parasztságot is, amely ezekből a célmegfogalmazásokból mintegy kimaradt.”

Csurka helyzetértékelésével szemben először a szociológus Vági Gábor, majd Bence György és végül én szólaltam föl. Vági fölhívta a figyelmet arra, hogy már az előterjesztett írásokban ellentét van, mert Csurka az elmúlt harminc évről mint folyamatos lecsúszásról beszél, ellenben Bauer és Kis írásai szerint a rendszer karaktere átalakult, egyre lazább a szövete, volt fölemelkedés, egyre több a rés. Bence kimondta, hogy Csurka egy idősebb nemzedék élményei alapján ítél, csak hogy a fiatalabbaknak, akik a háború után születtek, akiknek 56 nem személyes élmény, egészen más tapasztalatai vannak, egészen más kulturális színvonalon. És Bence Csurkával és Konráddal szemben védelmezte azt a fiatal értelmiségi szakmai elitet, amely képes és alkalmas arra, hogy sikeres életpályát fusson be, anélkül, hogy a hatalommal megalkudna.

Hozzászólásomban erősen bíráltam azt a „48-as” felfogást, hogy 56 óta folyamatosan lefelé csúszunk, hogy a „67-esek”, vagyis 1968 reformerei, az értelmiségi elit hamis kompromisszumot kötöttek volna a szegény „pincérnemzet” felett. A magyar társadalom a reformokkal igenis emelkedett, polgárosult, a Kelet irigyelt országává lett, s éppen a reformok útjáról való letéréssel jutott válságba. 68 után megjelent a gazdasági öntudat és racionalitás a magyar társadalomban. „Hová vonulhat vissza állampolgárként valaki? Monoron a szerződéses kempingbe és étterembe. Kelet-Európában sehol sem találunk ilyen éttermeket az országút mentén. Ha valaki Magyarországon tudja, mi mibe kerül – és ezt a magyar társadalom nagy része megtanulta –, akkor egy kicsit már Nyugathoz, Európához tartozik. A válság nem harmincéves, hanem *most* van válság, mert ezt a kalkuláló, gazdálkodó magatartást nem lehet bevinni az egész gazdaságba” – mondtam akkor.

Még azok is ellene szóltak Csurka és Konrád önépítésre buzdító, antipolitikai útjának, akik diagnózisukkal egyetértettek. Úgy tekintették, mint belenyugvást az adottba, mint megváltoztathatatlanba. Először Szabó Miklós mondta ki, hogy a „politizálj, ne önépíts!” jelszava kell hogy irányadó legyen, majd Benda Kálmán, Levendel László, Vásárhelyi Miklós beszéltek a cselekvés mellett. A legkegyetlenebbül TGM szólt: „Szeretnék hozzáfűzni valamit ahhoz, amit Konrád György mondott. Nem állok egészen távol annak a föltételezésétől, hogy amit ő receptként elének tár, és aminek megvalósulását máris útban lévőnek látja, az voltaképpen meglepően hasonlít ahhoz, amit Szabó Miklós a kapituláció folytatásának vagy átörökítésének nevezett. Azt gondolom, hogy amennyiben a kivonulást, a privát szférát, a saját szobánkat tartjuk a társadalmi élet kitüntetett terepének, amely ráadásul a jövővel vemhes, akkor belenyugodtunk abba, hogy valóban kitiltottak bennünket azokból a gyűléstermekből, amelyeknek használatba vételéhez állami engedély szükséges. Eltekintve a gyakorlati lehetőségektől és a politikai esélyektől, erről elvben leköszönnünk nem volna szabad. Nem hiszem, hogy ráadásul ezt a lemondást reményként volna szabad feltüntetnünk.”

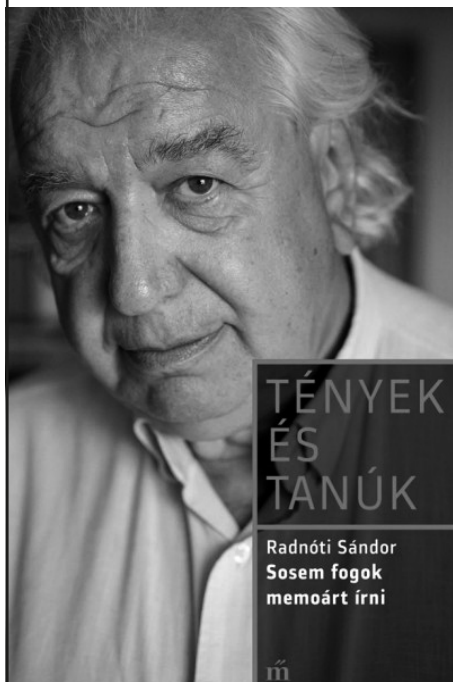
1985-ben Konrád és Csurka vagy éppen Václav Havel úgy vélték, hogy a kelet-európai rendszerek tartósak, megváltoztatásukra se kívülről, se belülről nincs esély. A Szovjetunió előregedett és elmeszesedett, de közeli pusztulását semmi se mutatta. Az iránymutató lengyel Szolidaritás mozgalom súlyos válságot élt át az illegalitásban, vezetőit, így Adam Michniket, éppen akkor ítélték súlyos börtönbüntetésre. A magyar társadalom néma volt. Közömbösnek és belenyugvónak látszott. Amikor a demokratikus ellenzék Kis Jánossal az élen a Kádár-rendszer megroppanását jelezte, és a politikai építkezést, a programkészítést tűzte napirendre, inkább vágyai, mint a valóság kimondójának tűnt. Ugyan miként tudna kívülről nyomást gyakorolni a hatalomra egy maroknyi szamizdat-ellenzéki, akiknek a hangja alig hallatszik. A reformközgazdászok – Antal, Bauer, Tardos és társaik – a gazdasági válság vészharangját kongatták. Felfogásunk szerint a gazdasági válságnak először társadalmi, majd politikai válsághoz kell vezetnie. Az önépítés helyett az a feladat, hogy a hatalmon belül reformjavaslatokkal bombázd a

politikát, és kívül, klubokban, körökben, szakkollégiumokban a társadalmat világosítsd fel a valóságos állapotokról és a reformokkal lehetséges kiútról. A reformközgazdászok ezért veselkedtek neki, és írták meg 1986 novemberére a *Fordulat és reformot*, a demokratikus ellenzék ezért készítette el 1987 kora nyarára a *Társadalmi szerződést*.

Ugyanakkor Konrád következetes és bátor civil magatartása, párbeszédre való készsége és képessége mindig példamutató maradt. A magyar politika valamennyi szereplője hajlamos a türelmetlenségre és az erőszakra. Konrád mindig türelmes volt, és a végtelenségig ragaszkodott az erőszakmentességhez. De a legnagyobb hatással rám az a férfias báj és kedvesség, ugyanakkor fegyelmező szigorúság hatott, amivel a korábbi barátokat s mai ellenfeleket kezelte. Istenem, milyen megejtően tudott a megvadult és elaljasult Csurka Istvánnal bánni! Mennyire megérző volt az egyszerre gyilkos dühöt mutató és mégis szégyenkező Csengey Dénessel! Milyen avatott lélekdoktora és gyóntatója, kegyetlen igazságokat kimondó feddője lett Csoóri Sándornak! Ahogy saját életét föltette egy ügyre, a szabad és demokratikus Magyarország s benne a szabad és demokratikus polgár ügyére, úgy figyelmeztette a többieket: mit ér az életetek enélkül?

Szerzőink könyvei

23

Szalad a szekér, de nagyokat döccen

Raskó Györggyel beszélget Rab László*

Megszoktuk a kritikus véleményét mindenféle helyzetben, annak idején államtitkárként is megtette, vállalkozóként sem jár el másként. Az Orbán-kormány földosztását is ostromozta az ángyáni időkben, aztán pedig hűségnyilatkozatot tett a Momentum mellett. Még anyagi támogatást is adott az új pártnak. Vajon ez csupán fellángolás volt az olimpiai aláírásgyűjtés idején?

Azóta is napi kapcsolatban vagyok velük.

És mire számít?

Arra, hogy a Momentum le fogja váltani a Fideszt. Politikusainak és aktivistáinak gondolkodása erősen hasonlít arra, amikor én fiatal voltam. Piaccgazdaság, fair verseny, szoros kapcsolat az unióval, nyugati elkötelezettség. Emellett vannak olyan értékek is, amelyek Magyarországon ma nem számítanak különösebben: demokrácia, jogállam, fékek és ellensúlyok szofisztikált rendszerre. Ezért kezdtem őket támogatni, az anyagi segítség mellett stratégiai terveket is készítek nekik. A baloldali pártokról nincs túlságosan jó véleményem. Az MSZP gyakorlatilag leült, a múltjából él, de már nem csinál semmit. Akik benne maradtak, azoktól nem várok semmit. Az innovációra való nyitottság és a Főnix-szerű feltámadás kizárt részükről. A DK sokkal jobb szakmailag, és jól el

van eresztve szakpolitikussal, de ott meg ráült a pártra és a döntésekre Gyurcsány Ferenc.

Hozza a szálkás formáját, akkor, gondolom, már csak az LMP van hátra. Velük is összeakasztotta a bajuszt a nagybirtokvita kapcsán.

Az LMP-t a Fidesz találta ki, ezt tudom biztosan, taktikai lépés volt, hogy olyan ellenzékük legyen, akik valójában ők maguk. És a látszat más volt mindvégig, mint a valóság. Az LMP-vel nemcsak ez volt a baj, hanem az is, hogy teljesen amatőr szakpolitikussokkal léptek színre. Az agrárterülethez és a valódi környezetvédelemhez nem értettek. Dilettáns csapat...

Na most az ellenfelei szerint az LMP-re azért orrolt meg, mert napraforgó-termelőként nem támogatta a környezetvédelmi programjukat.

Az LMP egy másodosztályú szakmai társaság, amihez hozzákapcsolódik a kuszált politikai háttér. Beszélhet Schiffer bármit, tudom, hogy milyen célból szervezte egykor az LMP-t. Most már nem számít, végük van, a Momentum elviszi tőlük a környezetvédelem iránt fogékony fiatalokat, akik a zöldprogram miatt keveredtek át erre a térfélre. A Momentum zöldprogramja reális, ez hamarosan látványos előretörést hoz. Az agrárterületen a Momentum fogja képviselni az organikus, hormon- és vegyszermentes termelést. Ami nem azonos a divatos biotermeléssel, az szimpla szélhámosság. Azt a tudás-

* Raskó György 1952-ben született Karcagon, agrárközgazdász, egyetemi tanár. A Lajoskomáromi Győzelem Kft. egyik tulajdonosa. Három gyermek édesapja.

alapú mezőgazdaságot jelenti, aminek lényege a modern ökotársításos szisztéma, például a rovar- és növényvédelem együttes alkalmazása. Felkarolják a nem szintetikus, hanem a természetben található vegyszerek elterjesztését is. Mindez egészen más oktatást tételez föl, ma az egyetemeken nem tanítják. A Momentum programja szakít az iparszerű 20. századi agrártermelési móddal, jön a tudásalapú mezőgazdaság.

Na jó, ez ideális és olyan steril helyzetet feltételez, amikor például a tulajdonviszonyokat nem erőszakkal és nem kormányzati rásegítéssel alakítják ki. Mellesleg amikor Ángyán József nyilvánosságra hozta a földmutyival kapcsolatos adatait, vele sem értett egyet. Annak mi volt az oka?

Paradox módon azt mondom, az a jó, ha a földek magántulajdonban vannak. Ez volt köztünk a véleménykülönbség. Azzal, hogy az állami földeket privatizálták, teljesen egyetértettem. Egy reálpolitikus tudja, ha egy kormány, pláne a Fidesz-kormány deklarálja, hogy hazai burzsoáziát akar építeni, és ennek érdekében a saját embereinek kedvez, és kihasználja a politikai erőfölényét, azt meg fogja tenni, ez előre látható volt, nem kellett rajta csodálkozni. Más területeken sokkal durvább módon érvényesítette a kormány az erőfölényét. Itt több ezer olyan családi gazda jutott földhöz, akinek különben nincs politikai kötődése a Fideszhez, csak részt vett az aukciókon. Lajoskomáromban legalább húsz olyan gazdát ismerek, aki így nyert ötven-hatvan-száz hektárt.

Mert ott nem kellett Mészáros Lőrincnek a föld. Kajászón kellett.

Elismerem, ez se fekete-fehér. Az enyingi állami földek közül 3500 hektár elment, de olyanokhoz jutott, akik jól gazdálkodnak. Ezt meg Ángyánnak mondom...

De Ángyán az állami földek mafiamódszerekkel történő szétosztásáról rántotta le a leplet.

Ebben igaza volt, de a magántulajdonlást ezzel együtt jó dolognak tartom. Nem kell, hogy az államnak földje legyen, nem kell, hogy gazdálkodjon. Ha valaki állami földet felügyelhet, és politikai hatalma van, akkor a visszaélés automatikus.

Nem akarták magát soha megrendszabályozni, hogy ne beszéljen ilyen szálkásan az agrárpolitikáról?

Nem volt ilyen. Azzal, hogy néhány pályázaton nem nyertünk, csak segítettek, mert ha az ember saját forrásból és hitelből – mert azért ez kell a talpon maradáshoz – építi a beruházását, az olcsóbb, mintha állami támogatást venne igénybe. Nem csak olcsóbb, de gyorsabb is. Ez az oka annak, hogy már be se nyújtunk pályázatot fejlesztésekre...

...mert nem kapnák meg?

Azért, mert két évig húzódik, mire döntenek róla, addigra már működnie kellene. 2011-ben szükségem volt egy új szárító-tisztítóra. Beadtunk egy pályázatot vidékfejlesztési programra 168 millió forintért. A következő évre kellett volna. Év végén aztán úgy döntöttem, nem foglalkozunk a pályázattal, megcsináljuk saját forrásból, hitelt veszünk föl hozzá. Szóltam a kivitelezőnek, készítsen költségtervet, készpénzben fizetek. A 168 millió helyett 103 millióból megépült a szárító-tisztító.

Úgy, hogy februárban elkezdődött az építkezés, és három pap június 15-én fölszentelte. Ekkor döntöttem el azt, hogy felhagyunk a pályázatokkal.

Antallék után Hornék is megkapta a lehetőséget arra, hogy az urambátyámvilágból kilépve új pályára állítsák a mezőgazdaságot. Egyetlen kurzus sem élt vele, maradt ez az ügyeskedős, kijárós, kapcsolati tőkére épülő korszerűtlen verseny nélküli világ. Antallék, Hornék után sem állt át a modern világ követelményeinek kiszolgálására a mezőgazdaság...

A legnagyobb probléma az emberi tényező volt. A rendszerváltás utáni szabadgondolkodásra és a versenyre a magyar polgár nem volt fölkészítve. Emiatt lett oly sok csalódott ember az országban. Olyanokat akartunk szabadpiaci környezetben egymással versenyeztetni, akiknek ehhez sem a tudásuk, sem a felkészültségük, sem az akarataik nem volt meg. Volt előtte egy rendszer, amiben a versenyt nem nagyon értékelték, pontosabban a kreatív szereplőket, mint a meggyagos embert például, még fejbe is verték. Akiknek hatalmas ötleteik voltak, azokat ügyeskedőknek bélyegezték. Kovács András rendezte a *Nehéz emberek* című dokumentumfilmet, emlékszem rá, mert én is éltem a szocialista érában. Az én kreativitásomat se díjazták különösképpen, hogy finoman fogalmazzak, emiatt kerültem ki külföldre...

...piszkosul kiszúrtak magával, elment Dél-Amerikába az ottani mezőgazdaságot tanulmányozni.

...velem jót tettek, ez kétségtelen. Volt azért egy-két nehéz pillanatom, két gyerekkel éldegéltem, a felesé-

gem gyesen, amikor közölték velem, hogy fölfüggesztenek a kutatói állásomból. Csak kapkodtam a levegő után. De megoldottam. Akkoriban az volt a napi sugallat, hogy termelj többet, tarts több disznót meg több tyúkot, hogy több tojás legyen, termelj több zöldséget, fölvásároljuk. És tényleg mindent megvettük. Kilenctenig, a Németh-kormány működéséig, amit fölkináltak a gazdák, búzát, kukoricát, disznót, tyúkot, kacsát, almát: mind megvették. Jött aztán az új rendszer a szemléletváltással, amit az emberek nem tudtak követni. A rokonaim, akik otthon háztájiztak, államtitkár koromban mennyit szuttyongattak, hát mit csináltok ti, itt van az áru, mégse kell? Eltűnt a piacról a biztosíték és az a szociális háló, beleértve a brigádokat, a jó baráti kapcsolatokat is, megszűnt minden.

Otthagyták a parasztot. Mondjuk, így jártak a melósok, például a bányászok is Komlón.

A gond, hogy senki nem magyarázta el, hogyan lehet a biztonságos életmódból átváltani egy másfajta sikeres életmódra. Egyetlen politikai erő sem állt elő olyan ötlettel, ami ezt az átmeneti időszakot segítette volna. Amikor ma föléled a nosztalgia a kádári rendszer iránt, azért van, mert él a vágy az elemi biztonságra.

Erre törekszik Orbán is a közmunkarendszerrel, rájátszott például a választások előtti 9 ezer forintos nyugdíj-kiegészítésekkel.

Teljesen érthető politikai húzások ezek, de hatalmas bűn, hogy a kötelező kreativitásra ösztönzés elmarad. Ha tudsz érvényesülni, megteremttem hozzá a gazdasági-jogi hátteret,

ilyen alkunak kellene lennie, de ez nincs meg. Marad a feudális urambátyámvilágba való menekülés, mert az kiszámítható. Falun tudják, hogy ki az erősebb kutya, be lehet mellé állni, aztán majd a földesúr megveregeti a válladat, ad egy kis munkát, segít téged: ez történik ma Magyarországon.

Amikor Vajda Mihály filozófus azt mondta, hogy a cselédtempó továbbél, az orrára koppintottak, pedig hát erről szól az életünk. Hogy lehet ebből az urambátyám tempóból kikeményezni? Mi lesz ennek a vége?

Komoly társadalmi elégedetlenség várható, ha pedig ez bekövetkezik, akkor kiszámíthatatlan dolgok jönnek. Ütészváltás lesz, amiben sokan megsérülnek. Egészen biztos vagyok benne, hogy jó néhány fideszes potentátnak menekülnie kell majd az országból, hogy hová, azt nem tudom, de ez nem lesz jó fordulat, mert megint szét fogunk verni valamit – végül is a térszeknek helyet adó gazdasági-társadalmi viszonyok esetlen szétverése is ilyen volt –, és amikor forradalmi helyzet van, nem szokás jobbra, balra méricskélgni, nem számít a jogállam meg hogy milyen károk lesznek belőle, nem törődik vele senki. Megint zuhanni fog az életszínvonal, csökken a gazdasági teljesítmény, kezdetjük előlről az egészet. Abban bízhatunk, hogy talán tanulunk a múlt hibáiból. A félelmeim forrása, hogy a fideszes oktatáspolitikai a modernség ellen küzd. Tárgyi tudást magoltat a gyerekekkel, és nem működhetnek azok az iskolák, amelyekben a gyerek tehetőségének kibontakoztatása a fontos. Nem fejlesztik azokat a belső adottságokat, amelyek a kreativitáshoz vezetnek az embert. Ha valakiben benne van a készség, legyen száz százalékgig

kibontakoztatva. Ilyen iskolarendszerre lenne szükségünk.

De hát nem volt nekünk ilyenünk eddig sem. Nem volt meg a háború előtt és után, és nem volt a rendszerváltás előtt meg után sem. Ha eddig nem volt, akkor most mitől meg miért is lenne hirtelen?

Belesodródunk a globális világba, amiből nem lehet kimaradni. Az internet, a multcégek, a turizmus keresztül-kasul behálózzák a világot, minden arra predesztinálja a magyart, hogy a globális világban helytálljon. Úgy, mint a finnek. Legyünk őszinték, Finnország a preventív háború idején milyen eszméletlenül szegény ország volt! A nulla gazdasági potenciálból lett a Nokia és a finn oktatási modell. Azzal kezdték. Voltak kemény elemei. Svédül például minden finnek meg kellett tanulnia. Nincs mese, a kisebbség nyelvén beszélni kell. Ösztöndíjasként jártam ott, soha nem felejttem el, hogy a társaim a kutatóintézetben milyen könnyen váltottak át finn-ről svédre, de ha kellett, németre is. Angolul meg mindenki tanult az iskolában. Ott volt négy nyelv a kezükben. Már akkor globálisan gondolkodtak és éltek, ami nekem még teljesen szokatlan volt. Erre lenne szükség Magyarországon is.

Lajoskomáromban, ahol most gazdálkodik, a Győzelem térszövből Győzelem Kft. lett. Kicsit merész ez a névváltás.

Volt egy cégünk a szomszédban, Enyingen, a Mezőszöv Zrt.-t vásároltuk meg. A lajoskomáromi Győzelem Tsz elnöke keresett meg 2004 márciusában, a csőd szélén álltak, sürgős segítségre szorult, milliárdos hiteltartozása volt. Leültem a bankokkal

tárgyalni, az az álláspont alakult ki, hogy csak akkor finanszírozzák a céget, ha vezető- és tulajdonosváltás történik. Elkészítettem a programot, amit megfinanszíroztak.

Mit kellett máshogyan csinálni, mint a veszélyes téeszben?

Ez egy híres, a rendszerváltozás előtt országosan ismert, kilencezer hektáron gazdálkodó téesz volt, de a földprivatizáció és a kárpótlás miatt 3500 hektárra csökkent a termőterület. A nagyobb baj mégis az volt, hogy megmaradt a 9 ezer hektárhoz szabott létszám. A téeszelnök nem merte felvállalni, hogy elküldje az embereket. Itt élt, érzelmileg rengeteg téesztaghoz kötődött, tudta, hogy harmadannyi alkalmazottal is működtetni lehetne a céget, de nem mert belevágni.

28

*Maga viszont messziről jött, el-
küldhette a dolgozókat.*

Ezzel kezdtem.

Milyen jól megúsza.

Jóban vagyok az emberekkel. A teljes tönkremenés szélén álló céget névértéken megvettük. Az üzletrészekért nem húsz százalékot kínáltunk, mert akkor ennyit értek, hanem száz százalékot, hogy a faluban senkinek ne legyen keserű a szájíze. Nem akartuk kismimmizni a tagságot. Ötszázöt embertől vettük meg az üzletrészeket, egy napon történt minden, készpénzben fizettünk, 350 millió forint 2004-ben azért nem kevés pénz volt. Jól taktikáztunk, mert mint kiderült, néhány téeszvezető már elkezdte fölvásárolni az üzletrészeket a tagoktól tíz-húsz százalék közötti áron. A „külső vevő” pedig száz százalékot fizetett. Ez volt a be-

lépőnk, amivel sikerült megalapozni a jó kapcsolatot a helyiekkel.

A rendszerváltás nagy ígérete szerint úgy kellett volna piacósítani a mezőgazdaságot, hogy az emberek ne legyenek földönfutók, és ne jelenjenek meg a falvakban a nincstelenek. Ez nem sikerült maradéktalanul, ma már látjuk.

Ennek az ígéretnek nem volt realitása. Magyarországon jellemző volt a munkahelyen belüli munkanélküliség. Ma 800 ezerrel kevesebb ember dolgozik az agrárszférában, mint harminc éve, de számos területen még mindig van fölösleges munkaerő. Lajoskomáromban 2004-ben 330 alkalmazott dolgozott, 24 főállású vezető jutott rájuk. Ma ugyanezt a tevékenységet ellátja 40 fő. A téeszt három káeftévé alakítottuk, különvettük a tejtermelést, a sertésenyésztést, és a földtörvény előírásai miatt a növénytermelést is két cégbe vittük át. Alapítottunk mindezek mellé egy kereskedőcéget is. A munkatermelékenységünk eszméletlen mértékben nőtt, jelenleg az egy dolgozóra jutó termelési érték magasabb, mint a nyugat-európai uniós átlag. Azok, akiket a téeszből megtartottunk, a topon vannak, a traktorostól a szerelőn át a kombájnosig kell ezt érteni.

Hány embert tart el ma a magyar mezőgazdaság?

A mezőgazdasági tevékenységből egyre kevesebben tudnak megélni, még a hatalmas uniós támogatások mellett is drámaian csökken a számuk. 1990-ben a KSH még 1 millió 200 ezer mezőgazdasági háztartást tartott nyilván. 2000-ben 960 ezret, 2010-ben 564 ezret. 2013-ban

az utolsó Általános Mezőgazdasági Összeírás 485 ezer mezőgazdasági háztartást regisztrált, azaz a rendszerváltozás óta eltelt közel negyedszázadban 715 ezer falusi háztartásban hagytak fel végleg a zöldség-, a gyümölcsstermeléssel és az állattartással. 2017 nyarán becslésem szerint már csak kb. 400 ezer olyan vidéki, falusi háztartás volt, amelyben valamiféle mezőgazdasági nyersanyag- és élelmiszer-előállítás folyt, akár önellátás, akár árutermelés céljából. A negyedszázad alatt az egykori agrártermelők kétharmada fejezte be a mezőgazdasági tevékenységet (már zöldséget sem termel a kertjében, tyúkot sem tart). Ez a trend a következő időszakban sem fog változni, mivel a mezőgazdasági háztartások döntő hányada, pontosan 320 ezer gazdaság egy hektárnál kisebb mezőgazdasági területtel rendelkezik. A megélhetés minimumát kínáló gazdaságmérettel 165 ezer egyéni gazdaság rendelkezik, jó megélhetést és fejlődést is lehetővé tevő üzemmérete 48 ezer mezőgazdasági háztartásnak van, ez az összes kisgazdaság kevesebb mint tíz százaléka. A vidékről eltűnt 800 ezer mezőgazdasági munkahely mellett eltűnt az állatállomány kétharmada, a szőlő- és gyümölcssterület 40 százaléka, a zöldségfélék vetésterülete a harmadára esett vissza. A magyar mezőgazdaság, ami egykor millióknak nyújtott megélhetést, ma nem több mint 200 ezer főnek biztosít elegendő jövedelmet. Nem véletlen tehát, hogy a magyar falvakból menekülnek az emberek; 2017-ben legalább negyedmillió falusi porta üresen állt, amelyben már semmiféle agrártevékenységet nem folytattak. Ha feltett kézzel passzívan figyeljük

a folyamatokat, egy évtizeden belül további 50-60 ezerrel nőhet az üresen álló porták száma, 400-500 falusi kistelepet pedig már a teljes elnéptelenedés fenyeget.

Emlékszünk rá, milyen viták jellemezték a kilencvenes éveket. Legyenek-e farmerek, legyenek-e nagybirtokok. Jöttek a zsebszerződések körüli vég nélküli viták, birtokolhasson-e a külföldi földet, vagy sem. A populista nemzeti politika szívesen beleállt ebbe, mert az egyszerű ember nem látta át, hogy a hatmillió hektár szántó egy százalékát se érintette a külföldiek földszerzése. Lajoskomárom környékén nem bukkant fel külföldi tulajdonos?

Sokáig nem volt, de ma már van. Az idetelepült gazdák minden gond nélkül vehetnek földet. Van itt a közelünkben egy holland gazda, tizenöt éve él Magyarországon. Gazdálkodik a közelben egy angol cég is, uniós farmerek, vehetnek földet. Akik már itt vannak, messze jobbak, mint az átlag magyar.

Okosabbak?

Nem. Szakmailag jobbak. Ismerik a piacgazdaság működését, jobban szocializáltak, komoly bankok állnak mögöttük. Utcahosszal színvonalasabbak, mint a magyarok. Sikeresebbek is. Peter Claessenst vagy a hunlandos Hansen Josstot említhetem, akiknek már százmilliárd forint körül van az árbevételük; nulla volt, amikor idejöttek. Nekem a nyugati gazdákkal csak jó tapasztalatom van, két angol farmerrel mi is együtt dolgozunk, ők vették meg a pélpusztai állami gazdaságot, de már a magyaroktól. Pedig két nemesi család sarja, egy Batthyány

meg egy Báthory kezdett ott gazdálkodni, de rögtön továbbadták külföldinek, ez is eléggé jellemző. Amit az angolok a tejtermelésben véghezvittek, szenzációs. Kétezer-hétszáz fejőstehénnel dolgoznak, és tavaly több mint egymilliárdos tiszta nyereséget értek el. Abszolút világszínvonal. Együttműködünk velük, a földjeiket műveljük. Nekem ez számít. Mindegy, hogy ki milyen politikai maszlagot vagy dumát nyom. Valamikor régen közigazgatási államtitkár voltam, nem politikai. Akkor is csak az érdekelt, hogy valami eredményes-e, vagy sem. Ha politikai vezető lettem volna, nem lett volna ilyen félresikerült a földprivatizáció az antalli időkben. Nem lett volna a kárpótlás sem olyan, amilyen végül lett. Csak az kapott volna földet, aki gazdálkodni akar. Az én filozófiám az volt – ezt Lajoskomáromban is tudom igazolni –, hogy nem a földtulajdonos a kulcsfigura, hanem a földhasználó. Azért kell a piaci verseny a mezőgazdaságban, mert a föld korlátos volta miatt egy nemzetnek érdeke, hogy a földet azok műveljék, akik azt a leghatékonyabban tudják csinálni. Ilyen pofonegyszerű. Ezt vallom, ezt csináljuk. Hatezer hektárt művelünk, bevezettük a szinkronizált vetést, a magángazdák beszállhatnak a gépeikkel, de a tábláinkat meg lehet nézni, itt nincs mikroparcella, egyben vannak a táblák. A szelekció működik, a rossz gazdák kiszorulnak, a jók pedig jönnek fölfelé. Földet nem engedünk ki egy hektárt se, e téren nincs verseny, akinek a földjét használom, és el akarja adni, azt én veszem meg. A többi magángazda csak akkor tesz rá ajánlatot, ha nem tartok rá igényt. A birtok-

koncentráció szépen megy előre, az integrált gazdálkodással és az értékesítési felfogással a hatezer hektáron évi 1,2-1,3 milliárdos nyereséget megtermelünk.

Abból mi igaz, hogy kizárólag az európai földalapú támogatások megszerzése miatt oly népszerű nálunk a nagy táblás gabonatermelés? Ami egyben meg is magyarázza, hogy az állami földeket miért kellett odaajándékozni 2010 után a haveroknak.

A földalapú támogatás önmagában is jelentős összeg, a 69 ezer forint hektáronként és évenként nem kis pénz. Amiért csak „kulturállapotban” kell tartani a földet. Más kérdés, hogy nincs olyan marha a környékben, aki csak ezt tenné, mert könnyedén meg tud termelni 200 ezer forintnyi hasznot is hektáronként, ha okszerűen műveli a földet. Ha velünk integrációban folyik a művelés, a haszon garantált. Aki földet akar szerezni, nem a 69 ezer forint miatt akarja, hanem a 200 ezres pluszjövedelem miatt. Ha tehát valakinek van 100 hektárja, az 20 millió forintos nyereség egy évben, ami nem kevés. Se adót, se közterheket nem kell utána fizetni. Ebből a pénzből már fejleszteni is lehet. Van itt rajtunk kívül a környékben közel száz egyéni gazda, ebből nagyjából tizenöten-húszan állandóan fejlesztenek. Azaz a Lajoskomárom környéki gazdák 15-20 százaléka folyamatosan megy előre. A többi stagnál, de jól megél így is. Nem fejleszt, de habent van a rendszerünkben, megvan a pénze. Csak elkölti másra, mert nem izgatja annyira a mezőgazdaság, vagy nincs utódja, aki továbbvinné a gazdaságot.

Észak-Magyarországon tönkrementek a málnások. Voltaképp befuccsolt

a magyar boggyósgyümölcs, a szeder, a ribizli. Az idén a piacon már aranyárban lehetett venni olyan gyümölcsöket, amelyek termeléséből harminc-negyven évvel ezelőtt fényesen meg lehetett élni. Maga szerint mi történt?

Időjárás-változás.

Nem az, hogy a lengyelek meg a szerbek beleálltak, telenyomták az ágazatot pénzzel, és pár év alatt leverték a magyar málnatermelést?

Lengyelországban kedvezőbb az időjárás. Északabbra vannak. Az időjárás segítette őket abban, hogy ilyen hamar át tudják venni a vezető szerepet. De van itt más is. A lengyel parasztok sokkal együttműködőbbek egymással, mint a magyarok. A kollektív időkben ott nem volt téesz, de szövetkezet igen. A lengyel parasztok egymás iránti bizalma sokkal erősebb, mint nálunk. Minden kismise után összeül a gazdacsoport, és megbeszéli a teendőket. Sokkal erősebbek a társadalmi bizalmi viszonyok, mint Magyarországon. Nem véletlen, hogy a lengyelek most már nemcsak a boggyósgyümölcsökben, hanem az almában és más gyümölcsök piacán is vernek bennünket. A jobb szervezettség és a magasabb szintű feldolgozottság az oka, amit közösen munkálnak ki. Jártam ott, tanulmányoztam, hogyan működnek. Ha mi ezt a mi együttműködésünket szövetkezetnek mernénk nevezni, lehet, hogy simán megbuktunk volna vele.

Amikor ideutaztam Pestről, egy deka állatot nem láttam a legelőkön. Na jó, autópályán jöttem...

Ahol ilyen eszméletlenül jó szántók vannak, ott ne is legeltessenek. Nem vagyunk legeltető ország, abrakkal takarmányozunk, baromfit

és sertést tartunk, a tejet majdhogyanem száz százalékban nagyüzemben termeljük. Innen a magánszektor az eszközigények miatt némileg kiszorult, az, hogy egy-két idős ember a tanyán egy-két tehénnel tejet termel, inkább játék. A sertésstenyésztésben hatalmasat lehetne előrelépni...

...lehetne. Emlékszem rá, hogy Horn Péter akadémikus közel húsz évvel ezelőtt kétségbeesve mondta (itt, a Mozgó Világban jelent meg), hogy nyolcmillió alá esett a hazai sertésállomány, miközben 11 millió lenne az elvárható minimum.

Most már hárommillió alá esett, és behozatalra kényszerülünk sertés húsból. Miközben minőségben hozni tudjuk azokat az eredményeket, amelyeket – nem az átlagos, hanem – a legjobb dánok mutatnak. Mi például száz százalékban magyar stábbal állítjuk elő a kiváló sertés húst, igaz, hogy dán hibrid fajtákkal dolgozunk. Hadd dicsekedjek, az egy kocára jutó éves malacs számunk 36,2; jelzem, a magyar átlag 24 kismalac. Tizenkét malaccal több van egy kocától évente, az ezres telepen ez 12 ezer malac, ami plusz 250 millió forint. Nem bevétel, hanem tiszta nyereség.

El is tudják adni?

Sertés húsról hatalmas a kereslet, ez most az aranybánya. Bár Magyarországon mindent megvesznek, mert hiány van. A piacgazdaságra való áttérés, a KGST-piac elvesztése és különösen a mezőgazdaságot érintő törvények (földkárptólás, a téeszek és az állami gazdaságok átalakítása, a földtörvény) az agrárium teljesítményére negatívan hatottak. A mezőgazdasági termelés nagyot zuhant

a kilencvenes években. Az EU-csatlakozás után megállt a trend, és ha alig érezhetően is, de az ágazat ismét növekedésbe váltott. Ez azonban csak a növénytermelést érintette, az állattenyésztés és a kertészet lejtmenete tovább folytatódott. 2016-ban a növénytermelés teljesítménye már meghaladta a rendszerváltás előtti szintet, de az állattenyésztés az állatállomány drasztikus zsugorodása miatt még mindig csak annak 60 százalékát érte el értékben. A kertészeti ágazatok is csak a nyolcvanas évek termelési értékének 80-85 százalékát produkálták. Összességében a magyar mezőgazdaság a rendszerváltás előtti évek termelési szintjének mintegy 90 százalékát érte el 2016-ban. A magyar gazda termelékenysége a tízes évek közepén az uniós átlag 47 százalékán állt, ami eléggé gyenge teljesítmény, akkor is, ha a keleti csatlakozók közül a miénk volt a legmagasabb, a magyar a román gazda dupláját teljesíti értékben. A holland vagy a dán gazda évente több mint tízszer annyi értéket állított elő, mint a magyar! Úgy, hogy sokkal jobbak a termőföldjeink. Ez valóban lesújtó teljesítmény, aminek fő oka, hogy a rendszerváltozás után egyre extenzívebb irányba ment el a hazai agrárium. A magyar gazdák kétharmada kizárólag szántóföldi növények (gabona, olajos magvak) termelésével foglalkozik, állatot nem tart, és a strapás zöldség- és gyümölcsstermesztéssel sem kíván foglalkozni.

Ez azért is fájó, mert soha anynyi pénz nem áramlott a magyar mezőgazdaságba, mint az európai csatlakozás után. És mi lett belőle? Szaftos uszítás Európa ellen. Meg brüsszelezés az óriásplakátokon.

Az unióba való belépés óta a magyar mezőgazdaság különböző címen összesen mintegy 6 ezer milliárd forint támogatásban részesült. A belépés utáni években még „csak” évi 350-400 milliárd forint érkezett, 2014 óta viszont már évente 750-770 milliárd forint a kifizetett támogatás összege. Ez nem fog tovább emelkedni, de 2020 végéig garantált a kifizetés. Azt gondolná az ember, hogy ekkora támogatás nagyot lendít a termelésen, és tartós, robusztus növekedési pályára állítja a mezőgazdaságot. Nos, a mi esetünkben nem így történt, hiszen a belépés óta éves átlagban mindössze félszázalékos növekedésre volt képes az ágazat. 2010–2016 között, tehát hat év alatt a magyar mezőgazdaság növekedése 5,4 százalék volt, de most enyhe visszaesés várható. Kijelenthető, hogy a második Orbán-kormány idején sem tud érdemi növekedést produkálni az agrárium, annak ellenére, hogy a támogatások éves összege közel 40 százalékkal nőtt!

Annak idején a KGST-nek köszönhetően a rosszul termelt meggyet, mindenféle gabonát és az állati termékeket is könnyedén el tudtuk adni. Sikerült-e a kiesett piacot pótolni? Most az látszik, mint a sertéshúshiány is jelzi, hogy amikor nagyobb méretekben kellene termelni, arra mintha nem volna képes az ország.

Államtitkárként az egyik legkeményebb feladatomból volt a termékfölslegek eladása. Búza, kukorica, tej, hús: iszonyú fölslegeink voltak, amikor a Szovjetunió bedobta a törlőkörzöt. Moszkvába jártam tárgyalni arról, hogyan lehetne mégis vételre készíteni őket. Antall azt mondta,

hogy a rubellel nem tud mit kezdeni, az oroszok meg azt mondták, csak azzal tudnak fizetni, voltak bőséggel elszámolási gondjaink. Nekünk mindenáron dollár kellett, ezért neki kellett állni a németekkel, hollandokkal, dánokkal versenyezni, akik általában kibaltáztak velünk. Volt olyan tárgyalásom Moszkvában, hogy ugyanazon a napon ott járt Walter Kittel német szakállamtitkár. Sertéshúst kínáltunk eladásra, mondtam, a kormánytól engedélyem van arra, hogy 49 dollárcentért adjuk a félsertés kilóját, amit előzőleg meg kellett beszélni Kádár Bélával meg Kupa Mihállyal is, hiszen ehhez állami támogatásra is szükség volt. Gondoltam, ezzel versenyképesek leszünk. Mire Walter Kittel azt mondta, hogy ő ugyanezt 21 dollárcentért megcsinálja Németországból. Hogy döntöttek az oroszok? Nyilván a német sertést vették meg. Azért is utálok azt a szöveget, hogy szándékosan otthagytuk a KGST-t – a *Népszabadság* is írt erről annak idején, pipa voltam miatta –, egyszerűen a németek, hollandok, dánok, franciák lerabolták a KGST-piacunkat, ez történt. Nekik volt erejük hozzá, hogy megfinanszírozzák, és amikor bejutottak az orosz piacra, utána már lehetett adni drágábban a félsertést. De előbb ki kellett minket onnan ütni. Közben papíron politikai szövetségesek voltunk, de valójában kiszórtak bennünket a kelet-európai piacokról.

Azt mondja, mindent el lehetne adni, gondolom, a sertéshús mellett a marhára még nagyobb volna az igény.

Volt annak idején a magyartarkaminőség, úgy kéne külföldön, akár egy falat kenyér.

Ehelyett a magyar kormány szürkemarha-divatot vezetett be, és arról győzködi a parasztot, hogy hungarikumokat állítson elő.

Ez üzleti szempontból nézve tömény szélhámosság. A szürkemarhához nincs elég legelő, egy kiló élősúly előállításához az unió és a magyar állam további 160 százalékos támogatást hozzátesz. Micsoda irracionális dolog ez! Közben a kampányok miatt fölfutott az állomány. Vagyis a magyar kormány a Fidesz alatt mit csinált? Szándékosan fölfuttatta az ágazat költségvetési igényét. Közben büszkék arra, hogy 150 százalékkal nőtt az egyhasznú húsmarha állománya, ami nagyjából megegyezik a költségvetési támogatás igényével. Én ezt nem tartom jó üzletnek, de valami miatt szerelmesek bele. Magyarország nem legeltetéses állattenyésztésre való vidék. Ahol ilyen jó szántóföldek vannak, ott szerintem ne legeltessünk.

De hát nomád nép vagyunk, könyörgők!

Akkor menjünk vissza a közép-ázsiai sztyeppére, és legeltessünk kedvünkre. Ott lehet ezt büntetlenül csinálni, ha van elég olaj meg földgáz, amiből finanszírozni lehet a legeltetéses gazdálkodást.

Milyen a politikai közérzete?
Pocsék.

No, az meg hogy lehet? Azt mondta, fut a szekér, jönnek-mennek a búzás kamionok Olaszországba. Mi a baj mégis?

Üzletileg nincs semmi bajom. A mikroközösségekben megteremthető az a fajta együttműködés, ami kölcsönös előnyökkel jár. De emellett

érdekel a politika is. És mi érdekel ebből engem a legjobban? Az egyik a demokrácia. Nekem ez nagyon fontos, és minden, ami hozzátartozik. A demokrácia emberek mellérendeltségét jelenti, a méltóságot helyre tudom vele állítani ember és ember között, már persze ha az intézményi rendszer jól működik. Ami arra ad esélyt, hogy ebben a közegben a kreatív emberek minél nagyobb arányban érvényesüljen tudjanak. Nem mindenki kreatív, de aki az, annak jár ez a lehetőség. Ez a nemzet érdeke. Ez az egyik állításom. A másik a piacgazdaságra vonatkozik. Szigorú, kőkemény versenyre van szükség, amit állandóan ellenőrizni kell. Mert a verseny kihozza a vállalkozókból a pluszt, és azok maradnak meg a verseny után, akik

másoknál kreatívabbak, hatékonyabbak, szorgalmasabbak. Összetett kérdés ez tehát. Hogy verseny legyen, az szintén a nemzet érdeke. Nem is kell továbbragozni a történetet. Azt látom, hogy pont az ellenkező irányba megyünk. Érdemtelenül lehet vagyont szerezni, és azok, akik érdemesek lennének a fejlődésre, mert ott van bennük a tudás, a kreativitás, azokon a területeken, amelyeken a NER-lovagbanda megjelent, egymás után szorítják ki az érdemeseket. Nem a verseny szorítja ki őket, hanem ez az informális urambátyámvilág, ami tönkrevág egy nemzetet erkölcsileg is, meg hosszú távon anyagilag is. És közben a kreatív embereket elküldi a világba. Elmenekülnek innen, látjuk. A rossz közérzetem emiatt van.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

Miért csökkent a mezőgazdaság szerepe?*

Ha a gazdálkodásnak új és sikeresnek bizonyuló mintái alakulnak ki, azok szétterjednek a világban. Az egyes országok kulturális hagyományai, birtokviszonyai és a jogi szabályozás befolyásolják a változás ütemét és az új berendezkedés hatékonyságát, de a minta terjedésének nem állják útját.

Az újkor első „gazdálkodási rendszerváltozását” az *extenzív gazdálkodásról az intenzívre való átállásnak* nevezték. Ez a határhasználat rendjének átalakulásával is járó folyamat a ma fejlett államokban a 18. században bontakozott ki – hiszen előfeltétele volt az ipari forradalom kibontakozásának. Nálunk azonban csak a 19. század végén kapott lendületet. (A vasút elterjedése tette a parasztokat tudatos árutermelővé.)

Az új gazdálkodási mód a *nyomásrendszer* helyett a *vetésforgóval*, a pillangósok és a kapásnövények forgóba illesztésével és a trágyázás kényszerével tartotta fenn a föld termőképességét, s párhuzamosan általánossá tette az *istállózó állattartást*. Vége lett a henyélések idejének (a szezonon kívül), a tettekérség, „a kaparj kurta, neked is jut” parancsa került előtérbe. A közösségen belüli vetélkedésekbe meritokratikus elemek kerültek: ki csinálja jobban a

dolgát, ki sikeresebb. Beépült a kultúrába az újat tanulás és a célszerű kapcsolatok építésének kényszere. A paraszti világ nyitottá vált.

Az igényes termelési célokra figyelő nemesítés és tenyésztés rendszerbe épülése is fenntartotta a nyitottság (a mindig újulás) kényszerét – különben a gazdák kiestek a piacról. Így vált lehetővé az eszközök folyamatos újulása is. A termelékenység és a hozamok látványos javulása, a minőségi igényesség hatására az agrárfoglalkoztatás aránya 30 százalék alá csökkent – azaz még a korábban a mezőgazdaság rendjéhez igazodva kialakult településeken (és tanyákon) is kisebbséggé vált az agrárnépesség.

Farmervilág – parasztvilág

Az intenzív gazdálkodásra való áttérés a 18. században együtt járt azzal, hogy a *birtokosok tanyákra költöztek*, s összefüggő gazdaságokat alakítottak ki. Ahol a történeti folyamatok nem terelték a gazdálkodókat erre az útra, ott a városi szabályzatok és/vagy országos törvények kényszerítették ezt ki. (Agatha Christie regényeiben a falutól másfél mérföldnyire van a legközelebbi gazdaság.) A falvak és kisvárosok formálódása elszakadt az agrárviszonyok változásától. Nyilvánvalóvá vált, hogy a lakosok egyre kisebb részét kapcsolja megélhetése a farmokhoz.

A Kárpát-medencében azonban csak az uradalmak alakítottak ki külterületeken összefüggő birtoko-

* A főképp természettudományokkal foglalkozó akadémikusok Stádium 28 körének felkérésére október 29-én a mezőgazdaság és a vidék helyzetével foglalkozó három előadás hangzott el a Fugában. Ez volt a felvezető. – J. P.

kat. A jobbágytelkek szabad magántulajdonná alakítása nyolc-tíz darabban történt. (Minden telkes gazda minden minőségből kapott – nehogy valaki jobban járjon, vagy hogy belül maradjanak a kollektíve szabályozott nyomásrendszerben.) Így a falvak településrendje igazodott a gazdálkodás új igényeihez. A parasztgazdaságok központjai, bennük az istállók, a falusi portákon alakultak ki (a legkomolyabbak éppen a fő utca mentén). Innen jártak ki a gazdák a földekre: az idő jelentős részét e vonulás és a szállítás vette igénybe. (A tömeges tanyásodás nálunk másodlagos folyamat. Nagyon ritkán jelentette a gazdaság kitelepülését a faluból.)

Az összefüggő gazdaságok és a farmokkal lefedett táj a gazdálkodásnak és a felelős – az agrár-infrastruktúra fejlesztését is segítő – tájgazdálkodásnak kedvezőbb kereteket biztosítottak, mint amilyeneket a parasztfalu biztosítani tudott. Igaz, egyes vonatkozásokban annak volt előnye is, hogy a parasztnak változatosabb volt a társadalmi kapcsolattrendszerük, mint a farmereknek. Így mifelénk az 1980-as évekig őrződött az a látszat, hogy a falusias terek elsősorban az parasztság életének színterei. A reciprocitás és a kaláka újuló formái – amelyek persze szintén igazodtak az árutermelés dominanciájához – valóban túlterjedtek az agrárnépességen.

Az ipari mezőgazdaság tudásgazdasággá alakul

A gazdálkodás jellegének a természettudományok fejlődésén és a célzott agrárkutatásokon alapuló, agrármérnökök által vezetett újabb átalakulását annak idején az *ipari*

mezőgazdaság formálódásának nevezték. Ez a folyamat nálunk csupán tíz-tizenöt éves késéssel, a hatvanas évek második felében bontakozott ki. Hiszen a globalizálódó piacra való helytállás igényli a szereplők vertikális igazodását (azaz a felhasználó igényei szerinti termelést) és az átrendeződő logisztikai rendszerekhez való igazodást is. Ergo: gyorsan koncentrálnálódott a forgalom.

Nyugat- és Észak-Európában azóta a termeltető cégek és az óriás (avagy másodlagos) szövetkezetek a termeléshez szükséges inputtól a feldolgozásig és a bolti elhelyezésig tervezik meg a hálózat egyes lépcsőfokainak technológiáját. Mi (törvényeink miatt kisebb hatáskörrel) követjük a nyugati mintákat, néhány területen még a formálásban is részt veszünk. A gazdaságok versenyét nálunk is felváltotta a hálózatok versenye. (Első, második és harmadik körös beszállítók a termékgyártók mögött – akár az autópárhuzamban.)

A termelékenység és a hozamok növekedése miatt még a jelentős agrárexportáló fejlett országokban is 5 százalék alá csökkent a mezőgazdálkodással foglalkozó aktív keresők aránya. Kiválasztódtak a képzett és tájékozódni tudó gazdák, akik vagy nagyra nőttek, vagy társulva nagy telepeket is üzemeltetnek – s rész munkaidőssé egyszerűsödött, avagy több lábbon állóvá vált a még gazdálkodással is foglalkozó farmercsaládok gazdaságának nagyobb része.

A magyar út sajátosságai

Az 1970-es és 80-as években nem csak a nagyüzemek modernizálódása és termelésük hálózatokba rendeződése folyt lendületesen, szaporodtak az egyre inkább agronómusi

receptek szerint újuló árutermelő, többnyire mellékfoglalkozást hasznosító kisüzemek is. Ezeket elsősorban nagyüzemek vagy élelmiszeripari igények kielégítése érdekében működő szervezetek kapcsolták be a hálózatokba, de az úgynevezett második gazdaságban is többlépcsős hálózatok alakultak ki. Az agronómusi és a paraszti kultúra e termékeny (de kiterjedésében és formáiban korlátozott) szimbiózisát szerencsés körülmények tették lehetővé.

Hiszen a KGST-n belül a miénk volt az az ország, amelyikben „bezzeg működik” a mezőgazdaság, s a társországok nagy és kifizetődő piacot biztosítottak. Emellett a kormány merkantilista politikára kényszerült: minden olyan tevékenységet támogatott, amellyel kemény valutát lehetett szerezni. Így annak ellenére, hogy a keresők közt az elsősorban mezőgazdálkodásból élő aktívak aránya 10 százalék közelébe süllyedt, a falusi családok 60 százalékában volt olyan kereső, aki legalább mellékfoglalkozásban mezőgazdasági árutermeléssel is foglalkozott. (A szakcsoportokat például elsősorban a falusi munkások, pedagógusok, rendőrök mellékkereseti igényeire számítva szervezték a szövetkezetek.) Így annak ellenére megőrződött az a látszat, hogy a falusiak valamiféle paraszti hagyomány folytatói, hogy a lakásállomány városias mintákat követve újult meg, s a városba áramlás annak ellenére lelassult, hogy a települések közti lakosságcsere intenzív maradt.

A kilencvenes években a munkahelyvesztés a falusias terek lakóit nagyobb arányban érintette, mint a városi és szuburbán tereket – a visszaparasztozásnak pedig nem

volt semmilyen reális esélye. (S vágya sem.) A KGST összeomlásából is következő piacvesztés elsősorban a kicsiben termelőket sújtotta – hiszen az élelmiszeripar, az exportáló ügynökségek és a bolthálózatok természetesen a nagy tételben, egységes minőségben szállítókat preferálják. A piacvesztés és a gyerekes agrártörvények (a föld cukorkaként való osztása elsősorban a nem gazdálkodóknak, a szervező és szolgáltató cégek ellehetetlenítése) miatt kialakuló anarchián – terelő intézmények híján – csak a „nagymenők”, az új hálózatok igényeinek megfelelő tudók tudtak úrrá lenni.

A kilencvenes évek végére a gazdaságok száma feleannyi lett, mint az évtized elején volt. A dombvidékek kedvezőtlen területeinek művelésével felhagytak. Úgy tartották, az Őrség Európa olyan zugává vált, ahol a legnagyobb a változatossága a parlagfűnek. Az unióba lépés és a földalapú támogatások fordították meg a trendet: akiknek sikerült megszervezniük a gazdaságukat, azok nagyra nőttek, elhagyott határrészekben megjelentek – a többire jövevény – bátrak.

Az egyre nagyobbra növő, szakmailag művelt és az agrárvilágban tájékozódni tudó emberek vezette gazdaságokban (és a privatizált óriásgazdaságokban) tudott lépést tartani a technológiák megújulása a versenytársakéval. Rájuk támaszkodva szerveződtek vagy szerveződtek újjá azok a hálózatok, amelyek versenyképesek az európai piacon. Mivel a termőföld nagyobb része bérletek formájában használandó, a bérbeadók is a jobb kilátásokkal rendelkező gazdálkodókat keresik. (Az én családom is így kezeli az örökségét.)

A falvakon belüli mezőgazdálkodás – elsősorban az élelmiszeripar logisztikai rendszerének racionalizálódása, de a szervező-szolgáltató szervezetek hiánya miatt is – szinte jelentéktelenre zsugorodott. A korszerű telepek és az üzemek szolgáltató központjai már nálunk is a tanyákon vagy a falvak szélén vannak. A falusi gyerekek szocializációjában a gazdálkodási mintáknak ritkán van szerepük. (Egy hétvégi kertjét nagy kedvvel művelő városi több ilyen mintát közvetít, mint a legtöbb falusi család.)

Az úgynevezett vidékfejlesztési támogatások legalább fele a technikai versenyképesség fenntartását segíti. Ezért komoly gazdálkodóknak nem okoz nagy gondot a technikai lépéstartás. A legnagyobbak pedig – akiknek nem kellett félni, hogy valamely mellettük működő gazdálkodó elbérli vagy megvásárolja az eddig általa használt földet – merték gazdagítani tevékenységüket: az általuk létrehozott korszerű tehenész- és sertéstelepek részben pótolni tudták a versenyből kiesett, régi módon istállózott állományokat. Bár a tehen-, a sertés- és a juhállomány ma csak harmada a nyolcvanas évekbélinek, a hozamok növekedése miatt tejexportunk jelentős. A földtörvény módosítása és a kormányzati retorika miatt azonban a sertéstelep-építések lelassultak, disznóhúsból továbbra is importra szorulunk. (Még az is kérdés, hogy vajon a Pick szalámi tekinthető-e hungarikumnak, ha egyszer a feldolgozók, de még az egyes vágóhidak is importálnak.) A zöldségtermelésre használt területek csökkentek, ám a gyümölcsültetvények egyre nőnek: amikor a bankbetéteknek nincs hozamuk, az unió által is támogatott tartós befektetések vonzóak.

Mivel a bizonytalan viszonyokat látva, a feldolgozó beruházások a kilencvenes évek vége óta visszafogottak, elsősorban újra anyagexportőrök lettünk. (Az OTP-elnök cége egy nagy mohácsi beruházással próbálja megtörni a feldolgozóipar óvatosságát.)

A mértékekről

Magyarország 5 millió 350 ezer hektár termőföldje 2 millió 367 ezer parcellára oszlik. „Csupán” 480 ezer tényleges földhasználó van. Ezek harmada gazdaság vagy gazdálkodó, a többiek többnyire külső kerttel rendelkező háztartások, de vannak köztük önkormányzatok, valamint állami és magánintézmények is.

A 173 ezer nyilvántartott gazdaság és gazdálkodó 5 millió hektárt használ – azaz ennyire kér támogatást az uniótól. Ennek kétharmada bérlet (55 százalék) vagy szívességi földhasználó (11 százalék). A magángazdák már felerészt tulajdonosai is az általuk használt földnek, hiszen ők 300 hektáros határig megvehették az eladásra kínált bérleteket. A társasági vagy szövetkezeti formában működő gazdaságok azonban 1994 márciusa óta nem vehetnek termőföldet. Ők döntően bérletekből összerakott birtokokon gazdálkodnak. Mivel a földtörvény utolsó módosítása megszünteti az eddigi használó előbérleti jogának elvét, a gazdaságok újra óvatossá váltak abban, hogy mennyire merjenek ingatlanokat igénylő fejlesztésekbe fogni. (Egyelőre, a tízhúsz éve érvényben lévő szerződések jóvoltából, botrányok csak egyes állami földdarabok új bérlőknek adása miatt voltak. De ki lát a jövőbe?)

Mai mezőgazdaságunk – a folyamatok tehetetlensége miatt – koncentráltabbá vált nemcsak annál,

amennyire koncentrált bármelyik korábbi időszakban volt, hanem az unió legtöbb, talán minden országának mezőgazdaságánál. Két évvel ezelőtti adatok szerint 518 gazdaság használ 1200 hektár fölötti területet. Ők művelik a termőterület negyedét, övék a tejelő tehének 45 százaléka és a tenyészkocák harmada. (Úgy is mondhatnánk, hogy a jó minőségű állományok nagyobb része náluk van.) Nincs olyan politikai párt, amelyik ezt akarta volna. Mikor magát konzervatívnak mondó kormányunk terelés helyett kicsit rúg és nagyot fenyeget, a magamfajta konzervatívok szorongani kezdenek. (Vagy csak arról van szó, hogy világossá akarja tenni: én mondom meg, ki lehet él-állattenyésztő?)

A mezőgazdaságban 210 ezer foglalkoztatott van. Ezeknek körülbelül fele teljes vagy főfoglalkozást jelent. Ötödüket jellemzi az a folytonos feladatkeresés, amivel az egykori (él) parasztoikat, avagy a mai ambiciózus vállalkozókat jellemezni szokták. Közülük 80 ezer fő alkalmazott, és 30 ezren lehetnek azok, akikre szezonmunkákban számítanak. Létszámra ez nem sok és nem is kevés.

Mégis: egyre súlyosabbak a foglalkoztatási gondok. Hiszen a *munkatárs* a mezőgazdaságban nemcsak segítség lehet, hanem nagy *kockázat is*. Mivel a tevékenység a természetben folyik, a kialakuló helyzetek diktálják, mit kell tenni. A nem megfelelő reakció vagy a cselekvés elmulasztása károkat okoz, minden figyelmet-

lenség minőségi vagy egészségügyi kockázatot hordoz. A munkatársnak értenie kell azt a folyamatot, amelybe a feladata beilleszkedik, értenie kell a gépet és az állatot, és képesnek kell lennie az együttműködésre.

Mostanában kopnak ki végleg a munkaerőpiacról azok a szakmunkások és technikusok, akik a régi nagyüzemekben szocializálódtak. S mai gazdáink nem szoktak hozzá, hogy az alkalmazottak végső szakmai szocializációját nekik kell biztosítani. S mivel a falusi lét ma nem nyújt betekintést a gazdálkodás fáisaiba és formáiba, körülményesebb a szakmai szocializáció is.

Végül is: kiforrott minták szerint működő igényes mezőgazdaságunk van. A magyar agronómusi kultúra biztosítani tudja a világban való tájékozódást, s azt is, hogy egyes területeken – például vetőmagtermelés, tenyészállatnevelés – megbízható résztvevői lehessünk a nemzetközi munkamegosztásnak. Az ország kereskedelmi mérlegének egyensúlyban-tartásában segít az agrárium tartós exporttöbblete. (Azaz versenyképesek vagyunk.) S persze a csalódásoknak és elégedetlenségeknek is van oka: a szántóföldi gazdálkodást kevésbé egészítik ki egyéb tevékenységek, a túlkoncentrált birtokszerkezet miatt visszafejlődtek a tevékenység-gazdagítást is ösztönző együttműködési minták s legfőképp: az agrárvilág magába záródott – indokolatlanul szűkösek a körülötte lévő világgal való kapcsolatai.

Csoportosítás és szimmetria

Bak Imre legújabb képeiről

*Mely örök kéz szabta rád
Rettentő szimetriád?
William Blake: A tigris*

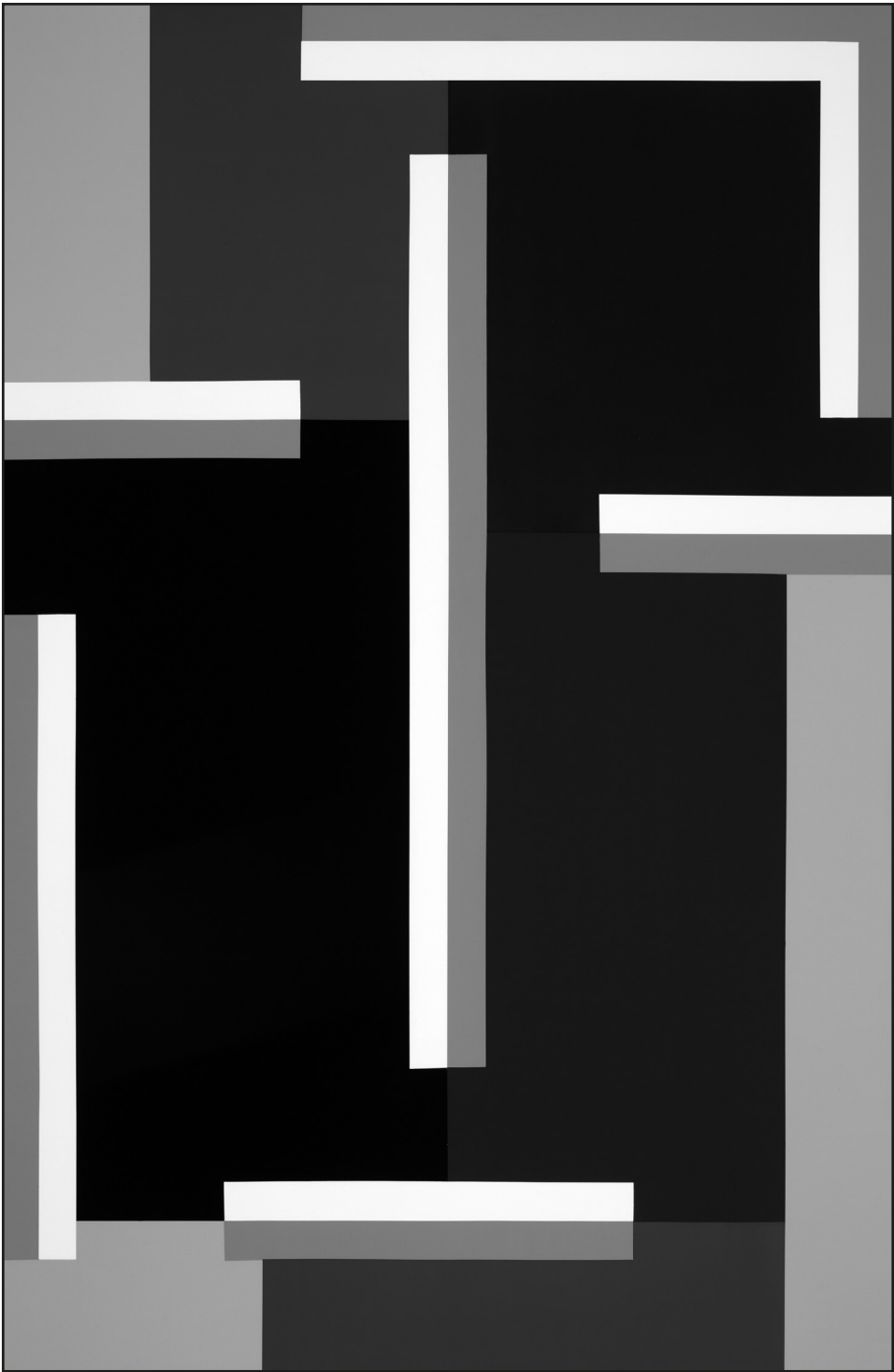
Bak Imre új festményei értelmezhetők úgy is, mint a tiszta vizuális ritmus megjelenései. Ha igaz az a pszichológiai alapvetés, hogy látni valamit annyi, mint értelmet tulajdonítani az érzéki ingerek összességének, akkor ezek a képek a jelentéskeresés próbáivá is válnak. A művész elhagyta a korábbi képekre jellemző motívumidézeteiket, nincsenek tulipánformák, árkádok, nincs perspektíva, ami a mégoly homogén tömegeket is kifordította a térbe, jelentést adva nekik. Egy helyen köszön vissza könnyen felismerhetően egy motívum, az *Ősforma II.* című képen a téglalapok szemeket, orrot, száját, összességében arcot formáznak. Ironikus gesztus, hogy a *P. G. portréján* címével ellentétben ezek az elemek már nem vagy csak jóval nehezebben ismerhetők fel. A magas, elnyújtott téglalapok olyan távol állnak a szem konvencionális ábrázolásától, hogy komoly munkát jelent helyes értelmezésük.

40

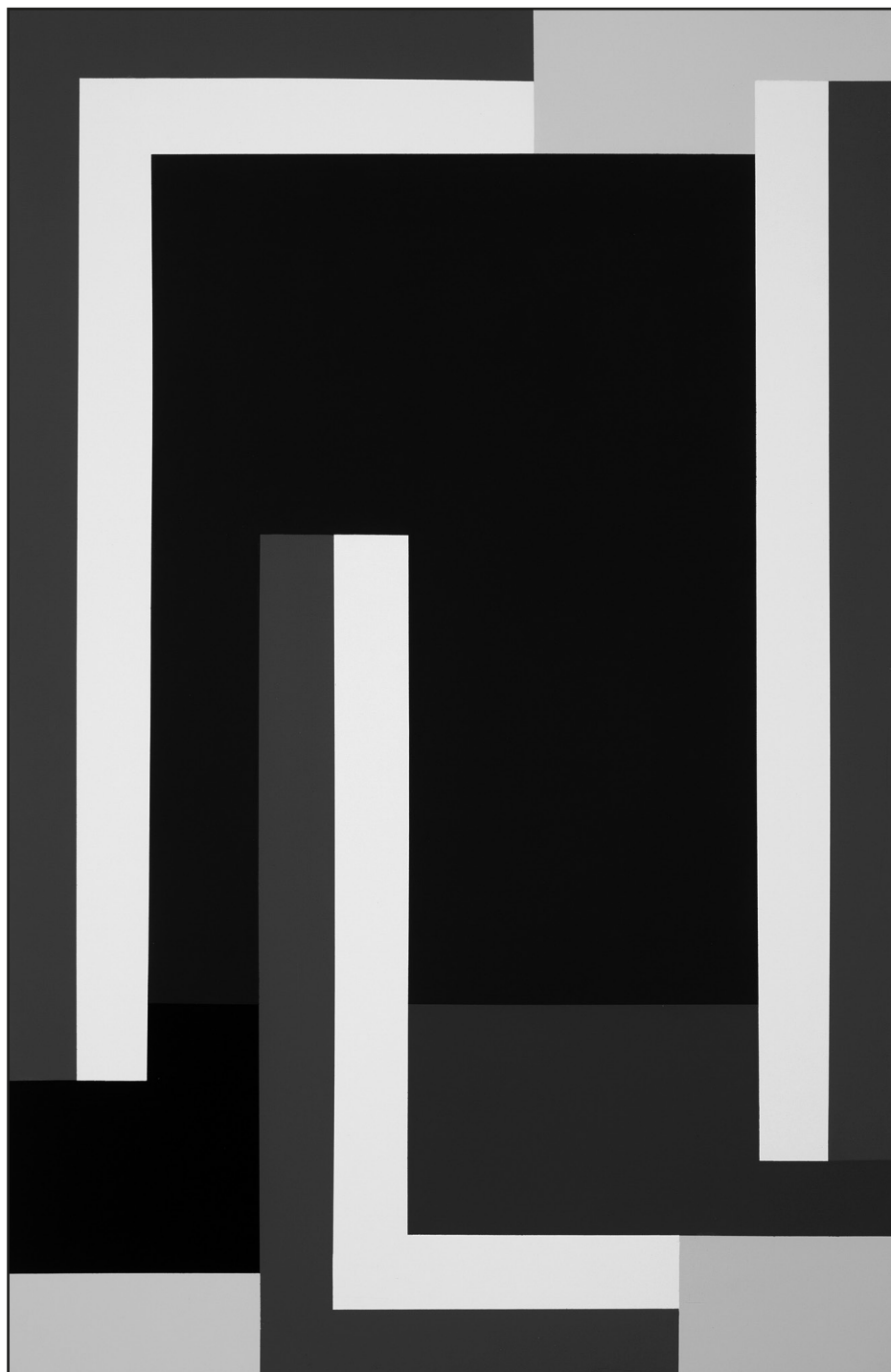
Ez a befogadói munka azonban nem spórolható meg, és – minden bizonynyal – az alkotói intenció része. A tekintet folyamatosan ugrál az egyes elemeken, csoportba rendezi őket, lebontja, újrarendezi. Mit kezdjünk például az *Új egyensúly* című képen kétoldalt a kék-sárga téglalapokkal? Láthatjuk őket két vékony téglalagnak, az egyik kék, a másik sárga, vagy pedig egybevonhatjuk őket, és a színek váltakozását a különböző színű háttereknek tulajdoníthatjuk. Az előbbi értelmezés mellett szól, hogy a motívum kétszer jelenik meg a képen, de eltérő színű háttér előtt. Ez azonban azzal a kényelmetlenséggel jár, hogy a gyanúsán egybevágó, egymás mellé helyezett geometriai elemeket nem tudja összevonni az észlelés. A motívumok így folyamatos feszültség forrásai, amit csak még jobban hangsúlyoznak a nagy, homogén színfelületek és élénk színek. A *Graffiti* című kép szinte örvénybe vonja a tekintetet, ahogy a színek megismétlődnek egy lépéssel beljebb, 90 fokkal elforgatva. Semmi sem lehet azonban egyszerű, hosszúkás téglalapok ellensúlyozzák a forgást, valami furcsa statikus nyugalmat erőltetve a dinamikus kompozícióba. Máshogy, talán finomabban jelenik meg ez a játék az *Esteledik* című képen. Ott az egymás mellé helyezett vörös és fekete téglalapok nem rendezhetők egységes ritmusba, mert valamelyik elem mindig ellenáll majd a sorrendnek.

A tekintet lassan megtanulja kezelni az elemeket, és élvezni a játékot, az egymásnak feszülő erőket és a finom párhuzamokat. Ilyenkor tér vissza kiindulópontjához, az *Ősforma I.*-hez, amit az L motívum ellenére (jobb felső sarok) elharmarkodott lett volna a *Megszakított sorozathoz* kötni, hiszen a formák megfelelő csoportosítása után egy félreismerhetetlenül emberi arc néz vissza ránk, mint az elveszett, majd megkerült jelentés szimbóluma.

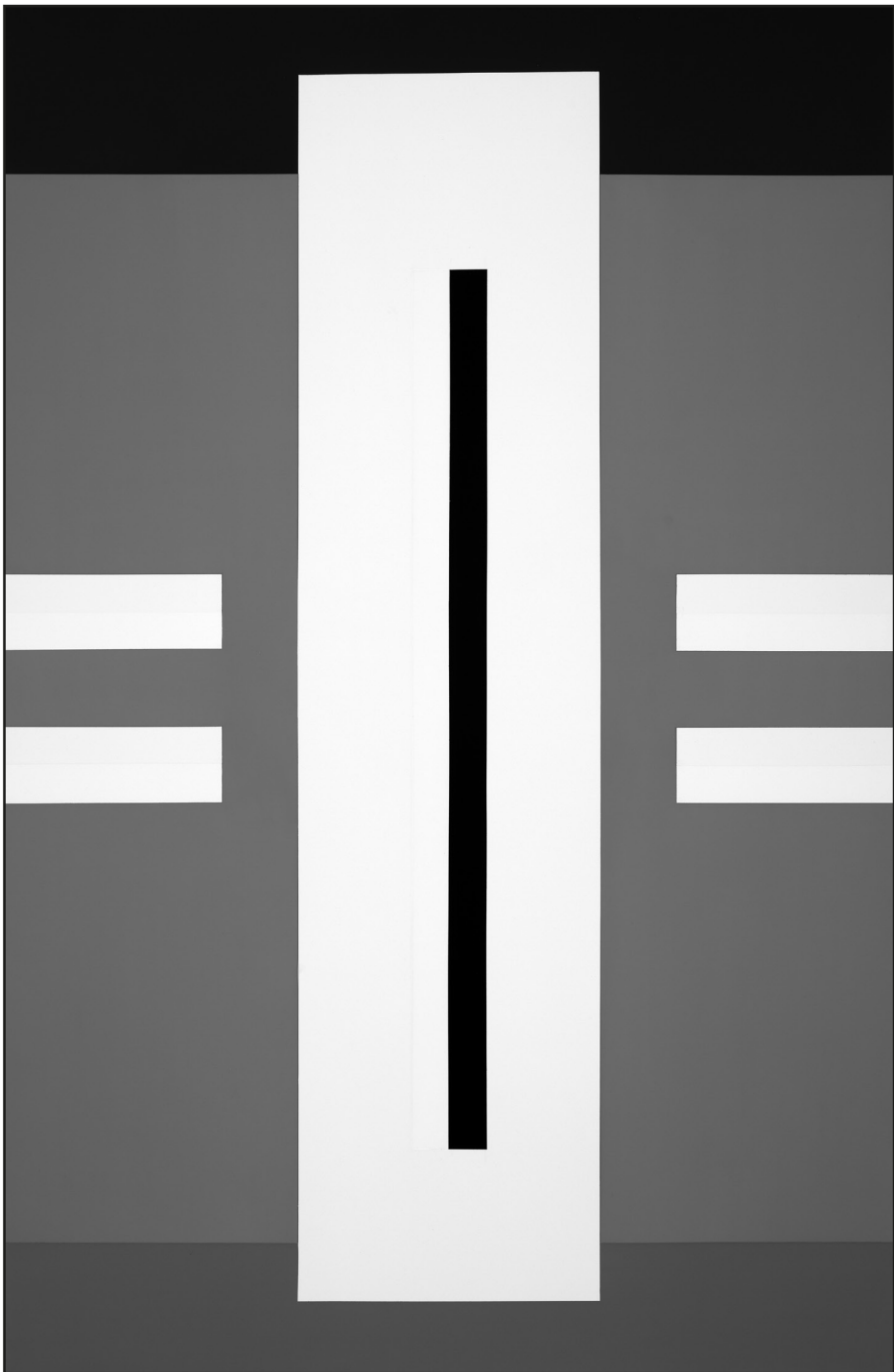
Gárdonyi László

Bak Imre: Ósforma I.

Bak Imre: Megszakított V.

Bak Imre: Esteledik

Debreczeny György
valamit elindított bennem

kollázs Tandori Dezső műveiből

elindított bennem valamit a kártyacsomag
leosztás helyett megnézném
hogyan jönnének a lapok sorjában
sorjáznának pedig nem is fémből vannak
a hangjukban meghatottság lenne
szomorúság ahogy egymáshoz csapódnak
a trafik kirakatában persze egyszerűbbek
ezek a dolgok ezek a kártyacsomagok

nagyon jól megmért sört kaptunk két pohárral
negyvenhat óra múltán
távhívást kértünk
a doktornővel akartunk beszélni
a kártyadoktornővel
mivel az egyik lap oldalt csúnyán behasadt
mondták hogy nagybeteg
nagybeteg francia kártyához hívták
a lámpafényes magyar kikötőbe

most mintha két korszak épp egybefonódna
a kártyacsomag és a pohár sörök korszaka
megnézném hogyan jönnek
a csapból vagy az üvegből
a pohár sörök sorjában
és a szalagról a kártyacsomagok
el kellett s jól el is tudtuk engedni
a lapokat és a sörös poharat
végre el tudtuk engedni magunkat

ennek is el kell jönnie

kollázs Tandori Dezső verseiből

épp ennek is el kell jönnie
ki kérdi kit kérjék elég-e
ragaszkodni valaki könnyű röpteihez
és verő délben alkonyatokat felidézni
mintha lennék de máshol
visszatérünk-e a kavicsos partra

a seholban tehát és a sohában
az a sárga villamos vallomás
menetrend szerint el kell jönnie
a nagy szatyorral elröppenek haza
ragaszkodván a könnyedséghez
ki kérdi kit kérjék eléggé könnyed-e

a seholnak és a sohának is el kell jönnie
Zseholnak írtam majdnem
de nem tudom jár-e ott sárga villamos
és alkonyatkor jó lehet a delet felidézni
a kavicsos parton röpködök a szatyorral
a nagy szatyor kavicsal hazaröppenek

a lombtalan madártalan fasorban

minden oly teljes

kollázs Tandori Dezső műveiből

nincs már elhagyó nincs elhagyatottság
mi mindent kéne mellém temetni
leszámoltam pizsamagatyáim(mal)
beszámoltam neked: mit nem csináltam
hogyan töltssem majd időm ha még eszem ép(p)
(ettem egy adag szalmakrumplit)
én csak leléptem a tábláról
de veled már valaki más van itt
valami megáll és megindul megint
aztán mondani lehet itt hogy valami távolodik

különben tényleg minek beszélünk róla
a hallgatás elegendő alapot szolgáltat
némi ünnepélyességhez
Kafka és Beckett nagy humorista volt
a paloták mögé kellene látnod
a palotádat kéne melléd temetni
vagy hosszan főzhető nem üveges
krumplit meg Polybét
s nehéz megmondani hogy mit nem
valaki engem olvas
talán egy folyóiratban
a múltkori szám (a múltkor a szám)
tele volt érdekességekkel
mégis kenőcsök miatt fáj a táj
az altáj a Pamír a Tiensan
és új konyhai gázbojlert kéne vennünk
menni Északnak Keletnek Nyugatnak Délnek
pontosan meg is tudnám mondani
amire nincs szó épp csak az
hány cukorral hány esernyővel
hány kalappal parancsolod a vállrándítást
trágyázzon a prostituált
akarom mondani prosperáló jelen
áldjon meg kisnyugdíjjal
ez jobb irány mondta a jobb király
te voltál aki telefonzsinórt kezdeményezett?
és aztán visszahívtalak?
nyálelválasztott vezető voltál és én a nép?
akkor ez itt most nyálünnepély?
képzeld el hogy nem képelem el
a felaprózódó az örök
minden oly teljes hogy semmit se jelent
szándékától eláll és elalél és megindul megint
Csodaország főterén kell áthaladnia
szatyrában utolsótáni vacsora
és ólam (ólom) volt a palotám
nem mentem soha sehová
jöttek az ólom-álomkatonák
ettem egy adag szalmakrumplit
egy folyóiratban
két cukorral három esernyővel
és négy kalappal
négy jó nagy kalappal

Gömöri György

Álmairól

Nincs macskám, akinek elmondjaim álmaim,
Se kutyám, aki kezemet nyalogatná.
A feleségem meghallgat, meg nem is.
(Kicsit túl sok vagyok neki). Így egyre többször
Írom meg versben álmaim, és nem kell
Lélekgyógyászhoz járnom, jóllehet néha
Azt képzelem, bizalmas szót váltok halottaimmal.
Nem félek tőlük, mert nagyon nyugodtak.
Vagyis nyugosznak. „Békében?” Ki tudja.
Van, aki szerint azok bűnhődnek, akik
Nem tudták magukat „megvalósítani”,
Mert túl lusták, gyávák vagy erényesek voltak.
Ha ez igaz, erre kell törekednünk, bár nehéz
Lesz nem gondolni az élőkre, akik szenvednek,
De akikkel rég nem álmodunk.

48

Öntudatos Gát-utcai szavazó mondja

Szavazásnap: pénzt hoznak a dílerek,
ideadják, ha szavazni elmegyek.
Megveszik a voksomat, mint négy éve,
de nem tudják: fölment közben a bére.
Leperkálnak öt rongyot, és azt hiszik:
az egész ház az ő csávójukban bízik.
De hát az én szavazatom ennyit ér?
Azt képzelik, megvehetik ennnyiér?
Elmegyek hát, szépen be a fülkébe,
(ahol az a „váltás” zajlott pár éve),
de titok, hogy kire adom voksomat,
zsebre teszem utána öt rongyomat.

Nyerges Gábor Ádám
csakazértis / legalább

az elviselhetetlenségből csak pár fokot hűlő napokban
a lófráló párok
cikázó biciklisták
esti kutyasétáltatók
szelidebb részek
előfordulási gyakorisága
foghíjassá ritkul
a kitarók építkezésnek álcázott romokon
gázszagban sétálva egyensúlyoznak
építgetni
folytatni
csakazértis élni akart életüket
egy országnak becézett
építési területen Európától
mind keletebbre
műanyaggal telt begyű
kitartó halak
párolgó iszapos tóban

nem is arra gondolva hogy
háborúban
nyomorban
betegségben is születtek gyerekek
csak hogy jól állsz nálam

és az alvó munkagépek
rozsdás penészes kórházak
bezárt iskolák
állami gondozásba vett közintézmények meg
mint diszkrét szülők
óriásplakátjaikat alkonyukban lehunyva
szorongó megnyugvással elomladoznak

hogy a kölkök legalább szerelmesek.

kiégő

a kiégő izzók pislantgató, tétova fénye
az a méltóságteljes zavar, mellyel egy
átvert szerelmes tart beszédzünetet,
jellemzően olyan, akinek szépnek indult
emlékei háborús övezetté váltak, s az
utóvédharcok még méterről méterre
folynak egy-egy pontosabb, múltidejűmúlt idejű
mondat, higgadt ténymegállapítás
fenntarthatóságáért, s onnantól csak
egyre álmosabb fáziskésésekben
folytatódik a búcsúzkodó hunyorgás.

spórolás kérdése ilyenkor megvárni
a hirtelen beálló, drámai elsötétedést,
vagy kapkodósan kiszedni idejekorán,
ami még ki sem hunyt teljesen, s új
alkatrészt keresni, lehetőleg szalvétával,
zsebkendővel, ronggyal nyúlva a régihez,
elkerülve a por, hó, akár zsírfoltok nyúlós
vagy rászáradt, morbid tapintású elegyét.

a köztes pillanatokban beálló sötét
vagy félhomály mint egy véletlen
felismerés döbrent hangtalansága,
a hirtelen jövő, fülsiketítő kontempláció
elkerülhetetlensége, egyenletes
felületként terül szét, demokratikusan
nem válogat, még ha színpadiassága
valamelyest túlzónak hathat is.

így fog kinézni ez a belső tér,
bármelyik, ezt sugallja majd az a
kínos, kiküszöbölhetetlen szürkület
baljós őszinteséggel, szinte kéjes
pontossággal, akkor még nem sejthető,
hogy majd pontosan mikor, hagyatékként,
dózerolás vagy áruba bocsátás előtt
közvetlenül, atomtámadás után.
egy indokolatlan szorongástól enyhén
megremegő, aggodalmas kéz gyújtja
majd, próbaképp, sietve újra a villanyt,
kikémlelve, hogy működik-e az új
alkatrész, elromlott-e esetleg egy régi
másik, valahol a laikus számára
átláthatatlan, érthetetlen belső
rendszer huzaldzsungelében, s egy
meglepett, de még véletlenül sem
megkönnyebbült sóhaj jelzi majd
talán, ha nem, s azt is, ha igen.

Reményvesztetten

*A lehetetlen és a lehetséges között
a különbség az elszántság*

1.

Ez Mari története. A feleségemé.

Először persze semmit sem vettünk észre. De hát ez meg így szokott lenni. Pedig voltak előjelek, csakhogy mi nem gondoltuk, hogy azok előjelek. Hetvenéves volt, már nem fiatal, de nem is öreg.

Soha nem panaszkodott. Meghallottam volna?

Tonio Kröger. „Hallgatásának hangos, segítségért kiáltó szava számára nem voltak füleim. Nem tudhattam semmit, és mégis tudnom kellett volna.”

Egy félrecsúszott pohár, egy szédülés, egy ügyetlen leülés, elfelejtett nevek, bizonytalankodó járás, kapaszkodási kényszer, a papír zsebkendő szorongatása, elfelejtett laccím, zavaros emlékek, amelyekhez ragaszkodott. A nagymama. Hol a nagymama? Régen meghalt, de ő még kereste. A magam szokásos módján igyekeztem tréfával elütni a dolgokat, a humor sok helyzeten átsegített, és ha az embert valami sok helyzeten átsegíti, akkor hajlamos arra gondolni, hogy minden helyzetben segít majd. De van egyszerűbb magyarázat is. Menekültünk előre, ami természetes reakció, nem akartunk rosszra gondolni, sem én, sem a gyerekek. Velünk ilyesmi nem történhet meg. És persze, a szokásos: a félelem. A legkomolyabb betegségek is ártatlanul, alaposnak nevezett kivizsgálással indulnak, senki sem gyanakszik semmire, az orvosok még igyekeznek elhárítani a gyanút, ugyan, semmi komoly, nem akarják megijeszteni a betegeiket. De már benne van a hangsúlyokban, hogy lehet, igen, valami komoly dolog van szó.

Mit tehattünk volna? Tehattunk volna többet?

Már öt éve nyáron is lassan járt, felülni, leülni csak nehezen tudott, mint ha félt volna valamitől, amit maga sem értett, és eközben mindig előjött a kapaszkodási kényszer. Nem is a kezemet akarta fogni, inkább valami szilárd tárgyat keresett. Még tudtunk sétálni, a házban is egyedül járt-kelt, de mindig szemmel kellett tartani. Közben azt is tudtuk, hogy valami nem úgy működik, ahogyan kellene, én magam is kerestem a magyarázatokat, ízület, ilyesmi, de más tudni valamit, más sejteni valamit, más éjszaka egyedül ülni egy kórházi folyosón és várni a vizsgálatok eredményét, és más személyesen beszélni egy orvossal, aki elmondja, hogy mit tud, és amit nekem is tudnom kell. Megtörtént ez már velem, így, egy kórházi folyosón tudtam meg, hogy apám meg fog halni, „készüljön fel a legrosszabbra”, mondta az orvos, de hát a legrosszabb azért a legrosszabb, mert nem lehet rá felkészülni. Aztán azt is mondják, hogy „az idő segít”, pedig az idő nem segít, csak átalakítja az életet.

Kis dolgok, látszólag jelentéktelenek, mégis ezekben van a lényeg. Az idegrendszer kiismerhetetlen, de a jelei egyértelműek. A jelek először ártatlanok, később pedig már üzenetek arról, hogy baj van, ami egyúttal azt is jelentheti: késő. Most már tudjuk: végül is mindegy, hogy tudtuk-e előbb, vagy nem, a folyamat lassítható, de a betegség nem gyógyítható, vannak jobb és rosszabb napok. Feledékeny, de nem tudja, hogy feledékeny, és azt hiszi, hogy mindenki más feledékeny.

A jelek, mindig ide érkezünk vissza, bármerről indulunk is: egyik volt a bizonytalan járás. Mi oka lehet? Talán a keringés, mondta egy ismerősünk. Mennyire nem ismerjük a saját testünket, akkoriban ezen elmélkedtem. A balatonfüredi szívkörház szakorvosa megvizsgálta a keringését, ereket, visszereket figyelt, gyulladásokat, eltéréseket keresett, nem talált semmit, erre megnyugodtunk, de ő közben egyre nehezebben és bizonytalanabban járt. Egy másik orvos később azt mondta, hogy ezek a vizsgálatok semmit sem érnek.

2.

A fordulat.

Október. Szokásos napnak indult. A kedvenc piros ruháját viselte. Aztán este, úton a fürdőszobába, egyszer csak összeesett. Igen, voltak már esések, nem az első volt, hogy elvesztette az egyensúlyát, vagy nem érte el a legközelebbi tárgyat, amibe megkapaszkodhatott volna. De most nem tudtunk felállni. Kétségbeesetten vagy szomorúan nézett rám. Mi lesz most? Nem, ne hívjunk orvost, kérte. Már nem tudtam felemelni. Más megoldás nem volt. Ügyeletes orvos, mentők, veszprémi kórház, vizsgálatok reggelig.

Akkor írták le először ezt a három szót:

Szubkortikális vaszkuláris demencia.

Ne gondoljon arra, hogy milyen volt egészségesen, tanácsolta a neurológus. És ne beszéljenek a betegségről. Nincs értelme.

Majdnem betarthatatlan. Majdnem.

A tünetek és a zárójelentés után egy budapesti szakember is megerősítette. Egy hónapja még a hajápolás volt a téma, ma már nem számít, kicsúszik egy falat a szájából, nem számít. Csak bizonyos, egymástól elszigetelt, összefüggéstelen részletek érdeklik, legyen mindig tiszta a cipóm, bárhová megyek, legyenek virágok a lakásban, néha keveri, milyen az autónk, melyik városban lakunk, mi lesz az elszakadt függönnyel (soha nem szakadt el), beszéltem-e Verebessel, ilyesmi. Nézzük meg a híradót, de elfelejtette, hogy már megnéztük.

Idegrendszeri probléma, magyarázta az orvos, az agyból az utasítások már nem érnek végig a célhoz, egyre rosszabb lesz a járás, a finom mozdulatok, amik régen olyan könnyen mentek és egyszerűnek látszottak, mint a varrás vagy a fogmosás, keservesen nehezek, egyre nehezebben tud majd felállni az ágyból, a folyamat valamikor, talán évekkal ezelőtt kezdődött, de nem tudni, mikor, és azt sem, hogyan, előjönnek összefüggéstelen, kitalált vagy valóságos emlékek, keresni fog tárgyakat, amelyek húsz éve vagy még régebben voltak fontosak az életében. Lassú, folyamatos szellemi leépülés, aminek nincs tudatában.

A gyerek tudja, hogy egyszer elveszítheti az édesanyját, a férj tudja, hogy elveszítheti a feleségét, tudja, de nem fogja fel, és nem hisz a jeleknek, nem akar

hinni a jeleknek, nem tud hinni a jeleknek, a három között nincs különbség. Ez a betegség, a szellem és a test lassú, alattomos leépülése évekig is eltarthat, nem lehet pontosan tudni. Semmit sem lehet pontosan tudni. Lehetne időnként kontrollra vinni, de ez innen, Tihanyból körülményes, nehézkes (Budapesten is az volna), jobban megvisel egy beteg embert, mint amennyi eredményt hozhat, ha egyáltalán hoz. Feltámogatni az ágyból, felöltöztetni, utaztatni, várakoztatni, azután a visszaút, valahol pelenkát cserélni, ami persze nem sikerül, pisi borít el mindent, megalázó a helyzet, a vizsgálat pedig feltehetően nem hoz érdemleges eredményt. Minden mozdulat kimeríti, nem érti, mi ez az egész. A kórház amúgy is zsúfolásig beteg, súlyosan beteg, betegnek látszó és betegnek akarni látszó emberekkel, velük küszködnek a gyógyítani vagy a gyógyítást lelkesedésből, látszathoz vagy kényszerből akaró orvosok és ápolók.

Van még remény, ezt mondjuk. Mi mást mondhatnánk? Igen, kis dolgok. Az idegrendszer jelezte, de nem értettük.

3.

A halál.

Mindig foglalkoztatott. Vagy mindenkit foglalkoztat, csak védekeznek el-lene? Tizenöt éves voltam, és szokásom szerint gyalog mentem a Bethlen térről a Radnóti gimnáziumba, végig az akkori Landler Jenő utcán. A Dózsa György út sarkán csődület, egy férfi feküdt az utcán kabátban, kezében még szorongatta az aktatáskáját, arcát újságpapírral takarták le. Egyszer csak összeesett, mondta egy járókelő, rögtön vége lett, állította egy szemlátomást jól értesült férfi. Szív, hiába. Megérkezett egy mentőautó, két fehérköpenyes még nézelődött, de nyilván tudták, hogy nekik itt már sok dolguk nem lehet, és nem is volt. Aztán velem együtt ment mindenki a dolgára. Nem sokkal később, valamikor a második-harmadik órán, talán fizika lehetett, ami nem kötött le soha, apára gondoltam. Hogy kezében aktatáskával ő is megy reggel az utcán munkába. És őt is bármikor érheti valami. A szív. Az iskolából telefonálni nem lehetett, mobiltelefon akkor, a hatvanas években még álmainkban sem létezett, így hazafelé, délben, egy dohányszagú fülkéből hívtam fel apa irodáját. Tantusz, az mindig volt nálam. Apa nem volt bent, tárgyalt, de a titkárnője mondta, hogy majd megemlíti, hogy kerestem.

4.

Mindennek megváltozott a jelentősége.

Mindaz, ami eddig fontos volt, nem fontos. A gyerekek tudják, de azt is tudják, hogy igazából nincs segítség, és nekem sem tudnak sokat segíteni.

Akkor az ápolás foglya vagy inkább megszállottja lettem, hiszen abban állapotunk meg annak idején, hogy jóban-rosszban, csak akkor még nem tudtuk, hogy mi az a rossz. Az igazán rossz. Az igazán rossz a reménytelenség, a reménytelenségnél pedig még rosszabb a tehetetlenség. Ez a betegség kiszolgáltatottá tesz, már nem rendelkezik a testrészeivel, nem szabályozza azokat a folyamatait, amik korábban nem okoztak gondot. Nehezen viseli idegen emberek jelenlétét, felismeri őket, de nem akarja megosztani a magányát, és bár tudatában vagyok a betegség összes jelével és várható jeleivel, ilyenkor a

körülmények és az ellentétes folyamatok hatására sokszor én is összeroppa-
nok. Csak percekre vagy órákra persze, mert egy pelenka cseréje nem várhat.
Sokszor gondoltuk valamire, hogy rossz, de nem sejtettük, hogy lehet valami
ennyire, véglegesen rossz. Ami a legrosszabb, az a visszafordíthatatlanság tu-
data. Így nem igaz, hogy az ápolás foglya lettem, csakhogy előtört bennem
egy érzés, amit felelősségnek hívnak. Ez lett a szenvedélyem. Én vagyok az
egyetlen ember, aki ápolhatja. Ha már nem én ápolom, akkor vége.

Egyszer kinyitottam a ruhásszekrényét. Aztán leültem, és elkezdtem sír-
ni. Néztem Mari ruháit, már soha nem fogja őket viselni. Beszívtam az illa-
tukat. Szép, finom darabok, szoknyák, kosztümök, pulóverek, kifogástalan
állapotban, szépen vasalva, gondosan felakasztva. Ez a legnehezebb. Szeret-
tett öltözködni. Mindig megjelenik előttem az a kép, amikor áll a tükör előtt,
és eldönti, mit vegyen fel, és arra is kényes volt, hogy én hogyan öltözzek.
Szóval keserves olyan házban élni, ami tele van emlékekkel. Segítenem kel-
lett Marinak, mindenben. Közben rájöttem, hogy magamon is segíteni kell.
De hát hogy?

Az ember kényszerhelyzetekben előbb-utóbb megsemmisül, aztán mégis
folytatja.

Mikor kezdődött? Nehéz megmondani. Megint a jelek. Egy rosszullet ott-
hon, a lakásban, még a kilencvenes években, szédülés, néhány nap kórház-
ban, első látásra agydaganat, mondták, aztán jöttek az alaposabb vizsgá-
latok, a CT, még egy a CT, az MR, a hosszú elemzések, nincs agydaganat,
sőt, semmit sem találtak, ami veszélyes lehetne. Az egyik orvosnő ugyan
mondta, hogy lát valami rendellenességet az agy valamelyik részében, de az
is lehet, hogy az születése kora óta úgy van, az otthoni szédülés pedig felte-
hetően ezzel nem függött össze. Azt a szót, hogy „feltehetően”, nem hallot-
tuk meg, vagy nem akartuk meghallani. Négy nap után hazajött, és minden
rendben volt.

De megtanultam: soha nincs minden rendben.

Évekkel később jött még egy rosszullet egy nyári, balatoni nap után, akkor
azt gondoltuk, napszúrás, két napig aludt, utána megint semmi utóhatás.

5.

Még egy jel.

Lábtörés 2013 nyarán. Sikeres protézisbeültetés, mozgatni, mozgatni,
akár évtizedekig is működik, gyógytorna, karácsonykor táncolni fogsz,
mondta egy ismerősünk, neveltünk mindnyájan. Forró nyár volt, a kórház-
zat éppen átépítették, szállt a por mindenfelé, a légkalapácsok zajában a
gyógyulás nyilván lehetetlen volt. Jött egy ártalmatlannak induló fertőzés,
apró sebek a lábszáron, a kórházban egyre rosszabb lett, de csak legyintet-
tek rá, akkor erre kezdtünk figyelni, ha ezek a sebek begyógyulnak, minden
rendben lesz, gondoltuk, a járása is visszajött, látszólag csakugyan minden
rendben. A bőrgyógyász először bizakodó volt, majd egyre inkább tanácssta-
lan, kötözőszerek, kenőcsök, valami kis javulás mindig volt, aztán megint
visszaesések. Nem szabad csodát várni az orvosoktól. Számtalan olyan be-
tegség létezik a világon, ami nem gyógyítható. Lassan és körülményesen

öltözött, zavarta a saját tehetetlensége, nehezen járt, nem szerette a lépcsőket, kereste a támaszt mindenütt, mint korábban is, de egyre kevésbé bízott meg bennük. Szeretett volna főzni, de már nem tudott stabilan állni, az ujjai is ügyetlenek voltak, végül is különféle, ostobának látszó ötletekkel távol tartottam őt a konyhától, mielőtt valami baj történik. És ezek a dolgok, a törött láb, a sebek, a nehézkes mozgás miatt akkor egyszerre minden kilátástalannak látszott.

A gyerekek.

Két felnőtt lány, Budapesten élnek, hét végén mindig nálunk, ilyenkor ők is fáradtak, de van már rá technikájuk, hogy csak tréfálkozzunk egész nap, mintha mi sem történe, hajmosás, közös ebéd, soha nem beszélünk Mari előtt betegségekről, sem az övéről, sem a máséról, már kialakult szókincsünk van, amit ilyenkor használunk. Nélkülük nem boldogulnék lelkileg sem. Az elmúlt négy évben szinte minden hétvégéjüket itt töltötték, velünk, reggel az első kérdés, *hogyan van?*, este pedig az utolsó, *hogyan van?*

Na, és ki van még? Testvérem nincs, csak távoli rokonok, akikre nem számíthatok. Mari húga évekkal ezelőtt cserbenhagyott bennünket, őt is megviselte az élet, másképp, mint bennünket. Alkoholista férj, súlyos cukorbeteg, amputált lábak, most kettesben él a fiával. Balázs, a mi fiunk, az első házasságból, szintén a saját családjával, ritkán látjuk.

Keveset beszél, még mindig – és aztán már soha többé – nem panaszkodik, nem kérdezi meg, hogy mi lesz velem, nem kell válaszolnom arra a kérdésre, hogy *mi ez a dolog, ami történik velem?* A neurológus tanácsára úgy döntötünk, hogy erről nem beszélünk. Nem mondjuk meg neki. Valamiféle hitet meg kell tartani benne is és magunkban is, a betegségben ez is benne van, hogy nem kérdezi meg, mi lesz velem, néha nem hisz nekünk, úgy gondolja, hogy holnap talán már járni fog, de aztán elfelejti, hogy járni akar. Ragaszkodna egy-két régi barátnőjéhez, de amikor megbeszélem velük, hogy jöjjenek, Mari nem akarja, én pedig nem erőltetem. És lehet, hogy soha nem is kell beszélni róla. Nem tudjuk, mi lesz egy hónap múlva. A kérdés ugyanaz, amit feltettem magamnak, amikor októberben hazajött a kórházból. *Mi lesz most?* Akkor azt gondoltam, vége a világnak. Bizonyos formában vége is, de emiatt nincs bennem sem keserűség, sem bánat. Új életet kezdtem, és soha nem hittem volna, hogy képes leszek rá.

Itthon egész nap, végül is működni kell mindennek, a ház, a kert, tartani kell a kapcsolatot a világgal, fizetni a számlákat, válaszolni néhány régi barát hívására, vásárolni muszáj, ki kell találni, mivel szórakoztathatom, milyen tévéműsorokat nézzen, mihez lenne kedve, amiről nem beszél, időnként úgy kell tenni, mintha semmi sem történt volna, vagy semmi sem fog történni, de nem is kívánczodom nagyon másfelé. Megszoktam ezt az életet, alapvetően nincs velem semmi baj, és egy sor dolog, ami korábban érdekelt, most már nem hiányzik. Hogyan kell ezt jól csinálni? Mostanában jövök rá, hogy be kell rendezkedni erre az életre, óráról órára, napról napra kell gondolkodni, szervezni kell a folyamatokat, figyelni arra, amit csinálok, mert ha elrontok valamit, újra kell kezdeni, és nincs idő sem elrontani valamit, sem újratekdeni. Erő kell hozzá, türelem és önbizalom, de vajon tudjuk-e, mi az

az erő és mi az a türelem, mennyi erőnk van még és mennyi türelmünk? Vagy a tudat kell hozzá, hogy mindent megtettem, amit tudtam, és ez elég? De mert az idegrendszer kiszámíthatatlan, én magamról sem tudom, hogy mennyi erő van bennem, mennyi türelem, és hol vannak az önbizalom határai.

Mi az a türelem? Kivárni, szó nélkül, amíg megissza a kávéját. Lassan, szinte alig mozog a keze, de ő akarja tartani a csészét. Szóval mi az a türelem? A magauralomnak, a lelki bátorságnak, a nyugalomnak a megőrzése oly körülmények közt, melyek e tulajdonságainkat próbára teszik; cselekvőleg vagyunk türelmesek, ha az akadályok vissza nem riasztanak bennünket a munkánkban (százszor újra kezdjük, amit elhibáztunk); szenvedőleg, ha kedvezőtlen körülmények közt sem esünk kétségbe, vagy képesek vagyunk uralkodni magunkon.

A legrosszabbak a reggelek. Hosszú órák sötétben. Felkelek, hajnalban, amit soha nem tettem meg, négykor, ötkor, ilyesmi, körbejárom a sötét és üres lakást. Tulajdonképpen tehetetlenség. Félelem is, persze, hogy mit hoznak a napok, ha már nem tud enni, nem tud ülni. Ki mossa meg a haját? Mi lesz, ha megfájdul a foga? Ilyen gondolatok. Aztán megyek a boltba vásárolni, ostoba módon, kapkodva, hogy minél előbb hazaérjek, miközben tudom, hogy még alszik, vagy ha felébredt, vár rám. És én is vártam, hogy lássam már. Vajon mire gondol? Egyszer azt mondta, reméli, hogy minél hamarabb véget ér az egész. Persze, megkérdezhettem volna, hogy mire gondol, de inkább hallgattam.

6.

Aztán egyszer csak magamon is elkezdtem érezni, hogy valami megváltozott.

Korábban büszke voltam arra, hogy összefogom és irányítom a családot, volt egy felelősségteljes polgári foglalkozásom és írói múltam, képességet is éreztem rá, hogy mindenért vállaljam a felelősséget. Most olyan kis dolgokban elbizonytalanodtam, amelyek korábban soha nem okoztak gondot, tízszer-százszor végiggondoltam olyan apróságokat, amelyekre régen nem gondolkodtam. Úgy éreztem, lejtőn élek, és már nem tudok visszakapaszkodni, mert az élet soha nem lesz olyan, mint eddig volt. Türelmetlen és látszólag ok nélkül ingerült leszek, elfog a félelem, hogy majd valamit rosszul csinálok. Nálam is különös, kis dolgokkal kezdődött, én magam sem vettem komolyan. A türelmetlenség tehetetlenségévé változott, a tehetetlenség szorongást és pánikot okozott. Korábbi magabiztosságom elpárolgott. A depresszióról magam sem tudtam, hogy ez a depresszió. Ideges lettem indokolatlan helyzetekben, nem volt türelmem sokat ülni egy helyen, ha várni kellett egy sorban vagy a hivatalban, elöntött a veríték, legszívesebben elmenekültem volna, de tudtam azt is, hogy nem lehet, csak a vívódás volt állandó, hogy mit tegyek. A kis döntések jelentősége felértékelődött, feleslegesen kapkodtam és ostobaságokat csináltam. Egy rossz döntés magában hordozta a következőt, szerettem volna ura lenni a helyzetnek, de önbizalom hiányában nem jutottam el a megoldásokhoz.

Voltak már válságok az életemben, de olyan helyzet, hogy maga az élet válságban legyen, még nem volt.

Az alkohol biztosan segít a szorongás feloldásában, de egy pohárral mindig kevesebbet kell inni, mint ahogyan az ember kívánja. Később már az alkohol sem okoz felszabadultságot. Nehezek a másnapok. Kimerültnek érzem magam. A depresszió, a pánikrohamok és az ital összefüggése büntudathoz vezet. Egyre kevesebb dolog érdekel a világból, de azt mondják, hogy egy ilyen ápolási időszakban ez így természetes. Már nem szívesen beszélgetek emberekkel, legfeljebb telefonon, az se érdekel, hogy mit mondanak, meg az se, amit én mondok. Egyre kevésbé van igényem a beszélgetésre. Talán vannak emberek, akik egész életüket így élik le. Nem olvasok könyvet, újságot, nem érdekel a sport, a türelmem és az összpontosító-készségem nagy része most elsősorban az ápoláshoz szükséges, kiszorít minden mást. Kis dolgokban nem tudok dönteni, elfog a pánik, hogy rosszul döntök.

A tehetetlenség, hogy nem tudok igazán *segíteni*, úrrá lett rajtam. Rövid ideig az alkohol segített. Aztán elhatalmasodott rajtam a feszültség, a reménytelenség és a tehetetlenség.

Ahogy a szakemberek mondják: *cry for help*.

Miért nem szóltál?

Marival élek, persze hogy minden tárgyról eszembe jut valami, ez ellen nem lehet védekezni. A cipő, amit Turkuban vettünk egy nyári napon, utána kiültünk a teraszra, kávéztunk, sütött a nap, igen, ilyesmik. Megpróbálom lekötni magam mindenféle házimunkával, de mindig úgy érzem, késésben vagyok, elkezdek valamit, félbehagyom, belekezek valami másba, azt is félbehagyom, mert megint más valami sürgősebbnek látszik. Úgy érzem, hogy mindennek a helyén kell lennie, mindent időben kell megcsinálni, mert a betegsége kiszámíthatatlan. Ha kimegyek a lakásból, ösztönösen aggódok, *mikor jössz vissza?*, csak ennyit kérdez. Ne hagyjam egyedül, ezt gondolja, még ha nem mondja is ki. A beszélgetéseink nem olyanok, mint régen, sok témát kerülök, amiről tudom, hogy már nem része az életének, de szeretné, ha azok volnának. Nekem is vannak nagy életigazságaim, amiket szívesen mondok magamnak is, évszázados tanulságok, legtöbb a banalitás szintjén, ezekbe próbálok kapaszkodni. Azt is felismerem, hogy nem szívesen megyek ki a házból. Ha mégis kilépek a kapun, elfog a szorongás: úgy érzem, azonnal vissza kell mennem.

– Erre rá fogsz menni – mondta egy ismerősöm, aki az édesanyjával élt végig hasonlót.

– Valamire rá kell mennie mindenkinek – feleltem én. – Nem tudom másképpen elképzelni, mint hogy ezt én csináljam végig.

– Legalább sétálj egyet, ha van időd – tanácsolta valaki más, egy fiatal nő.

– Ha neked lenne egy beteg gyereked, elmennél sétálni? – ezt kérdeztem vissza. – Lenne rá időd?

Az ember az élet legfontosabb – vagy legfontosabbnak hitt – pillanataiban egyedül marad. Érettségizik, autót vezet, ül a fogorvosi székben, elveszíti a szeretteit, mindezt egyedül kell megtennie, hiába mondják, hogy „veled vagyunk”, és „osztozunk a bánatodban”, valójában nem tudják megtenni, mert az a fájdalom és egyedüllét nem osztható.

Nem ment gyorsan, nem ment azonnal, de minél fontosabb egy felfognivaló, annál keservesebben jut el az ember odáig, hogy aztán mégis felfogja.

Ez a mi gondunk, nekünk kell megoldani. Marit már nem foglalkoztatja a világ. Egyre kevésbé érdeklődik, sok mindent elfogad, amit korábban ellenzett volna. Órákig beszélgetünk, mintha mi sem történt volna. Mit tud? Mit sejt? Most még nem beszélünk róla, de elkerülhetetlen lesz.

Kerülöm azt a szót: menthetetlen. Van egy táskája, ott van a szobában, ahol reggelenként írni próbálok, még benne vannak azok a tárgyai, amelyeket azon az októberi napon a kórházba magával vitt. Nem néztem bele azóta sem, mégis mindennap látom azokat a tárgyakat. Eddig is láttam, de most másképp látom őket.

– Valaki azt mondta, hogy egy ilyen beteg ápolása olyan, akár a maratoni futás. Mindig csak egy lépéssel előre kell gondolkodni. De hát ez sem igaz. Nincsenek meghatározó igazságok.

Házimunka. Konyha. Mosás. Vasalás. Vásárlás, figyelni arra, hogy Mari mit eszik, mennyit iszik, nehogy baj legyen. Önállóság, önálló döntések, de minden döntés nyomás alatt. Mindenki beleszól, mindenki tanácsokat ad, aztán, amikor a legfontosabb kérdés elhangozna, hogy *akkor most mi legyen?*, magamra maradok.

Egyik este mentem le a lépcsőn a ház alsó szintjére, teljesen száraz este volt, a kanyarban azonban megcsúsztam, elestem, és éles fájdalmat éreztem a bokámban. Kivert a víz, ültem a lépcsőn, végiggondoltam a lehetőségeimet. Felálltam, a fájdalom nem múlt el. Most mi lesz? Egy lábtörés ilyen esetben gyakorlatilag az élet végét jelenti. Mari már aludt, beültem az autóba, és bementem az ügyeletre. Szerencsémre azt az orvost találtam ott, akit ismertem, ő is ismert engem, tudta, mi van Marival. Balatonfüreden nincs röntgen, ahhoz, hogy biztosat tudjon mondani, Veszprémbe kellett volna mennem. És ha törés? Akkor nem engednek autóba ülni, másnap nem tudok vásárolni. Hat hét gipszben. És ki tudja, mi jön még utána.

Aztán az ügyeletes beültetett az orvosi kocsiba, és elvitt a Szív-kórházba. Ott se működött este a röntgen, de az ő kedvéért bekapcsolták. Feszült percek. Csend. Csak a gép hangja, mint valami surranás a falak mentén. Kis türelmet kérnek, megnézik. Kisántikáltam a folyosóra, stratégiákat építettem ki.

Aztán megjelent az ügyeletes orvos.

– Csak rándulás. De nagyon vigyázzon. Most szerencséje volt.

Milyen különös mondat. Hallottam már. Szerencse. A sors, amire olyan gyakran hivatkozunk, és olyan gyakran szól bele az életünkbe, mégsem értjük, hogyan működik. Körülírhatatlan. Nem tudjuk, mit jelent. Tanácstalan voltam és bizonytalan. Mari esténként elsírta magát. Fájdalmai voltak, reménytelennek látta a sorsát, de nem vallotta be. Én is reménytelennek láttam, én sem vallottam be.

7.

Február 26-án ilyen lelkiállapotban jöttünk vissza Tihanyba egy budapesti klinikáról.

A kezelés egy közömbös orvossal nem volt jó hangulatú. Nem álltunk meg enni, inni, Marinak minden ilyen ki- és bezárlás már nagyon nehezebbé esett. Aludt útközben. Hazavittem, lezuhanyozott, én elindultam Balatonfüredre, hogy vacsorát hozzak.

- Ne menj el – kérlelt Mari. – Nem vagyok éhes.
- Egész nap koplaltunk.
- Nem számít. Eszünk vajas kenyeret.

Nem hallgattam rá. Balatonfüreden téli estén alig találni éttermet. Nyolc óra volt.

Fél óra választott még el a balesettől.

A pincér régi ismerősöm, még itt, a Balatonon dolgoztunk együtt a hetvenes években. Igyunk valamit, javasolta. Úgy éreztem, igen, nagyon is rám fér. Kibaszott hosszú nap volt, tele feszültséggel. Mi lesz Marival? Gint hozott, tonikkal, a ház vendége vagy, Gyurikám. Erős volt az ital, baráti töltés, éreztem, ahogy átjárja a testemet. Kellott. Még váltottunk néhány szót, elkészült a vacsora, kikísért az autóig. Megölelt, majd még találkoztunk.

Még negyedóra.

Beültem az autóba, bekapcsoltam a szíjat, ami nem volt szokásom, valahogy ösztönös mozdulat volt. Hívtam Marit, de nem vette fel. Zuhanyozik, vagy csak nem találja a készüléket. Megszoktam.

Még tíz perc.

A szokásos útvonal, nem is kell már figyelnem, jobbra a Shell-kút és a Tesco, balra a Mol, körforgalom, onnan már csak négy perc a tihanyi elágazás, emelkedő balra, újabb három perc, és otthon vagyok.

Ez volt az utolsó perc.

Az autó az árokban, kerekei az ég felé. Nem hittem el, hogy ez velem történik. Egy tihanyi ismerős húzott ki a kormány mögül, és megkérdezte:

– Él?

Leültetett a főre, már ott voltak a mentők. Beültettek. Velem szemben az orvos, alaposan szemügyre vett, megtapogatott.

– Felhívna valakit? – kérdezte.

Mari nem válaszolt, a szomszédunkat hívtam, kértem, hogy menjen át és mondja el. Nem hálás feladat, de bíztam benne. Aztán Orsit hívtam. Minden rendben, mondtam nekik. A homlokom vérzett, a hátam és a derekam fájt. A mentőorvos a szememet nézte, aztán elküldte a kíváncsiskodókat.

– Nagy szerencséje volt – mondta. Már megint ez. A szerencse.

Még egy rendőr szállt fel a mentőautóra.

– Alkoholt fogyasztott? – kérdezte.

– Igen.

– Mennyit?

– Egy gin-tonikot.

– Mikor?

– Tíz perce.

Nagyot sóhajtott. Ellenőrizte, bólintott. Csak szabálysértés. Megúszhatom.

– Elaludt?

– Feltehetően – mondtam. – Kimerültem.

A rendőr megveregette a vállamat, jelezve, hogy nincs nagy baj. A kórházban még találkozunk, mondta, aztán elindultunk Veszprémbe.

Orsi már Tihanyban volt, amikor hazaértem. Ahogy a hírt meghallotta, autóba ült.

– Milyen szerencsétlen vagyok – mondtam. – Egy kilométerre voltam Tihanytól.

– Tévedsz, papa – mondta Orsi. – Nagy szerencséd volt.

És akkor jöttek a nehéz napok. Időkiesés, vádaskodások, értelmetlen kérdések. Tudat nélküli órák, szeretné telefonon felhívni az édesanyját, aki már húsz éve halott. Nem, nem lehet halott, mondta, csak én nem akarom, hogy beszéljen velem.

Már nehezen helyezi el magát térben és időben, hol lakunk, miért itt lakunk. Tévképzetek, felkelési kényszerek, elindulási kényszerek, olyan kérdések, amelyekre nem lehet válaszolni. A hazug válasz néha megnyugtató, az őszinte válaszokat nem fogadja el. Feledékenység. Már alig ért valamit a világból, megragadnak az összefüggéstelen fogalmak, amelyeket nem tud összerakni, maradnak a pusztá aggodalmak, amelyekkel nem tud megbirkózni.

Mentális zavar. Mit is jelent? Hol élünk?, miért nem megyünk haza a lakásunkba?, összefüggések nélkül, aztán másnapra elmúlik, nem is emlékszik rá, de arra sem emlékszik, mi történt előző nap, de nem tudja, hogy nem emlékszik. Rám is haragszik néha, amiért nem törődök vele, ezt nem kell személyesnek venni, mondta a neurológus, készüljek fel, hogy még rosszabb is lesz.

Még rosszabb hetek, hónapok, talán évek jönnek. Egyre több az értelmetlen kérdés, a sejtések, de hát tudjuk, hogy ezek a betegség tünetei. Már nem jelek, a jeleken túl vagyunk.

Akkor már egy éve semmit sem tudtunk megbeszélni.

Nem tudom, reggel milyen hangulatban ébred, éppen hogyan működnek az agyában a szálak, a rostok, hogyan kötődnek össze azok, amiknek össze kellene kötődniük. Mindenre fel kell készülni. És azt sem tudom, hogy én milyen hangulatban ébredek. Hol vagyunk? Meddig maradhatunk itt? Hol vannak a ruhái? Sokszor már kora hajnalban ébredek, nincs is kedvem aludni, különös, zaklatott állapotban vagyok, mintha várnék valamit, de nem tudom, mit, fel vagyok készülve, de nem tudom, mire. Ez a legrosszabb. Nap mint nap szembe kell néznem azzal, amit ő már feltehetően nem fog soha látni az életben: a Balatont, amit annyira szeretett, ott vannak a szép ruhái, amiket soha nem visel már, az általa kiválasztott zöld tűzhely, amelyen már soha nem főz.

8.

Három éve ágyhoz kötve.

Annyit lát a világból, amennyi az ablakából nyílik rá, és hét végén, ha a lányok itt vannak, de másnapra elfelejti, amit látunk. Ha valamilyen különös kérdése van, megértem, mindenféle ostoba magyarázatokkal jövök elő, én is ostobának érzem magam, de nincs mit tenni. Igyekeztem mindig őszinte lenni vele, de most nem megy.

Egyre gyengült. Minden mozdulat bizonytalan, már a fogkefét sem tudta megfogni. Persze, mindent megmondtak előre, a folyamat jelei egyre gyakrabban, egyre makacsabban és kérlelhetetlenül mutatkoztak.

Mire gondol? Mit érez? Van benne remény? Megismer majd holnap?

Egyszer megfogta a kezemet, és megkérdezte:

– Minek élek?

Persze, szokásom szerint igyekeztem jókedvű maradni, valami ostobasággal, amiről nyilván érezte, hogy hazudok, elkentem a dolgot. De ez egy olyan rés volt, amin át bepillantottam a gondolatai közé. Keskeny rés volt, csak egy pillanat. Aztán valami sürgős dologra hivatkoztam, felálltam, és kimentem a kertbe. Hűvös nap volt, megpróbáltam valahogy tisztán látni. Mi lesz, ha még egyszer megkérdezi?

Naponta kérdeztem magamtól, hogy mi értelme a szenvedésnek. Láttam, ahogy a barátaim, Esterházy, Bächer, Megyesi hosszú és értelmetlen szenvedés után végül elmentek. Polgár Laci öngyilkos lett. És láttam, hogy az orvosok is – bár ki több, ki kevesebb meggyőződéssel és lelkesedéssel próbálkozik – tehetetlenek. Nyilván véges a tudás, végesek az eszközök, a kórházakban a szakorvosokat szinte lehetetlen elérni, a tizedik-tizenkettedik telefon után már a központos is unja a hangomat, és én is unom a sajátomat. Igazolás a pelenka használatáról, igazolás a fekvőbetegségről, igazolás az igazolásért. De az elszántság, hogy megoldjam azt, amit éppen meg kell oldanom, mindig továbbvisz.

Egy reggel a boltban találkoztam a háziorvosunkkal.

– Nagyon rosszul néz ki – mondta.

– Sejtem – feleltem.

– Saját magára is vigyázzon – tanácsolta.

Néha olyan érzéseket tapasztalok magamon, mint soha korábban. Miért? Mari miatt, vagy egyszerűen öregszem? Az az érzésem, ha együtt vagyok a lányaimmal, már idegesítem őket, nehezebben oldok meg dolgokat, mint ők, körülményes és aggodalmaskodó lettem, a tehetetlenség kikezdte az idegeimet. „Nem fogod bírni”, mondták az ismerőseim, „keress egy gondozónőt”, „sétálj naponta fél órát”, de ezek nem használható tanácsok. Most éppen nincs más megoldás. Most ez a dolog, amit csinálnom kell.

62

9.

Új fejezet, 2019. január.

Már biztos, hogy soha nem áll lábra. Már nagyon nehezen tudjuk itthon táplálni, minden falat, amit eszik, és korty, amit iszik, és néha a levegővétele is fájdalmakat okoz. Vészesen lefogyott. A háziorvosunk azt mondta, ez az utolsó utáni pillanat. Érti az érzelmeimet, de innen ez már szakorvosi feladat. Minden pelenkázás vészterhes, nem tudjuk, hogy a sovány lábában éppen hol jár a protézis, mert már nem tartják az izmok.

Kértük a várpalotai kórházat, ahol folyik ilyen kezelés, vegyék fel a várólistára, mielőtt késő lesz. Néhány nap vagy néhány hónap, azt ígérték.

10.

Az utolsó fejezet, 2019. július.

Kórház, most már Budapesten, régi ismerősök segítségével. Egy hét várakozás után közölték, vállalják. Az elkerülhetetlen befejezés. Negyven év után egyedül.

Nincs harminchat órás munkanap, nincs az esti meghitt ölelés. Nincs a szikár fegyelem, nincs a szokásos tréfálgatás, nincs a közös esti zenehall-

hatás, nincs a nagy kedvenc, *Tears in Heaven*, nincs a csoda, hogy egy ilyen asszonnyal élhettem.

Az utolsó napok.

Megint felolvasok neki. Egy szombat délelőtt Márait.

„A világ törvénye olyan, hogy ami egyszer elkezdődött, azt be is kell fejezni. Nem valami nagy öröm ez. Semmi nem érkezik idejében, semmit nem ad az élet akkor, amikor felkészültünk reá. Sokáig fáj ez a rendetlenség, ez a késés. Azt hisszük, játszik velünk valaki. De egy napon észrevesszük, hogy csodálatos rend és rendszer volt mindenben.”

Most átéljük.

Ülök az ágy szélén, pontosan emlékszem az arcára, minden mozdulatára. Imádtam a bátorságát, hogy hozzám jött feleségül, életem legnagyobb szerencséjének tartom. Azt nem tudom, hogy mi volt az utolsó gondolata. Az orvosok szerint már nincs tudata, nincsenek fájdalmai, és nincsenek gondolatai sem. Néhány mozdulat, csendes sóhajtások. Még a kezét nézi, mint valami ismeretlen tárgyat.

De nem most vesztettem el. Évről évre, napról napra, percről percre. Az utolsó napok szerencséjére tudatvesztésben. Nem tudom, mi lehetett az utolsó gondolata.

Nekem olyan marad mindig, amilyenek megismertem.

Szerzőink könyvei

63

Györfly Iván

KÉPPÉ VÁLT GONDOLAT

Gondolat

P. SZŰCS JULIANNA

NAGYTOTÁL

MAGYAR ÖSSZKÉPEK A MÚZEUMBAN,
A TÁRLATON ÉS A NYILVÁNOS TÉRBEN
2009 ÉS 2018 KÖZÖTT

BALASSI

Hónapló

Dalos György

Hideg múzeumok

Berlin, 2019. november 11.

Gondoltam, eldicseksem A.-nak Odesszával, ahol tavaly egy irodalmi fesztiválon jártam először (ld. *Mozgó Világ*, 2018. november), megosztom vele e gyönyörű tengerparti város látványát. Utazó kedvünket fokozta, hogy ezúttal a Ryanair Berlinből kijevi átszállás nélkül közvetlenül a helyszínen landolt, és a Primorszkij bulváron a Hotel Londonban sikerült szállást szerezni, ráadásul meglepően mérsékelt áron. Német viszonylatban a taxiköltség is elviselhető volt, úgyhogy büszkén lépegettem a szobához vezető hosszú folyosón, amelyet – erről is beszámoltam tavaly – a híres-neves szállodavendégek, Csehov, Gorkij, Majakovszkij, Stevenson, Isadora Duncan és mások arcképei díszítettek. Napsütéses sétára készülődve észleltük, hogy szobánk lehetne melegebb is – a hőmérő 17 fokot mutatott –, s a recepción ezt szóvá is tettük. Az udvarias fiatalember sajnálkozva tárta szét karját, mondván, hogy a városban november elsejével kezdődik a fűtési szezon, amely napon mi már ismét a Ryanair utasiként indultunk vissza Berlinbe. Addig pedig legfőljebb a klíma felmelegedésében, illetőleg saját testünk belső fűtésében reménykedhettünk – ez utóbbit az ebédhez és vacsorához megrendelt Sztolicsnaja vagy Hortica biztosította. Egyszóval semmi sem emlékeztetett a legutóbbi vénasszonyok nyarára.

64

A napi kalandozások során a csípős tengeri szél és szúrós eső elől be-betértünk zárt helyiségekbe, főleg kiállítótermekbe. Legközelebb a Puskin Múzeum esett, valamikori olasz fogadó. Itt lakott a költő, formailag külügyi hivatalnok, szabadságolásnak álcázott száműzetése odesszai időszakában. Az *Anyeginen* dolgozott, és szentpétervári emlékeit felidézve saját helyzetét is reflektálta: „Ott rám is sok víg óra várt, / De észak rossz nekem, csak árt.” Azután összekülönbözött gróf Voroncov helyi kormányzóval, aki mihamar megkérvényezte az udvarnál, hogy Puskinat távolítsák el Odesszából. Politikai érvel – a költő állítólagos ateizmusával – állt elő, de a fáma azt suttogetta, hogy valójában szép ifjú feleségét féltette Puskin ellenállhatatlan varázsától. A fámát az adott helyzetben a teremőr, kortalan „gyevuska” képviselte, aki szerint igenis volt „románc” a kormányzóné és a száműzött között, akit, mint említette, „forró afrikai vére” hajtott, utalva ezzel Puskin Abesszíniából származó dédnagyapjára. A „gyevuska” téli öltözetet viselt, bevallotta, hogy fázik, minthogy a múzeum is fűtetlen volt.

Hasonló hőmérsékleti viszonyokkal találkoztunk a képzőművészeti, város-történeti s a Holokauszt múzeumban, valamint a szovjetorosz jazz királyának, Leonyid Utyosovznak egykori szülőházában. Ezek a látogatások mindig szolgáltak valami újdonsággal. A festészetet Ajvazovszkij uralta monumentális tengeri freskóival – mellesleg az egyikén éppen Puskin vesz búcsút Odesszától a

tengerparton. A hideg itt is beleette magát a falakba, és a teremőrök, nyugdíjas asszonyok rendre dideregtek. Egy fiatal múzeumi munkatársnő elmondta, hogy a fűtési szezon blokkolása nem egyedüli gondja az intézménynek: az állami-városi szubvenciókból nem telik képvisárlásra, harminc éve nem tudnak katalógust kiadni, és a rég esedékes tatarozásokra sem telik. Más épületek állagánál a pénzsűke még feltűnőbb volt. A várostörténeti kiállítás egy részét el kellett keríteni, minthogy a mennyezet több helyen is fenyegetően repedezni kezdett. Ilyeténképpen gyakorlatilag megtekinthetlenné vált az 1941 nyarán kezdődő román megszállás anyaga. Utolsó esténket az Orosz Drámai Színházban töltöttük egy Édith Piaf-ról szóló musical elég gyöngye előadásán. A Katonáénál nagyobb nézőtér zsúfoltságig megtelt – a nézők, mondhatni, egymást melengették.

Bevallom, kicsit röstellem a hívős fogadtatás miatti fanyalgásomat. Végül is Ukrajna háborús helyzetben vár a még csak beköszöntő télre. Meg aztán vannak magányos hősök, akik nem Celsiusban, hanem elismerésben gondolkodnak. Közéjük tartozik Albert Malinovszkij író, költő és dalszerző, akinek a nevével először találkoztam. A hetven év körüli férfi, mint mondja, az odeszszai nyelvet – több nyelvből táplálkozó zsargont – kívánja népszerűsíteni, s teszi ezt közvetlenül a Hotel London tőszomszédságában, háttal a tengernek, napi négy órában. Tucatnyi saját kiadású könyvét egy sétánypad elé állított kempingasztalon teríti szét, onnan kínálja portékáit. Fogalmam sem volt róla, miféle irodalmat művel, de áldoztam néhány grivnát anekdotás könyvére – megjelent 500 példányban, mindegyik dedikálva. Gesztusom szociális belátásból fakadt, de közben valami irigységféle is bujkált bennem. Bármily nagyra tartanám saját életművemet, a világ minden kincséért sem kereskednék vele plusz 12 fok mellett, de talán még nyári melegben sem.

*

1970 tavaszán Haraszi Mikivel együtt közönségként vettünk részt egy budapesti költészeti fesztiválon. Leginkább Hans Magnus Enzensberger neve vonzott bennünket, akit én egyszer a moszkvai Írók Háza színpadán láttam hasonló rendezvényen. Attól kezdve mindent elolvastam tőle, ami Magyarországon hozzáférhető volt: magyarul a Garai Gábor fordításában megjelent *Vallatás éjjélkor* című verseskönyvét, németül pedig a Váci utcai Idegennyelvű Könyvesboltban csodamód kapható *Politika és bűnözés* című esszékötetét. A matiné után megszólítottam, és ő maga ajánlotta fel, hogy másnap kora délelőtt találkozunk. Előző este apám kopott írógépén nyersfordításokat barkácsoltam néhány versemből és rövid prózai írásokból azzal a kimondatlan céllal, hogy talán segíthetne az itthon alig publikálható művek kinti megjelentetésében. A Rózsák terén ültünk egy padon, átadtam neki a szövegeket, mire ő viszonzásként az általa szerkesztett *Kursbuch* legfrissebb számával ajándékozott meg. Beszélgetésre nem sok időnk maradt – neki kora délután indult vissza a repülőgépe. Lehetett vagy hatvan percünk – számomra csillagóra.

A témákra alig emlékszem. Talán Magyarország, Kuba, a Szovjetunió, Németország, Vietnám vagy akár József Attila is szóba került, akit elsőként ő közölt egy nyugatnémet antológiában. Mindenesetre úgy éreztem magam a beszélgetés után, mintha valaki egy dohos, nyirkos szobában rám nyitotta vol-

na az ablakot, hogy friss levegőt kapjak. Hát persze! Lehetett baloldaliként görcs nélkül gondolkodni, karcsún és elegánsan fogalmazni, Maótól és Sztálintól megszabadulni, Marxot nem félistenként, hanem szimplán szerzőként olvasni. Ekkora belső szabadságtól szinte kihagyott a lélegzetem.

Később, amikor már a tömbön belül utazhattam, a kelet-berlini főpostáról felhívtam őt nyugat-berlini lakásában, és megbeszéltük a következő találkozót. Elébe mentem a friedrichstrassei átkelőhelyhez. Világoskék farmeröltönyében oly lezseren lépett ki a „Könnyek palotájából”, mint aki ugyanazon város egyik kerületéből átsétál egy másikba. Nyers szövegeimből időközben néhányat lehozott a *Kursbuch*-ban és biztatott, hogy küldjek újabbakat. Küldeményeimet hasonlóképpen transzformálta korrekt németre, s ebben az átformálásban mindig rejtett némi tapintatos stíluskritika. 1976-ban egy kicsempészett hosszabb prózám kapcsán – megint csak a határátkelőhely közelében – őszintén, bár diplomatikusan adta tudtomra, hogy a művet nem találta túl meggyőzőnek. Talán vigaszként tette hozzá, hogy ha érettebb szövegeket írok, biztosan támogatni fogja a megjelenésüket. Volt okom rá, hogy bízzak az ígérésében – Haraszi Miklós *Darabbére* is egyenesen az ő zakójából került a nemzetközi könyvpiacra. S valóban: 1979 őszén első német kötetemet Enzensberger ajánlására jelentette meg a nyugat-berlini Rotbuch Verlag.

Ma kilencvenéves, és tekintettel mentoraim és pályatársaim drámai fogyatkozására, különös örömmel tölt el, hogy ezt a mondatot jelen időben írhatom le.

*

66

Szomorú és groteszk szimbólumháborúnk kapcsán lehetetlen nem gondolnom kiskamaszkoromra, s benne is az 1956/57-es tanévre, amikor iskolám postacíme szeptembertől júniusig négy ízben változott meg: tanévnyitáskor Sztálin út, némi fegyverpogás közepette, rögtönzött utcatáblákon Magyar Hősök útja, a még nem egészen konszolidálódott Kádár-éra elején Magyar Ifjúság útja, majd az 1957-es évvárón, immár a bizonyítványban körpecséttel rögzítve Népköztársaság útja névre hallgatott. Maradt eközben a házszám – 68 – s mindenki tudta, hogy valójában az Andrásy útról van szó, olyannyira, hogy még az iskolától macskaugrásnyira lévő ÁVH-központot is – ma a Terror Háza – „az Andrásy út 60” néven emelgette a suttygó emlékezet. Mindezen újrakezesztelések kezdőpontja Mikus Sándor művének 1951-es felavatása volt. A roppant szobor és a hozzá illeszkedő felvonulási tér kedvéért akkor a Regnum Marianumot áldozták fel, s a rémhírek szerint a nyolcméteres monstrumba több uralkodónk bronzanyagát is beledolgozták, úgy, hogy – mint akkoriiban mondták – a generalisszimusz ereiben királyi vér folyt. Aztán maradt a csizma, majd az üres dísztribün, 1990 után még az sem.

A jelképek efemer volta, amely egyben saját mulandóságunkra is figyelmeztet, számomra egy hatvanas évek végi kupléban rögzült meg. Ha jól emlékszem, Boros Lajos szerezte és adta elő a kis dalt, amely „a Bóvli Művek gyár-egységéről” szólt, s a „felfújható gumiszobor” ötletével állt elő: „Kit a népe hön szeret, / szobrába fúj bő szelet, / és a szobor módfelett / díszíti a főteret. / Reakció ha feltámad, / semmi mást már nem tehet, / legfeljebb majd a szoborból / kiereszti a szelet.”

Kínai figura

Mint amikor a hajósok meglátják egy új kontinens partvonalát a távolban.

Ülök a számítógép előtt, Orbán Viktor friss beszédeit olvasom. A keresett téma a klíma – ritka vendég az Orbán-szótárban, de azért elő-előbukkan. Kilenc éve nem sikerül rájönnöm, hogyan vélekedik a magyar kormányfő a fenntarthatóságról: abból kiindulva, ami a száján kijött, ugyanúgy lehet Trump-féle szélsőséges klímaszkeptikus, mint középutas, az árral úszó opportunistá. Nyilvánvalóan nem tartozik a progresszívek közé, de hogy egyébként mit gondol a Föld jövőjéről, azt gondosan titkolja (vagy nem gondol semmit – ha fogadnom kellene, erre fogadnék). Most sem fogom megtudni. Prága, Diaszpóra Tanács, Erdoğan, Putyin, migránsok, kipcsakok – az utóbbi pár tucat előadásban a klímakérdés nem szerepelt.

A szövegek és az orbáni politika egymásra vetítéséből viszont lassan kirajzolódik valami más, amire őszintén szólva nem számítottam: egy ázsiai nagyhatalom, amely láthatóan lenyűgözi őt. Egy régi fotó a Tienanmen téri koszorúzásról (vörös zászlók alatt), egy-egy odadobott megjegyzés, amelyek egyetlen más országgal kapcsolatban sem kerülnek elő: „A miénktől eltérő politikai rendszerek néha sikeresebbek gazdasági szempontból”, „Értjük mindazt, ami Kínában történik. Mi magyarok megemeljük a kalapunkat az előtt a fantasztikus teljesítmény előtt, amellyel emberek százmillióit sikerült a jobb élet irányába vezetni és reményt adni számukra a jövőt illetően.”

Lehetséges, hogy a magyar miniszterelnök a kínai mintát másolja? Azt tekinti követendő példának, amit a kommunista Kína a nyolcvanas, kilencvenes években produkált? Nem is arról van szó, hogy ne akarna felzárkózni a legfejlettebbekhez, hanem arról, hogy a felzárkózásnak nem az európai, hanem a kínai útját preferálja? Úgy okoskodik, hogy ha Magyarországnak a hagyományos, minden fejlődési lépcsőfokokat egyenként végigjáró útvonal eddig még soha nem jött be, ráadásul mások – mondjuk a kínaiak – sztorija is azt mutatja, hogy az utoléréshez nem lépegetni, hanem ugrani kell, akkor ugorjunk mi is? Tény, hogy Kínának sikerült, miközben az uralkodó párt hegemoniája megkérdőjelezhetetlen maradt, a gazdaságban pedig létezik ugyan valamiféle verseny, de azért leginkább mégis a hatalom dönti el – az erőforrások csoportosításával, a szabályozók alakításával, olykor durva tiltásokkal vagy fizikai erőszakkal –, hogy ki lehet gazdag, és ki ragad tartósan a szegénységben. Ez lenne a követendő magyar út? Nem állítom, csak kérdezem – mert vannak ráutaló jelek.

Orbán publikus beszédeiben gyakoriak az olyan bekezdések, amelyek egy az egyben, vagy néhány változó átírásával elhangozhatnának Kínában is: a mondandó lényegén nem kellene változtatni, elegendő lenne a Fideszt a kínai kommunista pártra, a magyarokat kínaiakra (Magyarországot Kínára), az illiberalizmust/kereszténydemokráciát/keresztény szabadságot a marxiz-

mus kínai verziójára, az EU-t Amerikára és általában a Nyugatra cserélni, és nyugodtan ki lehetne állni vele a kínai közönség elé. Nézzük csak! Vegyünk egy idézetet a nagy hatású 2015-ös kötcsei beszédből (mindössze két szót írtam át benne, a változtatásokat dőlt betűvel szedve):

„A modern korszellemben hiába van igazad, hiába vagy morálisan a tökéleteshez legközelebb eső pozícióban, ha nem vagy gazdaságilag sikeres, eltaposnak. Tehát *Kínának* meg kell őriznie, ha nem is a bezzeggyerek, de a jól teljesítő *ázsiai* gazdaság pozícióját. Ez nem a pénzről és nem a gazdaságról szól, hanem a szuverenitásunkról. Ha nem tudjuk azt mondani, hogy igaz, bennünket támadnak sok mindenért, de sikeresek vagyunk az ő gazdasági mércéjük szerint, ha nem tudjuk tartani a hadállásainkat, akkor föl fognak bennünket morzsolni, és ennek mindenfajta következményei lesznek. Ezért szerintem gazdasági siker nélkül sem az igazság, sem az identitás nem működik ebben a modern világban, és nekünk ezt tudomásul kell vennünk.”

Vannak a miniszterelnöknek nem nyilvános beszédei is. Illés Zoltán korábbi (fideszes) környezetvédelmi államtitkár régebbi beszélgetésünkön maga idézte föl az egyiket: Orbán Viktor azt mondta az állami környezet- és természetvédelem vezetőinek a második Orbán-kormány idején, hogy barátkozzanak meg az új szereposztással, húzódjanak hátrébb, ne akadályozzák a gazdaság, az ipar fejlődését mindenféle korlátozásokkal. Kínában is volt ilyen, csak ott három-négy évtizeddel ezelőtt, nálunk meg 2011 körül, amikor a kormányfő az alkotmány átírása, az Alkotmánybíróság megregulázása után hozzákezdett a maga kis Kínájának felépítéséhez. Személyes élményem abból a korból, hogy az államigazgatásban megjelentek a zöldszakértelem nélküli zöldkáderek, akiknek az akkor még létező szakpolitikai interjúk alkalmával a válaszok meghallgatása előtt a kérdéseket kellett jó alaposan, civil nyelvre lefordítva megmagyarázni. Nem bonyolult dolgokat: olyasmiket, mint a zöldfolyosó, a jelölőfaj vagy a környezeti küszöbfeltétel. Bizonyos értelemben szórakoztató beszélgetések voltak, ha az ember el tudott vonatkoztatni attól a ténytől, hogy ezek az emberek döntenek a természetes környezetünket évtizedekre vagy évszázadokra meghatározó beruházásokról.

A Kína-majmolás konzekvenciái eleinte nem a gyors gazdasági növekedés formájában jelentkeztek – 2012-ben sikerült belefutnunk egy ki nem kényszerített visszaesésbe is (Matolcsy György akkori gazdasági miniszter szavai szerint „a negatív növekedés is növekedés”, ezért mondjuk biztosan kijutott volna neki néhány évtizednyi kényszermunka, ha történetesen Kínában praktizál) –, de azért látszottak. A környezetvédelmi előírásokkal onnantól tényleg nem nagyon kellett számolni – lett is belőle szigorúan védett Natura 2000-es területre épült Audi-gyár (meg a létesítése ellen tiltakozó civil természetvédő, Zsák Ferenc hatósági és tiltakozási eszközöket is felhasználó meghurcolása, lejáratása és börtönbe zárása; ez is kínai minta), orosz részvételű atomerőmű-bővítés a környezetvédelmi államtitkárság teljes ignorálásával, letarolt Kossuth tér, Orczy-park, József nádor tér, szennyvíziszapimport, Normafa-sícentrum, Liget Budapest, felszántott és levegyszerezett kishantosi biogazdaság meg egy csomó más, a 21. századi Európában mássutt elképzelhetetlen borzadály.

A sor azóta is egyre bővül: a napokban kellett foglalkoznom vele, hogy följelentették a Mészáros Lőrinc tulajdonolta Mátrai Erőművet a környéken tömeges rosszullétet okozó légszennyezésért (a létesítményben újabban hulladékot is égetnek, amivel valószínűleg összefügg, hogy a levegőbe engedett füstgázban új, mérgező összetevők is felbukkannak). Nem sokkal korábban az erőmű hűtőtavát engedték le azért, hogy a közeli Bene patakba Mészáros egy másik cége által bejuttatott szennyvizet törvényellenesen felhígítsák. A helyi lakosságnak mindkét eset feltűnt, a hatóságoknak egyik sem. Lehet erre azt mondani, hogy első a gazdaság, de egyrészt a törvényeink nem ezt mondják – az egészséges környezethez való jog ún. alkotmányos alapjog, amelynek biztosítása az állami intézményrendszer kötelessége), másrészt a hatósági engedékenységek ugyanolyan szelektív nálunk, mint bármilyen más, a kormány által osztogatott privilégium – emlékszünk még, milyen kommandó szállta meg a környezetszennyezés utóbb nem igazolódott gyanújával a Fidesz-holdudvar valamelyik intézőjével konfliktusba keveredett Bige László üzemét.

Kínában is a párt mondja meg, ki szennyezheti a környezetet, és ki nem. És hasonló az üzleti modell is: ott is emberi egészséget és környezeti javakat cserélnek magánprofitra, a hatalomhoz való lojalitás alapján eldöntve, kinek a zsebébe csorogjon a haszon.

Mintha ebben is a régi Kína jelentené Orbán számára a modellt. Kínában a még csak embrionális formában létező környezetvédelmi államigazgatást le kellett építeni, hogy ne gátolja a profittermelést (leépítették nálunk is), a szabályokat meg kellett változtatni (megváltoztatták nálunk is, erről szól a kiemelt beruházási törvény, a Normafa-törvény, a Városliget-törvény stb.), az állami zöldszféra szereplőit meg kellett fegyelmezni vagy le kellett cserélni (ennek esett áldozatul számos felügyelőségi és nemzeti parki vezető, sőt a már említett, eleinte társutasként viselkedő, egy ponton viszont fellázadó Illés Zoltán, meg a másik elhajló, Ángyán József is). Kínában gondoskodik róla az állam, hogy a szabadon pusztítható környezet mellett a másik kulcs-erőforrás, a kizsákmányolható munkaerő is tartósan olcsó maradjon. A magyar és az európai sajtóban ritkán találkozunk a kínai szakszervezetekkel, de épp az asztalomon van egy esszé, ami velük foglalkozik. Ebben is vannak érdekes párhuzamok. Kína elvileg olyan kommunista ország, amelyben a gazdaság plurális, az osztályhatalom viszont a dolgozók kezében van. A „hivatalos” kínai szakszervezetek, ugyanúgy, mint régen a béketáborban, az állampárt közvetlen ellenőrzése alatt állnak, szabad szakszervezetet alapítani szinte lehetetlen. Az egyre nagyobb létszámú és gazdasági erejű munkásság ennek ellenére szerveződik, viszonylag gyakoriak a sztrájkok, a munkalassító akciók és a bérharc más elemei, aminek két látható következménye van: a bérek gyors emelkedésbe kezdtek – bizonyos szektorokban már eléri a magyarországi szintet –, az alternatív szakszervezetek vezetőit pedig az állam ellenségként kezeli, retorziókkal fenyegeti és gyakran be is zárja (akkor is, ha konkrétan külföldi tőkések ellen harcolnak a kínai munkások érdekeiért – amit eddig a tőkés termelési mód sajátjának hittünk, de hát más vidék, más szokások).

Magyarországon talán nincs ilyen? Nincsenek a kormány által megvett, együttműködésre kényszerített szakszervezetek? Nincsenek állásukat veszítő vagy az érdekvédő munkájukban korlátozott szakszervezeti vezetők? Nincsen kormányzati bérprés? Nincs rabszolgotörvény?

E sorokat egy gyakorló szakszervezeti vezető írja (nem dicsőség, csak kiegészítő információ, a Sajtószakszervezet választott tisztségviselője vagyok 2006 óta), megvannak a témáról a saját tapasztalataim: higgyék el, idehaza is előfordult, mielőtt Mészáros Lőrinc az összes megyei lapot felvásárolta, hogy a német vagy az osztrák multival kellett hadakozni a magyar újságírók tisztességes munkafeltételeiért, és a magyar kormány látványosan a külföldi tulajdonos oldalára állt – és Mészáros sem béremeléssel kezdte a laptulajdonlást. De talán nem is ez a lényeg, hanem az a számos tény, aminek ismeretéhez nem kell mozgalmi múlt. Nálunk a legalacsonyabb az egységnyi termelési értékre jutó bér az összes volt szocialista ország közül, ami az Orbán-kormány 2010 óta alkalmazott bérpolitikájának a következménye, ugyanúgy, ahogy a felgyorsult elvándorlás is. A multiknak extra-profit, a magyar munkavállalóknak alacsony jövedelem és rossz(abb) élet jár. Extrém szigorú bérrezsím van a közszférában, ami segít visszafogni a versenyszféra béreit is. A köztisztviselői illetményalap 2008 óta változatlan. A minimálbért megadóztatják, ami egyebek között azzal jár, hogy a jelenlegi „duplázott” minimálbér kézhez kapva csupán 39 százalékkal több a 2010-esnél. Az intézményesített béralku, a háromoldalú érdekegyeztetés, az ágazati bérmegállapodások rendszere megszűnt. A sztrájk törvényt módosították, a jelentős alkuerejű közszolgáltatóknál gyakorlatilag lehetetlen sztrájkolni. A munka törvénykönyvéből szinte kiirtották a szakszervezeti jogosítványokat. Rengeteg valódi (önkormányzati, oktatási stb.) munkahelyet toltak át a jóval alacsonyabb bérű közmunkaszektorba. Az alkotmányból kikerült az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve. A munkaerőimportot megkönnyítették, több mint százezer alacsony bérű vendégmunkás dolgozik az országban. Vagyis a kormány, a legnagyobb munkáltató maga is erőteljesen nyomja lefelé a béreket, és közben kiiktatta azokat az eszközöket, amelyekkel a munkavállalók hatékonyan tudnak harcolni a magasabb fizetésért. Ez nem emlékeztet a kínai szisztémára?

Amúgy a mai Kína egyre inkább az oktatás, a tudomány, az innováció és – kapaszkodjanak meg – a környezetvédelem felé fordul. A hulladékimportot például betiltották, a közúti közlekedés villamosításában az élvonalhoz tartoznak, új nemzeti parkokat hoznak létre – Magyarországon a rendszerváltástól úgyszólván az összes kormányzati ciklusra jutott pár, 2010 óta viszont annak is örülnünk kell, hogy még nem zárták be a régieket –, folyókat revitalizálnak, mérni és korlátozni kezdték a légszennyezést. Mára nálunk is dübörögni kezdett a gazdaság (bár ötszázaléknyi növekedéstől a kínaiak nem esnének hasra), de a környező országok szennyvíztisztítóinak hulladékát továbbra is hozzánk szállítják, mi vagyunk Európa roncsstelepe és autóbusz-temetője, és Békásnál ugyanúgy folyik a fekália a Dunába, mintha 1980-at írnánk.

Szerintem az is nagyfokú ostobaságra vall, ha valaki egy kicsi, ásványkincsekben és energiahordozókban szegény, korlátozott munkaerő-kapaci-

tású európai ország miniszterelnökeként 2010-ben a harminc évvel korábbi pártállami Kína ipar-, környezet- és foglalkoztatáspolitikáját kezdi másolni. De még ezt is lehet tetézni, ha 2019-ben sem változtat rajta. Márpedig változtatásnak nincs nyoma. Lementek a választások, és máris újra izmoznak a Ligetben meg a Normafánál. Mészáros füstöl, a hatóság kussol, egy sunyi adószabállyal újabb fogyókúrára kényszerítik a közösségi közlekedést, és az imént a napsütés ellenére be kellett hoznom a ruhákat a teraszról, mert olyan tömény olajfinomító-szagot hoz a szél Százhalombatta felől (pedig legalább 30 kilométerre van!), hogy az ingeim is fulladoznak tőle.

A lenyomott bér és a szétvert környezet már megvan, de – miközben Kína a világ második legnagyobb gazdasága lett – mi egyetlen méterrel sem kerültünk közelebb azokhoz, akiket utol akartunk érni.

Megint utat tévesztettünk? Nem tudom, de ez a figura itt előttünk, úgy fest, alaposan eltévedt.

Végel László

Az elfeledett Sinkó

Mindenszentek. A bácskai kisvárosok és falvak temetőiben találkoznak az emberek. Azok is, akik távoztak, és azok is, akik – ki tudja, meddig – maradnak. Melankolikus hangulatban búcsúzkodnak egymástól, ami érthető, hiszen egyre többen költöznek el ezekből a falvakból és kisvárosokból, amelyekben immár minden ideiglenesnek tűnik. Az egzódusz tudata megváltoztatta az emberek érzelmeit, gyengédebbek és figyelmesebbek egymáshoz. Anikóval mi is gyertyát gyújtunk anyja és apja temerini sírján. Miközben ő elhelyezi a virágcsokrokat, én a konténerbe szállítom az avart. A konténer előtt két helybéli férfi cserél eszmét, az egyik azt kifogásolja, hogy egykori pártjának vezére, aki a konkurens magyar párt vezérére azt mondta, nemzetáruló, most összeölelkezik a nemzetárulóval. Nem érti, mi történt. Ilyen a politika, legyint a másik, a legjobb távol maradni tőle. Többé nem is megyek szavazni, sóhajt fel az első. Hangjában nyoma sincs a haragnak. Úgy mondta ki a szavakat, mintha már kezében tartotta volna a bőröndöt.

Hazatérve Újvidékre, leszaladtam a közeli üzletbe friss tejért, vízért és újságért. Olvasgatom az 1944–1945-ben kivégzett ártatlan áldozatok tiszteletére rendezett szabadkai megemlékezésről szóló beszámolókat. A 44–45-ös atrocitások emlékére rendezett ünnepeken napok óta szónokolnak a politikusok. Szép, katonás rendben felsorakoznak, senki sem akar lemaradni. Rendben van, az emlékezetpolitika része lett a sokáig a családi körben is tabunak számító borzalmas esemény. Kár, hogy nem hallom azoknak az leszármazottaknak a nevét, akiknek a felmenőit nem rehabilitálta a szerbiai bíróság. Szeretném hallani, hogy miért, de erről sehol egy szó sincs. A szónokok között szeretném hallani őket, mit éreztek a bíróságon, amikor

a bíró újra meghozta az ítéletet: a felmenője háborús bűnös volt. Mit jelent számukra a megbékélés? Mit gondolnak a politikusok szónoklatait hallva? Ez lenne a hiteles emlékezés. Szeretnék olvasni pontos adatokat arról, hogy hány ártatlan áldozatot rehabilitáltak a szerbiai bíróságok. És hányat nem rehabilitáltak? Miért maradnak titokban ezek a számok? Vajon a szerbiai tankönyvekben továbbra is csak a hideg napokról esik szó, vagy bekerült a tankönyvekbe a 44–45-ötös atrocitások ténye is. Erről kellene szónokolniuk a politikusoknak.

Vagy ne tegyünk fel kérdéseket, elegendő, ha a szerb és a magyar miniszterek összeölelkeznek?

Olvasom a szónoklatokat, és méltatlankodom. Senki, de éppen senki sem emlékezett az 1991-ben kényszerrel besorozott és a vukovári csatában életüket vesztett magyar kiskatonákra. Amióta megszületett a Szerb Haladó Párt és a VMSZ koalíciója, róluk senki sem beszél. Állítólag nem ildomos. Pedig illene legalább néhány szót ejteni róluk is, éppen most, amikor Újvidéken a tartományi kormány nevében Igor Mirović kormányfő leleplezte az I. Újvidéki Hadtest parancsnokának, a Vukovárt szétbombázó, Mladen Bratic tábornoknak az emléktábláját. Mirović büszkén jelentette ki, hogy emlékezünk kell a legjobbakra és a legbátrabbakra. Nem a szerbek és a horvátok közötti örökös vita foglalkoztat, egyébként sem kívánok döntőbíráskodni, de emlékszem azokra a napokra, a félkatonai egységek újvidéki flangálására, s mind a mai napig nem kaptam választ arra, hogy mit keresett Mladen Bratic Vukovárott.

72

Horvátország függetlenségét elismerte az egész világ, az ENSZ is, Horvátország az EU tagja, ezek a tények arról szólnak, hogy Braticnak semmi keresnivalója nem volt Vukovárott. Miért érdemel Bratic emléktáblát? Azért, mert téves csatatéren ágyútűz alá vett egy várost? Nyilván Mirović nem a saját személyes véleményét fejtette ki, hanem a kormányét, amelynek a VMSZ is tagja. Nem ismerem a kisebbségi párt álláspontját ebben a kérdésben, de remélem, hogy energikusan tiltakozni fog. Ha másért nem, akkor a Vukovár környékén elesett magyar kiskatonák tragikus halála miatt, hiszen azt gondolom, hogy nem lehet egyszerre siratni az ártatlan áldozatokat, majd megfélemlkezni róluk. Előveszem a *Wittgenstein szövőszéke* című naplójegyzeteimet, amelyek szerbül az eseményekkel egy időben a *Borba* című napilapban jelentek meg. A sors úgy hozta, hogy magyarul jóval később csak Budapesten, a T-Twins kiadásában láttak napvilágot. Olvasom a Pestre a hadkötelezettség elől menekülő gyermekeiket látogató anyákról szóló jegyzeteimet. A Keleti pályaudvar balkáni siratófalra emlékeztetett. Sok év után kérdelem, kik voltak az igazi hősök? Az anyák? A menekülő ifjúság? Mladen Bratic? Kinek kellett volna emléktáblát állítani?

Újvidéken egyre-másra rombolják a néhai Osztrák–Magyar Monarchiára emlékeztető épületeket, miközben leleplezik a dicsőséges nemzeti múltra emlékeztető emléktáblákat és szobrokat. Jó egy évvel ezelőtt emeltek az 1918-ban bevonuló I. Péter szerb királynak szobrot, s azóta sokat változott a múlt értelmezése is. Miközben Budapesten Trianon-emlékművet készülnek emelni, Szerbiában egyes politikusok arról szólnak, hogy 1918-ban Szerbia

kiűzte a magyar megszállókat. Hogy megszállók lettek volna a magyarok Bácskában egészen 1918-ig? Nyilván a nemzetállam-építéssel párhuzamosan születik meg az új nemzeti narratíva, amely nem mentes furcsa felhangoktól.

Belgrádban közben folyamatosan tüntetnek a polgárok. Az alapvető konfliktus arról szól, hogy ki a „nemzetibb”, a kormányzat vagy az ellenzék. A kormányzat szerint a tüntetések nem tömegesek, csupán egy csomó rendbontóról van szó, ám ettől függetlenül érzékelhető a feszültség. Valamelyik este a belgrádi köztvévő előtt várta a tömeg az államfő Aleksandar Vučićot, hogy feltegyék neki azokat a kérdéseket, amelyeket a köztvévő riporter asszonya nem tesz majd fel. Az N1 bemutatott néhány jelenetet, a tumultus nagy volt, csak egy szikra hiányzott a fizikai leszámolóshoz. Nem a rendőrség, hanem civil ruhás sihederek avatkoztak be, ők zártak le néhány utcát, hogy megakadályozzák a tömeg gyülekezését. Nem találgatom, hogy kik ezek. Az ellenzékiek szerint a kormány szolgálatába szegődő futballhuligánok voltak, de lehettek hűséges pártkatonák is. Majdnem mindegy. Pontosan hasonló arcokat láttam két héttel ezelőtt a Njegoš utcában. A közeli szemüvegestől távozóban, a buszállomás felé tartva egy tucatnyi fickó készülődött az újvidéki tüntetőkkel való leszámolásra. Ne szarjatok be, a rendőrség a mi pártunkon van, bizonygatta az egyik siheder. Mindebből megértettem, hogy manapság tüntetni veszélyes.

A belgrádi tömeg tüntet, a kormányzat viszont magabiztos: az államfő autótutat avat fel, fogadja a kormányzatot támogató külföldi befektetőket, akik komoly állami szubvenciót és olcsó munkaerőt kapnak. Az olcsó munkaerő azonban fogytán van, a számok arról szólnak, hogy naponta 150 ember távozik Szerbiából. Főleg a fiatalok és a szakemberek. Újvidék utcáin sétálgatva alig látok üzletet, amelynek a kirakatában nem olvasható, hogy a tulajdonos elárusítónót keres. De a hadseregre is gondol a kormány. Nemrégiben nagyon látványos orosz–szerb hadgyakorlatot tartottak, érkeznek az orosz harcokcsik, tankok és vadászgépek. A régió fegyverkezik, a szerb kormány szerint Szerbia ebben cseppet sem marad le. Az orosz tábornokok biztatják a tömegeket, sosem hagyják cserben Szerbiát.

A tüntető tömegben nagy a zűrzavar, mert egyre nehezebb megállapítani, hogy mi a különbség a kormány- és az ellenzéki pártok között. A kormányzat a hagyományos oroszbarátság miatt egyre inkább rokonszenvezik a Putyin-féle autoritatív modellel, s egyre óvatosabb az EU-csatlakozás kérdésében. A hadügyminisztérium támogatásával egymás után jelennek meg Milošević tábornokainak, a Horvátország, Bosznia és Koszovó elleni háború „hőseinek” az emlékiratai. A hágai bíróság által háborús bűnösöknek nyilvánított tábornokok nemzeti hősök lettek. Szerbia jobbra tolódik. A kormányzat is, és vele együtt az ellenzék is, amelynek hangadó része jobbról szeretné megkerülni a kormányt. Az alapvető konfliktus arról szól, hogy ki a nemzetáruló. A „nemzeti ellenzék” szerint Vučić titokban már kiszolgáltatta Koszovót, vagyis haza- és nemzetárulást követ el. A kormány erélyesen válaszol: nem, nem, soha. A belgrádi tömeg pedig minden szombaton tüntet, de valójában nincs tisztában azzal, hogy hova vezetnek a tüntetések.

Ebben a helyzetben a parlamentben és a parlamenten kívül egyre aktívabb szerepet vállal a hágai bíróság által háborús bűnösnek nyilvánított Vojislav Šešelj. A napokban egy valjevói bíróság előtt tüntetett a csapatával, egy férfi funkcionárius érdekében, akit mobbinggal vádol egyik női beosztottja¹. A belgrádi Nemzetközi Könyvvásáron Šešelj volt a fénypont, dedikálta a Nagy-Szerbiáról szóló könyveit, a tanárok pedig odavezették a diákokat a háborús bűnös elé, hogy a nemzeti hőssel fényképezkedjenek. Miközben a kormánypártok az ellenzékét bírálják, egy rossz szót nem ejtenek Šešeljről. Időközben – szinte a semmiből – feltűnt egy másik szélsőjobboldali párt is, a Szerb Jobboldal, amely megfenyegette a „nemzetáruló” ellenzéki šabaci polgármestert, hogy a Drinába fojtja. Az sem lep meg senkit, hogy a magát ellenzékinnek nevező szélsőjobboldal az ellenzékét bírálja, nem pedig a kormányt.

Szerbiában tehát erősödik a nemzetállami eufória, ami a vajdasági magyarokat ellentmondásos helyzetbe hozza. A magyarországi helyhatósági választások idején a VMSZ és a vajdasági magyar sajtóorgánumok teljes erőbedobással kiálltak a Fidesz mellett, külön hangsúlyozva annak koncepcióját a nemzeti szuverenitásról. Szerbiában ugyanez a folyamat játszódik le, s ez különös hangsúlyt kapott Putyin és Erdoğan látogatásakor. A két államfő ugyanis nemcsak Magyarországon szívesen látott vendég, hanem Szerbiában is. A vajdasági magyarok üdvözlik a magyar nemzetállami eszmét, ugyanakkor Szerbiában kisebbségként érzékelik a szerb nemzetállami eszme következményeit. Lassan elkopnak azok a titói vívmányok, amelyeket a magyar kisebbségi pártok örökölt jogként szeretnének megtartani. Ilyen örökölt jog a fennállásának 60. jubileumát ünneplő újvidéki Magyar Tanszék is. Nehéz elképzelni a vajdasági magyarok történelmét a Magyar Tanszék nélkül, úgyhogy tényleg fontos dátumról van szó. Az ünnepi beszédet nem egy rangos író vagy tudós, hanem Pásztor István, az immár virtuális vajdasági képviselőház alelnöke és a VMSZ elnöke tartotta. Nincs ebben semmi különös, manapság Szerbiában a politikusok minden alkalmat kihasználnak, hogy szónokoljanak. Amint megépül tíz kilométernyi autótút, rögtön odapottyan egy szónokló politikus. Legtöbbször az elnök. A magukra adó kulturális intézmények vezetői igyekeznek kikerülni a csapdát; rangos író, rendezőt, színészt kérnek fel a megnyitóbeszéd megtartására. Ezt teszi például a Sterija Játékok vagy a belgrádi Nemzetközi Könyvvásár. Időnként vitatható a kitüntetett kiválasztása, de legalább tartják magukat egy elvhez. Néha kormánypárti, máskor ellenzéki értelmiségit választanak. A Belgrádi Egyetem tanszékének ünnepségein sem Aleksandar Vučić vagy a szerbiai parlament elnöke, Maja Gojković szónokol. Mi, magyarok azonban túlteszünk a szerbeken. A magyar tanszék tanárai Pásztor Istvánt tartották a legmegfelelőbb ünnepi szónoknak, ami sokkal inkább jellemzi őket, mint Pászort. Nyilván kapva kapott a felkiált alkalmon. Melyik politikus mulasztana el ilyen alkalmat? Nem a Magyar Nemzeti Tanács sajtójában, hanem az interneten akadtak, akik kifogásolták, hogy Pásztor István egy szót sem ejtett

¹ Mobbing: szekálás, heccelés, erőszakosabb formában munkahelyi terror. – A szerk.

Sinkó Ervinről, az alapító tanszékvezetőről. Miért nem hangzott el Pásztor beszédében Sinkó Ervin neve, kérdezi Radics Viktória a blogjában. „Azért, mert az apatini születésű zsidó származású Sinkó szociáldemokrata, majd kommunista harcos értelmiségi volt, hontalan és jugoszláv, akinek viharos élete a baloldali mozgalmak történetébe fonódott”. Bevallom, engem cseppet sem érdekelt volna Pásztor beszéde, ha a vajdasági magyar kultúrában Sinkó szellemisége jelen volna. Igaz, néha intézményes ceremóniakon elhangzik a neve, de szellemiségéről nemcsak Pásztor István, hanem az értelmiség sem vesz tudomást. Valljuk be: a rebellis és saját magával oly sokat vívódó Sinkót kiközösítettük. Ki hivatkozik az *Optimisták* prózapoétikájára? A baloldaliságra? A tanszék autonómiájára, amelyet Sinkó az alapításkor oly fontosnak tartott. Az irodalmi értékrend a Vajdaságban sokat változott, sokkal több mai magyarországi vagy szerb író műve közelebb áll Sinkóhoz, mint a Vajdaságban születő prózai művek. Az esszékről szólni sem merek. Nálunk más értékrendek uralkodnak. Miért? Ez egyelőre titok, de az biztos, hogy Pásztor feledékenysége nem az égből pottyant, s joggal kérdezhet vissza: Ki a feledékenyebb? Ő vagy az értelmiség?

Parászka Boróka

Ketrencharc

75

A romániai államelnök-választás időszakában váratlanul megnőtt az elütött medvék száma. Az első áldozat haláltusáját az egész ország követte, mert a sérült állat előbb megpróbált elmenekülni, aztán a törött lábaival visszamászott a közútra – a Parajdot és Szovátát összekötő forgalmas országútra –, ott agonizált több mint egy napon át. A haldokló medvéhez kiszálltak a hatóságok, a rendőrök, a vadgazdák, az állatvédők, az országúton áthaladó autósok megálltak, fényképezték. Úgy ült ott, mint egy nagy csokoládéfigura, egy elméretezett plüss, mintha csak egy játékszállítmányból pottyantotta volna el egy arra haladó teherautó. Senki sem mert tenni érte semmit: a vadászok nem merték lelőni, az állatvédők nem merték gyógyítani. A rendőrök meg nem mertek semmit se csinálni azonkívül, hogy irányították a forgalmat: senki se menjen túl közel a sebesült vadhoz, ki tudja, utolsó erejével nem támad-e rá valakire.

Mindeközben az államelnöki székért folytatott verseny is eldőlni látszott: az első fordulót éppen megnyerte Klaus Iohannis, nem behozhatatlan hátránnyal második lett a szociáldemokrata Viorica Dăncilă. A szász származású, de a nevét román helyesírással író jelenlegi államfő és az épp bukott miniszterelnök két ország jelöltjei. Iohannis a városi értelmiség, a vállalkozók, a középosztálybeliek és a külföldön élő románok embere. Viorica Dăncilă a szegény, vidéki dühöseke, akik azt gondolják, hogy még mindig jobb korruptnak lenni, mint éhesnek. Az első fordulóban még voltak más jelöltek

is, többek között a magyar Kelemen Hunor, de mindenki tudta, hogy ez a kérdés, ez az elnökválasztásnak álcázott ketrecharc e között a két ország között fog eldőlni.

És mivel ketrecharc alakult ki, mint mostanában mindenhol a kelet-közép-európai térségben (vagy tán, mondjuk ki bátran, világszerte), ezért az egész kampány, a választási viták arról szóltak, ki rángatja ki kinek a kezéből a maradék kenyércsücsköt. Választási viták – dehogy voltak választási viták. Régi reflex, és régi emlék, hogy valaha létezett ez a műfaj. Igazából idén, ebben a kampányban nem volt semmi ilyesmi.

Néhány nappal a választások előtt megjelent egy közleménye valamelyik vidéki szociáldemokrata tagszervezetnek. Azt sérelmezték a közlemény szerzői, hogy a Románia élére törekvő politikusok zöme nem román. Klaus Iohannis szász, Kelemen Hunor magyar, Dan Barna, az új jobbközép generációs párt jelöltje félig magyar. Ludovic Orbanak, az új miniszterelnöknek meg még a román tévébemondók is mind eltévesztik a nevét, és rendszeresen Viktor Orbánként konferálják fel.

A szociáldemokraták közleményére felzúdult a másik ország, a nemzeti liberálisokat támogatók (ők állnak Klaus Iohannis mögött), és Romániában eddig elképzelhetetlen vehemenciával ostromozta a xenofóbiát, a nacionalizmust, a magyar-, szász- és kisebbségellenességet. Ha ez nem lett volna elég a botrányhoz, a szociáldemokraták országos kampányát vezető politikus, Lia Olguța Vasilescu is elnyilatkozta magát: arra készül a szász jelölt – mondta –, hogy koncentrációs táborokba zárja a szociáldemokrata párttagokat, ha alulmaradnak a választáson.

76

Mondandója tele volt igazolhatatlan, vállalhatatlan előítélettel, egyebek között kijelentette, hogy az ország minden szász lakója náci, de legalábbis hordozója a náci örökségnek. És tele volt ugyanakkor félelemmel: tényleg durva leszámolás folyik, a két ország nem kíméli egymást, attól függően, hogy épp ki van hatalmon, azonnal megkezdődik a tisztogatás minden szinten: a minisztériumoktól a kis, vidéki polgármesteri hivatalokig.

A nemzeti liberálisok jelöltje, Iohannis végül nem vállalta a szokásos, voksolás előtti elnökjelölti vitát. Azt mondta, a szociáldemokraták jelöltjükkel, Viorica Dăncilával együtt méltatlanná váltak a párbeszédre, ilyen megnyilvánulások után nem lehet dialógust folytatni. Úgyhogy két párhuzamos „vitát” szerveztek, egyet a liberális és egyet a szocdem jelöltnek. Iohannisnak egy „amerikai típusú” kérdezz-felelek show-t hozott össze a pártja.

A showman, a televíziós vita szervezője-rendezője, animátora Rareș Bogdan EP-képviselő volt, akit szintén minősíthetetlen magyarellenes kijelentései miatt ismert meg az ország. Mit tesz azonban a kelet-európai képviseleti demokrácia és a voksokért folyó hajsza? Az a Rareș Bogdan, aki a magyarellenes gyűlölet- és indulatkeltéssel szögezte oda a nézőket éveken át a képernyők elé, ma a kisebbségi jogok és a magyarok védőjeként, a szociáldemokraták kritikusaként lép fel. Most ez éri meg neki. Zökkenőmentesen „térhetett meg” habzó szájú nacionalistából a kisebbségi jogok védőjévé. Szavazói elhitték neki ezt a megtérést, vagy talán vele együtt „tértek meg”. Azok, akik EP-képviselőt csináltak Rareș Bogdanból, ma Nyugat-Európá-

ban, „kisebbségben” élő románok. Mára érzékenyek lettek a kollektív megbélyegzésre, érdeklik őket a nyelvi jogok, az intézményes autonómia és egy csomó olyasmi, amit otthon, Romániában, egy nemzetállam többségi lakosaiként nem is értettek. Rareș Bogdan a nemzetállam médiájában kezdte pályáját, és meg is felelt a korabeli elvárásoknak, aztán megértette az idők szavát. Ahogy el tudta hitetni, hogy kisebbségellenes újságíróból kisebbségbarát politikus lett, úgy hitték el neki, hogy az általa szervezett egy személyes államelnökjelölt-vita, amelyen nincs vitapartner, amelyen csak kiválasztott újságírók tehetnek fel előre meghatározott módon, témákban kérdéseket, szóval ez a show is vita. Ráadásul demokratikus, újszerű, hiteles „vita”.

Viorica Dăncilănak nem szervezett ilyen show-t a kampánycsapata. Vidéki irodalom-tanárnőnek álcázva, a lehető legbársonyosabb hangján állta az újságírók kérdéseit, békülékenyen, anyáskodóan, a „mindenkit megvédünk, megölelünk, és senki sem maradhat éhesen” üzenetével.

A két jelölt elbeszélte egymás mellett, a saját táborainak. Bármi legyen is a választások eredménye: a veszteseknek nem lesz jó. A veszteseket kicsinálják (a hivatalba lépő Orbannak, aki nem Viktor, ez volt eddig szinte az egyetlen üzenete: senki sem ússza meg), a nyerteseket pedig felemészti majd a leszámolásra, a birtokbavételbe fektetett energia. Hogy mi lesz azokkal, akik nem vesztesek és nem nyertesek? Akik egyik táborba sem tudtak besorolni? Vagy azért, mert nem középosztálybeli, külföldön vagy városon élő értelmiségiek? Vagy azért, mert nem elég éhesek ahhoz, hogy inkább a korrupciót, az átláthatatlan, kéz kezet mos, szociáldemokratának csúfolt politikát akarják? Vagy egyszerűen csak szászok, magyarok, romák, melegek, olyan kisebbségiek, akik a bőrükön tanulták meg: a xenofóbia nem ismeri a pálfordulást, a „tegnap még gyűlölködtem, de ma már kisebbségbarátként kérek szavazatokat” stratégiát?

A harmadik, a létező ország lakói azok, akik a túlszúfolt, rosszul karbantartott romániai közutakon a kátyúkat, a feltorlódott sorokat és mostanában a medvéket kerülgetik. Ők azok, akik például Parajd és Szováta között szemtanúi voltak a medve haldoklásának. Az állat agóniájának első óráiban arra lehetett számítani, hogy a két bukaresti politikai fronttal szemben kialakul egy harmadik, a „medvefront”. Hogy összekovácsolja az állat szenvedése azokat, akik látták, hogy mi történt a vidéki Romániában, sőt a magyarok lakta Székelyföldön.

De aztán nagyon hamar itt is megjelentek a frontok. Voltak medvepártiak, akik szerint a bűnös ember irtotta ki az állatoknak otthont adó erdőt, ezért a medvék halála miatti felelősség az erdőirtókat terheli. Megszólaltak a medveellenesek is, akik szerint az állatok túlszaporodtak, és most már nemcsak az erdőkben, de a településeken, a falvakban, sőt a városokban, a közutakon is átveszik a hatalmat. Nincs más hátra: lőni kell – harsogták a medveellenesek. Nincs más hátra – mondták empátiával a hangjukban a medvepártiak –, lőni kell, ki kell lőni a megsérült egyedeket, nem szabad őket szenvedni hagyni az út mentén. Az út menti, erdőszéli vita, a harmadik ország hangja végül csak elérte a Bukarestben vitázókat. Miniszterelnöki

utasítás, nyilatkozat született újabb hivatalok alakítására, újabb ellenőrző szervek felállítására, a „medveprobléma” megoldására.

Néhány nappal az államelnök-választás második fordulója előtt a medvebalesetek száma megugrott. Immár naponta több elütött medvéről szóló hír is megjelenik. Szétroncsolódott, autó gázolta medvék az út közepén, az árok mentén. Medvetetemek mindenütt. Vannak, akik szerint csak szerencsétlen véletlenről van szó. Túl forró volt az ősz, a medvék nem bújtak el hibernálni, hanem álmatlanul kóvályognak ott, ahol semmi keresnivalójuk sincs. Vannak, akik úgy gondolják, hogy olyan zsúfoltak az utak, olyan ingerültek az emberek, olyannyira nem figyelnek semmi másra, csak a saját (úti) céljaikra, hogy ez okozza a baleseteket. Nincs egy-két-három ország, egy nagy dühközösségben élünk mind.

És olyanok is vannak, akik szerint a medvék tömeges halála nem véletlen, nem baleset, nem szerencsétlenség. Megelégtették az emberek – mondják egyesek suttogva –, hogy a vadak betörnek az udvarokra, rémisztgetik a járókelőket, és megdézsmálják a juhnyájukat. Megelégtették az emberek, hogy nem övük a hatalom.

Az utakon szervezett medvegázolók járnak, akik azonnal a gázra taposnak, ahogy megpillantják a tilosban tébláboló egyedeket. Gondoljon csak bele, magyarázza a medvegázolások egyik szemtanúja, nem jobb ez így? Így csak azok az egyedek pusztulnak el, akik tilosba tévednek, akik rosszkor vannak rossz helyen. De mi lenne, ha puskával céloznának rájuk? Ha nem véletlen balesetek ritkítanák az állatokat, hanem a szándékos vadászat. Ma a medvékre mered a puska, holnap ki tudja kire. Amilyen düh van ebben az országban, nem lehet tudni. Atyaég – kérdezek vissza sóhajtván –, honnan tudjuk, hogy a szándékos gázolás csak a medvéket célozza? Ma a medvék előtt taposnak a gázra, holnap ki tudja ki előtt. Nyugodjon meg, magyarázza vitapartnerem, a medvetetemek fölött elégedetten terepszemlélő szemtanú. Nem járnak ilyen utakon azok az emberek, akiket a medvék sorsa fenyeget.

A nem-zsidó a jó zsidó

Egyértelmű, hogy akkor volt a legrosszabb zsidónak lenni Magyarországon, amikor a nyilvános antiszemitizmus a legerősebb volt (1919–1944). Ebből azonban nem következik, hogy akkor volt a legjobb zsidónak lenni Magyarországon, amikor a nyilvános antiszemitizmus a legkevésbé létezett (1949–1989). Mindazonáltal sokan így érzik. Úgy, hogy jobb volt a zsidóknak a rendszerváltás előtt, amikor az antiszemitizmus „nem volt megengedve”, mint a rendszerváltás óta, amikor meg van engedve.

Csakhogy az antiszemita beszédet ugyanaz a jogállami demokrácia védi a hatósági elhallgattatástól, mint amely az antiszemita tettől védi a zsidót. Ahol az egyiknek nincs intézményes jogi védelme, ott a másíknak sincs. Az antiszemiták szólásszabadsághoz és a zsidók biztonságához való jogának a védelme együtt jár. Persze semmilyen rendszer senkinek nem tudja garantálni, hogy nem követnek el ellene bűncselekményt. A jogállami védelem azt jelenti, hogy a bűncselekményt a politikai érdekektől függetlenül bűncselekménynek minősítik és üldözik.

A rendszerváltás előtti évtizedekben a zsidók éppenséggel védtelenek és kiszolgáltatottak voltak. Mint mindenki. Az történt velük, ami az állampárti hatalom vélt vagy valós érdekeinek megfelelt. Így történt vagy nem történt velük jó és rossz. Alanyi jogon, normatív módon se a jó, se a rossz nem járt nekik. Ez

annak a zsidónak volt a legjobb, aki úgy volt zsidó, ahogy a hatalomnak a legjobb volt. A hatalomnak pedig az volt a legjobb, ha a zsidó úgy volt zsidó, hogy nem volt zsidó. Vagy ha az volt is, a zsidóságából következő szempontokat a hatalom szempontjai alá rendelte.

A rendszerváltás előtti világot azok értékelhetik leginkább zsidó szemmel nézve a rendszerváltás utáninál többre, akik a legkevésbé akarták a világot zsidó szemmel nézni. Akik a legkevésbé akartak zsidók lenni. Ezért nem zavarta őket az a sok hiány és tiltás, ami a zsidóság megélését olyan súlyosan korlátozta. Ellenkezőleg. Megnyugtatta őket, hogy a zsidók zsidósága alig látszik. Azt remélték, hogy ettől maguk is alig látszanak zsidónak.

Az izraelita hittől, a zsidó élet sajátos kellékeitől és a zsidó identitástól meg lehet(ett) válni. Csak a zsidónak minősüléstől, az abból következő sors emlékeitől és félelmeitől nem lehet(ett) megszabadulni. Mert ebben a tekintetben nem a zsidó választ, hanem a zsidót választják.

A rendszerváltás előtti évtizedekben a párthatalom választott zsidót és a zsidónak rosszat és jót. Egymásnak gyakorta ellentmondó érdekei szerint. Egy tanulmányokkal kibővített friss dokumentumgyűjtemény kivételes lehetőséget ad nekünk, hogy ezeknek a választásoknak és az egymást keresztező hatalmi érdekeknek a mélyére lássunk (Kovács András: *A Kádár-rendszer és*

a zsidók, Budapest, 2019, Corvina, 440 o.).

1945 után nem-zsidó zsidók voltak a legnagyobb hatalommal rendelkező politikusok Magyarországon. A Tanácsköztársaságot vezető nem-zsidó zsidók örökösei, akik legmagasabb szinten vezényelték a pártállami diktatúra kiépítését, így idegen, megszálló hatalom és magyarországi helytartója istenítését. Egy olyan politikai irányzat képviselőiként, amelynek azelőtt pár évvel még egészen jelentéktelen volt a táborá Magyarországon. Ahol egy kommunista számára sok antiszemita jutott.

Minden igazolni látszott azt, amivel a háborús propaganda fenyegette a magyar népet, hogy ti. háborús vereség esetén szovjet-zsidó uralom lesz itt. Ez ellen a félig (a szovjet felében) nem is tagadható féligazsággal szemben nem lehetett felvenni a harcot úgy, hogy a háború utáni drámai konfliktusokban a kommunisták a zsidók pártjára álljanak, és a zsidóellenességet maguk ellen fordítsák.

Szükségszerű volt tehát – idézzük Kovács András bevezetőjéből –, hogy „a hatalomra törő kommunista pártok... igyekeztek olyan nézeteket hangoztatni és olyan döntéseket hozni, amelyekről úgy vélték, hogy megfelel a többség elvárásainak.” Ők annak a többségnek a támogatását igyekeztek elnyerni, amelyet antiszemitának vélték, „ezért nemcsak negligálták az üldözött zsidók szenvedéseit, jogos kárpótlási igényeit, az igazságszolgáltatással szembeni elvárásait, hanem – ha hasznosnak látszott – alkalmi vagy tartósabb szövetségeket is kötöttek ismert antiszemitákkal, sőt alkalmanként igyekeztek kihasználni a lappangó

zsidóellenességet”. A háború utáni magyarországi pogromok is ezt példázták.

Ugyanakkor a kommunistáknak a zsidók megmentőiként, biztonságuk garantálóiként a zsidópusztító régi rendszer ellentétéként is meg kellett jeleníteniük magukat. Hatalmuk legitimációs alapja az volt, hogy a kommunista Szovjetunió a felszabadulást adta Magyarországnak, és ennek folyományaként adta őket is az országnak. Ezt az alapot nem lehetett zsidók nélkül megerősíteni, miután nekik volt a legjobb okuk rá, hogy felszabadítónak tekintsék a zsidóságot pusztító náci sárkány legyőzőit.

Ez a kettősség a Kádár-korszakban módosított formában élt tovább. Egyrészt Kádárék a Rákosi-korszak népidégen vezetőivel népközeli vezetőként állították szembe magukat, akik a nép nyelvén, egyszerűen szólnak meg, értik és megnyilvánulni, érvényesülni engedik az egyszerű nép szavát. Ehhez a törekvéshez hozzátartozott az új vezetés nem-zsidó volta és annak burkolt, de fogható érzékeltetése. Kádárék az 1956 utáni kétfrontos harcuk mindkét frontján olyanokkal álltak szemben, akiket zsidó bagázsként lehetett utálni és megutáltatni: az egyik oldalon az ortodox rákosistákat, a másikon az 1956-os forradalom „revizionistáit”. Ezt a nép nem jelentéktelen részében meglévő utálati potenciált nem hagyhatta figyelmen kívül, és a felhasználásáról sem mondhatott le a súlyos legitimitási deficittel küzdő kádári vezetés.

Ugyanakkor a forradalmat eltipró Szovjetuniót ismét csak „a feltámadó fasizmust és antiszemita terrort” legyőző felszabadítóként kellett el-

adni, s ehhez újfent szükség volt az antiszemitizmus ellentáborára, legkivált a zsidókra.

Ezt a kettősséget a kádári vezetés maga kiegyensúlyozó, indulatcsillapító, népszedáló, depolitizáló attitűdjével kétfrontos fegyvernnyugvással igyekezett érvényesíteni: a provokációk kétoldali elkerülésével. Hogy lehet legkevésbé provokálni az antiszemitákat, a zsidókat, a zsidóellenes diszkriminációt intézményesítő Szovjetuniót, az arab országokat, a nyugati világ közvéleményét egyszerre – ez volt mindig a domináns szempont. Ez volt a Kádár-korszakban a zsidók szerencséje és szerencsétlensége.

A kettősséghez „kettős beszéd” passzolt. „»Befelé«, a belső, nem nyilvános fórumokon és bizalmas dokumentumokban sokszor teljesen kendőzetlenül éltek a régi sztereotípiákkal és előítéletekkel, míg »kifelé«, a nyilvánosság előtt a »zsidó« közérthető kódszavakkal (»feketéző«, »cionista«, »kozmpolita«, »városi burzsoá«, a pártba beépült, politikailag megbízhatatlan »kispolgári elem«) helyettesítették és juttatták kifejezésre – természetesen az antiszemitizmust elutasító retorika fenntartása mellett.”

Tegyük hozzá, hogy a kódszavaknak volt azért egyenes jelentésük is. Nem vonatkoztak minden zsidóra, jellemeztek velük (a cionizmus kivételével) nem zsidókat is. A zsidók pedig tudták, hogy nem kell azt az inget magukra venniük, ha igyekeznek, hogy ne legyen az ő ingük. Viszont azok is értették, akiknek a zsidókról „megvolt a véleményük”, s azt gondolták, hogy általában rájuk illik az a kódszó. A jellegzetes zsidó inget nem kell magára vennie an-

nak, akire nem illik – aki nem olyan zsidó, mint egy zsidó. Ő a jó zsidó: a nem-zsidó zsidó.

A kódszavak a kapitalista polgári rendszer szereplőit jelölik: a feketézőt, a burzsoát, a kispolgárt. A zsidó tehát kódoltan ki van jelölve a rendszer ellenségének. Egy 1961-es állambiztonsági jelentés így jellemzi a magyarországi zsidóságot: „A terület egyik sajátossága, hogy széles körű nyugati kapcsolattal rendelkezik szinte valamennyi személy, tekintve, hogy a Magyarországról kiszökött vagy kivándorolt zsidóság egész Nyugaton szétszóródott. A másik sajátosság az a rendkívül erős nacionalizmus, amely a kategóriáknál megmutatkozik. Bármilyen valódi vagy vélt sérelem esetén a zsidóságukban érzik megbántva magukat. Érzékenyen reagálnak az antiszemitizmus bármilyen megnyilvánulására. A harmadik sajátosság, hogy szinte valamennyien értelmiségi – így ügyvédi, orvosi, újságírói, tisztviselői – munkakörben dolgoznak. Kedvelt terület a kereskedelmi pálya. Negyedik sajátosság, hogy széles körben jártasak a konspirációkban, még a legtisztább üzleteket is titokban kötik. [...] Ötödik sajátosság, hogy hacsak nem feltétlenül szükséges, keresztyén személyekkel nem érintkeznek.” Vagyis a zsidóság népidegen, rendszerellenes, konspiráló ötödik hadoszlop, amelyet elkötelezettségei és sajátosságai az ellenség külvilághoz kötnek.

Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a Rákosi-korszakkal szemben is úgy képviselték Kádárék az alternatívát, mint népből jött vezetők az idegenből jött zsidó vezetőkkel szemben, akkor a zsidó máris ortodox kommunista és antikommunista lesz egyszerre.

Bolsevista és liberális, ő áll a front mindkét oldalán. Az antiszemitizmus harmadikutas változatának a zsidóképe ez. Illik a Kádár-rendszerhez, hiszen az valójában egy harmadikutas kísérlet volt, amelyben a kommunista jövőképnek már nem volt semmilyen gyakorlati jelentősége, s amely a kisüzemi kapitalizmus felé tolódott el, ettől remélte élhetővé tenni az életet a nemzetközi helyzetnél fogva felszámolhatatlan szocialista nagyipar terhe alatt.

A fenti idézetben emlegetett „erős nacionalizmus” a zsidók esetében a cionizmus. Az egyetlen explicit zsidó vonatkozású szó, amelyet pejoratív értelemben lehetett a nyilvánosság előtt használni. Ennek megfelelően ezt a szót kellett túlterhelni.

Egy bekezdésen belül találjuk ezt a két állítást a könyv bevezetésében: „A zsidóságot a kommunista politika azonban nemcsak vallásfelekezettnek tekintette.” „Magyarországon... a zsidóságot csak hitfelekezettként ismerték el”. Tehát nem ismertek el zsidóként mindenkit, akit zsidónak tekintettek. Aki nem tartozik az izraelita felekezethez, mégis zsidónak tekinti magát, az valami el nem ismert, illegális dolgot tesz. Az cionista. Erről voltak emlékeik a zsidó értelmiségiek dolgaival legtöbbet foglalkozó politikai vezetőknek, Aczél Györgynek és Szirmai Istvánnak, hiszen ők valóban így voltak cionisták. A háború előtti antiszemita rendszer azon ellenzékijei, akik a zsidó hittel együtt nem adták fel zsidó identitásukat is, cionisták lettek. Rendszerellenesek is voltak, illegális tevékenységet is folytattak. Véltek, akik ma, a kommunisták hatalomra kerülése után cionisták, nyilván ugyanezt teszik, csak nem

velünk, hanem ellenünk. Ahogy éltek, úgy ítélték.

1949-ig még nem kellett tagadni, hogy cionistából lehet mindenféle fajta. Vallásos és vallástalan, kommunista, szocialista, konzervatív, liberális – miként magyar nacionalistában is megvoltak (vannak) mindezek. A háború utáni években a túlélő magyar zsidók nem (vagy nem igazán) vallásos többségének az idő tájt kiváltképp létfontosságú érdekvédelmét jelentős részben az akkor legális, sőt támogatott cionista szervezetek látták el. A Magyar Cionista Szövetségnek feloszlatása idején 43 ezer tagja volt. A túlélő és hazatért zsidók harmada tag volt benne. Miközben a világháború előtt a magyarországi zsidóságon belül a cionisták törpe kisebbséget képviseltek. A holokauszt azonban a zsidók igen jelentős részét meggyőzte arról, hogy szükség van egy országra, ahol a zsidókat (legalábbis az állam részéről) nem érheti bántódás; ahol minden menekülni kényszerülő zsidót befogadnak. Ekkor a két legnagyobb hatalom, az USA és a Szovjetunió egyaránt támogatta egy ilyen állam létrehozását.

A tagok többsége 1948-ban lépett be a cionista szövetségbe, amikor Izrael létrejött, és azzal egy időben az emigrálás (egyéb) lehetőségei beszűkültek. „Mivel a háború után nemcsak a hitközségek, hanem szekuláris zsidó szervezetek is foglalkoztak a túlélők segítségével, érdekképviselével, a vagyoni restitúció és a kárpótlás ügyeivel, a kommunista párt hatalomátvétele után a túlélők közül szinte mindenki az »anticionista« politika látókörébe kerülhetett”, vagyis ellenségnek minősülhetett.

1949 után a zsidók hitfelekeze-

ten kívüli 70-80 százalékanak semmilyen intézményes képvisellete, egyesülete nem lehetett. Az ilyenek létrehozására irányuló törekvés vagy egyáltalán a zsidó alapon folyó hitfelekezeten kívüli ténykedés, közösségi élet bármilyen formája illegálisnak minősült, és cionista tevékenységként üldözött. Az Izrael-barát megnyilvánulásokat pedig a hitfelekezetben is cionizmusnak minősítették. Bárkit cionistaként lehetett megbélyegezni, aki hangsúlyosan emlegette a zsidók szülőföldjét, az óhazát, a Mindenható ígérését a Szent Földre való visszatérésre. Márpedig ezeket a toposzokat nehezen tudja elkerülni egy hithű zsidó, pláne egy rabbi.

Nemcsak a zsidók hitfelekezeten kívüli többsége maradt intézmények nélkül, de a hatalom sem tudta ezt a többséget szervezeti keretek között kontrollálni. Amikor a zsidóság egészét át akarták fogni, amikor a zsidóság vagy a zsidónak minősülők egészének reakcióira voltak kíváncsiak a szekuláris többségével együtt, akkor egyéb lehetőség híján kénytelenek voltak fajelméleti alapon definiálni a zsidót, és a zsidó származásúak összességére irányítani az informátorok figyelmét, hiszen nem voltak szekuláris zsidó szervezetek, orgánumok, melyek tagnévsora, szerzői gárdája megmutathatta volna, kik tevékenykednek zsidóként a zsidó származásúak közül.

Miután Izrael szembekerült a Szovjetunióval és a nyugati világba integrálódott, vele együtt a cionizmus is „az amerikai imperializmus székértelője” lett. A cionista mozgalom elleni operatív munkáról szóló 1962-es titkosszolgálati jelentés megállapítja, hogy „a magyarorszá-

gi cionisták ellenséges tevékenységét mindenkor az izraeli állam és a mögötte álló amerikai imperialista körök érdekei, valamint az adott helyzet határozta meg”. Ily módon a zsidó identitású nem hívő is, az Izraelhez a Tóra szellemében kötődő hívő is az amerikai imperialisták szekerét toló cionista lett. Csak a zsidó identitását elvető, nem-zsidó zsidó maradhatott jó zsidó.

„A zsidóságnak... annyi szenvedésben és üldöztetésben volt része már a történelem folyamán, hogy neki tudnia kell egy földről, egy országról, amely bármikor befogadja, ha a világ bármely részén új auschwitzok kezdődnének.” Ezt mondta a hatalom által főellenségnek tekintett, besúgókkal körülvett és lehallgatott Scheiber Sándor, a rabbiképző igazgatója 1967-ben, pár hónappal az 1967-es közel-keleti háború és az Izraellel fenntartott diplomáciai viszony megszakítása után. Az az elképzelés, hogy Izrael létrejöttével lesz egy hely, ahol a világ bármely pontján üldözött vagy legalábbis magát biztonságban nem érző zsidók menedékre lelhetnek, a kezdet kezdetén megbukott. Mert hiába van befogadó ország, ha nincs elengedő ország. Márpedig azok az országok, amelyekben a zsidók leginkább üldözöttek, vagy bármikor azok lehetnek, túlnyomórészt zárt országok, amelyekből csak annak a hatalomnak a kegyéből lehet kiszabadulni, amelytől szabadulni kellene. (Meg persze akkor, ha kiutasítják, kiszekálják az üldözöttet.) Ahol pedig jogállami módon biztosítják a kivándorlás lehetőségét, ott jogállami módon üldözik azokat is, akik a zsidókat fenyegetik. Aki pedig nem a saját államától, hanem attól idegen

erőktől (terroristáktól, más államok agressziójától) tart, nem kevesebb okkal tarthat ilyesmitől Izraelben is, mivel az ország megalapítása hét évtizede tartó és ma is megoldhatatlannak tűnő, folyamatos biztonsághiányt eredményező konfliktusokat generált.

Izrael és a jelentős nemzetközi zsidó szervezetek mindent elkövettek azért, hogy a fenti paradoxont feloldják, és biztosítsák az alijázás lehetőségét a vasfüggönyön túlról – hiszen Izrael létjogáról volt szó. Ennek érdekében a politikai opportunizmus szinte minden lehetőségét kimerítették.

Izrael az elsőik között ismerte el a nyugati világban törvénytelennek tekintett Kádár-rezsimet. Kész volt mindent megtenni annak érdekében, hogy annak nemzetközi elszigeteltségét enyhítse. A gazdasági és diplomáciai kapcsolatok gyors fejlesztését indítványozta. Gazdasági előnyöket, kedvezményes konvertibilis hiteleket helyezett kilátásba azért, hogy minél több zsidó számára engedélyezék a kivándorlást Izraelbe.

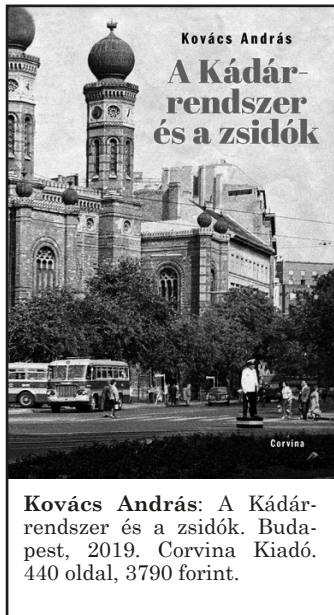
Az izraeli magyar követség munkatársán keresztül 1958-ban ezt üzenté a magyar vezetőknek Roth Siegfried, a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) európai szervezetének főtitkára: „Szervezetük minden befolyását latba vetné, hogy az ún. »magyar kérdés« megszűnjék a világ közvéleménye előtt, s hogy az egyes kapita-

lista országok részéről kevésbé barátságatlan politika, illetve bizonyos fokig baráti politika nyilvánuljék meg Magyarország felé. Ennek garantálását ők nyugodtan vállalnék, mert megmondhatja nekünk nyíltan, hogy a nemzetközi zsidóság befolyása úgy az ENSZ-ben, mint az egyes nagyhatalmak és kisebb országok kormányában egyedülálló

jelentőségű. [...] Azon ötös bizottságnak, mely a magyar kérdés tárgyalásával foglalkozik, egyik oszlopos tagja az uruguayi küldött. E személlyel kapcsolatban ő garantálni tudja, hogy azonnal a »magyar kérdés« napirendről való levétele mellett foglalna állást, ha mi a kivándorlások ügyében barátságos álláspontra helyezkednénk. [...] Utalt arra, hogy 1956 őszén az ENSZ mellett működő kirendeltségük az egyedüli szervezet

volt, amely Horváth külügyminiszter felszólalása mellett tanúskodott, amikor bizonyította, hogy az ellenforradalom során antiszemita jelszavak és cselekedetek is tért kaptak, sőt pogrom jellegű fasiszta megnyilvánulások voltak.”

A ZSVK főtitkára és ügyvezető igazgatója annak érdekében, hogy Budapesten tarthassák a ZSVK vezetőségének ülését 1987-ben, megígérte: „Ha akarjuk, agyonhallgatják az eseményt, viszont ha azt akarjuk, hogy bemutassák Magyarországon eredményeit, a Kelet és Nyugat felé egyaránt nyitott politikáját, illet-

Kovács András: A Kádár-rendszer és a zsidók. Budapest, 2019. Corvina Kiadó. 440 oldal, 3790 forint.

ve mindazt, amit az ülés budapesti megtartásának lehetősége szimbolizál – arra is van lehetőség: – Elintéznék, hogy a New York Times egyik tudósítója és egy televíziós stáb is elkísérje őket, akik garantáltan kedvező hangvétellel tudósítanak.” Ha nincs ellene kifogás, meghívják Elie Wieselt is, aki „csak a náci időről szólna, a béke fontosságát hangsúlyozná, és kerülne minden, számunkra kellemetlen utalást”.

A kivándorlást hullámmódozó mértékben engedélyezték, amikor nem állították le (szinte) teljesen, de 1956–1957 néhány hónapjától eltekintve ez mindig kevesek lehetősége maradt. A pártállam lényegében megtagadta a magyarországi zsidóktól azt a biztonságérzetet, amelyről Scheiber főrabbi beszélt. És akit kiengedtek, azt is kifosztották, ha volt mitől megfosztani őt. Nem vihette magával aranyban, külföldön is használható pénznemben a vagyonát, mert ezeket föl kellett ajánlania bagóért a Magyar Nemzeti Banknak.

Amikor 1957-ben felmerült (de megnyugtatóan be nem bizonyosodott) az a vád, hogy az izraeli követség egyik alkalmazottja az alijázók értékeit átveszi, és annak ellenértékét Izraelben megfelelő formában visszajuttatják, akkor ebből a magyar vezetők hatalmas botrányt csináltak, hosszú időre leállították a kivándorlást, és elképesztő mértékű kárpótlást követeltek Izraeltől.

Kovács András könyvében dokumentumok sokasága igazolja, mennyire tudatosan és következetesen szorították le a kulturális és turisztikai kapcsolatokat a minimális szintre még a nyolcvanas évek közepén is. Voltaképpen legalább olyan szigorúan zárták el a magyarországi

zsidó kisebbséget Izraeltől, mint a romániai magyar kisebbséget Magyarországtól. Sőt.

A magyarországi zsidóság elpusztításában főszerepet játszó Adolf Eichmann elfogása, Izraelbe szállítása és pere 1960–1961-ben zavarba hozta a magyar állampártot. Sokféle dilemma merült fel a perrel kapcsolatban, s valamennyi mélyén fontos elméleti kérdések rejtőznek, de ezeket nem kezdjük el itt bogozgatni, mert szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit. (Egyszer, nagyon régen írtam már ezeken a hasábocon az Eichmann-per dilemmáiról: *Az áldozat nézőpontja, Mozgó Világ*, 1994/3.) Itt most csak azt emeljük ki, hogy mi volt a legfontosabb az MSZMP vezetői számára a perrel kapcsolatban. Ezt pontosan megfogalmazta a PB által tárgyalt előterjesztés: „Az Eichmann-ügyet a lehető legnagyobb mértékben arra kell felhasználnunk, hogy leleplezzük azokat a fasisztákat, akik ma is fontos szerepet játszanak a Német Szövetségi Köztársaságban... Célunk – a nyugatnémet militarista és neofasiszta körök minél nagyobb méretű leleplezése...” Az NSZK, Izrael és a náci Németország ellen harcolt nyugati nagyhatalmak ugyanahhoz a nyugati világhoz tartoztak. A szovjet blokk számára egyenes ellenséges tömböt alkotnak. A hidegháború kezdetekor a Szovjetunió azt hirdette, hogy a nyugati nagyhatalmak elárulták a Hitler-ellenes szövetséget, lényegében fasisztává váltak. Az imperializmus és a fasizmus egy lényegűsége alapvető lett, és ennek igazolásában fontos szerepet játszott Nyugat-Németország felfegyverzése és bevonása a nyugati katonai szövetségbe

az ötvenes években. Amikor Izrael a nyugati világhoz csatlakozott, maga is a fasizmussal egylényegű imperializmus szekértolója lett, és ehhez az ő esetében is kiváló igazolási lehetőséget ígért egyre jobb és szorosabb viszonya az NSZK-val, „a náci Németország örökösével”. Vagyis az Eichmannt a Föld túlsó felén is utolérő és a nemzetközi joggal is dacolva elhurcoló, bíróság elé állító Izraelt kellett a kommunista propagandában a nációkkal összehasonlítani.

Sikerült. A fent idézett előterjesztés tárgyalása során Szirmai István, az egykori cionista, kis híján egy koncepció cionista per áldozata ezt adta elő: „Vannak bizonyos dolgok, amelyek az izraeli kormányt és a cionista mozgalmat súlyosan kompromittálják... még maga az izraeli kormány is érdekelt ebben a dologban, mert neki is voltak összeköttetései a Gestapóval... arra kell törekedni, hogy az izraeli kormány is le legyen leplezve... Az izraeli kormány Eichmannt azért fogta el, hogy befogják a száját.” A pert a szovjet tömbben a többi között arra akarták felhasználni, hogy leleplezzék a cionisták és a nációk együttműködését a holokauszt idején, és a zsidók mentésében élenjáró cionistákat a zsidók kiirtásán fáradozó nációk bűntársaiként leplezzék le! Annak alapján, hogy a zsidómentéshez kapcsolatot kellett kialakítani azokkal, akiktől meg kellett őket menteni. Ennek alapján a másik excionista, Aczél György is a nációk bűntársa lehetett volna, hiszen embermentő tevékenysége során állítólag még Nidosi Imrével, Pest hírhedt nyilasparancsnokával is kártyázott, de mindenképpen kapcsolatban állt vele.

A cionista tehát, aki, mint írtuk, bármelyik zsidó lehetett, aki nem volt nagyon jó zsidó, vagyis nem-zsidó, egyenesen a nációk bűntársának is minősülhetett. Bármilyen abszurdnak tűnik ez, abban a korban semmi nem lehetett elég abszurd ahhoz, hogy ne lehessen attól tartani, hogy véresen komolyan gondolják, és annak véres következményei lesznek. Hiszen még csak néhány év telt el azóta, hogy sajtókampányokban és koncepciók perekben fasiszta bűnösökként állították a nép elé az antifasiszta ellenállás hőseit. Először a nem kommunistákat, azután a kommunistákat. Azokat is, akik az Eichmann-per idején az országot vezették.

E per kapcsán tehát a nem eléggé nem-zsidó zsidóknak azzal is szembe kellett nézniük, hogy maguk is fasisztának, saját üldözőik bűntársaiknak minősülhetnek, ha nem vigyáznak. Esetleg akkor is, ha vigyáznak.

Az 1967-es közel-keleti háború után a (többséghez hasonlóan túlnyomórészt lojális) magyarországi zsidók igen nagy része ellenzéki helyzetben találta magát. Mert nem tudott azonosulni a hatalomnak a háborúval kapcsolatban kialakított és kötelezővé tett, a médiában egyeduralgó álláspontjával. Először is a külföldi hírforrásokhoz hozzáférő zsidók, tehát a zsidóság nagy része tudta, hogy a hazájával szoros szövetségi viszonyban álló arab országok hivatalos és deklarált célja Izrael megsemmisítése, és ezt a tényt következetesen elhallgatják előlük. A könyvben szereplő dokumentumokban ezzel kapcsolatban minden benne van. Az is, hogy mi arab szövetségeseink célja, az is, hogy most

látták megfelelőnek az időt Izrael megsemmisítéséhez, hogy ezzel függ össze az akabai öböl lezárása, a szuezi csatorna 1956-os státuszának visszaállítására és az ENSZ-csapatok kivonására vonatkozó követelés. Meg az is, hogy minderről a médiában szó nem eshet.

Márpedig Izrael megsemmisítésének veszélye a legkevésbé sem cionista és Izrael iránt közömbös zsidót sem hagyhatta hidegen, miután az Izrael megsemmisítésére törekvő erők nem egy ország, hanem a világ zsidóságát tekintették halálos ellenségüknek. A magyarországi zsidó tehát azt élhette át 1967-ben, hogy hazájában a rá és övéire a nagyvilágban leselkedő legkomolyabb veszélyeket elhallgatják, eltagadják, a veszély hordozóit, halálos ellenségeiket pedig barátként kezelik és támogatják.

Scheiber Sándor egy megbeszélésen az Állami Egyházügyi Hivatalban ezt mondta: „a közel-keleti konfliktusnak már van egy nagy haszna: a jövőben senki sem mondhatja, hogy a zsidók gyávák”, mert 1944-ben „igenis gyávák voltak, mert... mint a türelmes barmok hagyták magukat bevagonírozni és a megsemmisítő táborokba vinni”. Prantner Józsefnek, az ÁEH akkori (természetesen államvédelmi) elnökének igaza volt, amikor Scheiberrel vitatkozva azt mondta, hogy egy nép nem lehet bátor vagy gyáva, mert minden népben vannak bátrak és gyávák. De Izrael 1967-es nagyon látványos győzelmének a megsemmisítésére törő szomszédai felett mindenképpen hatalmas kompenzáló ereje volt a tehetetlenül, passzívan elszenvedett vereségek, veszteségek szörnyű történelmi sorozata

után. Erre a kompenzációra olyan elementáris lelki igény lehetett a magyarországi zsidókban, hogy még az se nagyon tudta elfojtani magában a diadalérzést, aki nagyon igyekezett tartani magát a hivatalos állásponthez.

A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtanácsa (MIOK) elnöke, Seifert Géza („Sárosi” fedőnéven tevékenykedő ügynök) feljegyzést készített az ÁEH számára arról, hogy miként vélekednek a háborúról az izraeliták. Gyakorlatilag kivétel nélkül a hivatalos állásponttal ellentétesen. De a zsidó párttagok között is kevesen voltak, akik pártjuk álláspontjával azonosulni tudtak. A nézők persze ezeket a keveseket látták és hallották a tévében, a rádióban, olvasták az újságban, hogy azt gondolhassák: ezek a zsidók az övéiket is leszarják, ha a kommunisták azt kívánják tőlük.

Kádár János pedig igen határozottan fogalmazott a Politikai Bizottságban: „A párttagság egy bizonyos kisebb része..., de bizonyos területen létező és nagy hatással bíró kis része nem kommunista módon viselkedett. S én ebből semmiféle faji dolgot nem akarok kihozni... bizonyos aggodalmat meg lehet érteni, de ez nem jár együtt azzal az engedéllyel, hogy vitassák a párt és a kormány álláspontját ilyen döntő kérdésben, hogy ki mellett vagyunk és ki ellen harcolunk. Ezt nem hagynám szó nélkül. Ez a mi rendszerünk életkérdése, hogy a párt intakt legyen, és szilárd. És ha kevesebb lesz a párttag, az kisebb veszély, mintha ingadoznak. Ezt nem szabad túrni és megengedni. [...] Merthogy mi jó állásokban hizlaljunk embereket, akik kritikus helyzetben így lépnek

fel, az nem engedhető meg! Tehát ezeken a dolgokon kell gondolkodni és valamit tenni is kell. [...] ...ha én valahol összetalálkozom Izraelt sajnáló emberekkel, nagyon el fogom rajtuk verni a port!” Kovács András úgy véli, „valószínűleg ennek a megszólalásnak a következményei voltak a következő időszakban a háttérben végrehajtott tisztogatások, amelyek jó néhány zsidó származású tisztségviselőt érintettek elsősorban a külügyi, katonai és belügyi apparátusban”.

A (magyarországinál sokkal inkább) jogfosztott zsidósággal való szolidaritás a magyarországi zsidó számára tilos volt, és ellentétes közvetlen érdekeivel. Ezeknek az érdekeknek ugyanis az felelt meg, hogy a magyar zsidók jelen lehessenek, tagok lehessenek a nemzetközi zsidó szervezetekben, mindenekelőtt a ZSVK-ban, és részesüljenek a tagság anyagi és egyéb előnyeiből. Erre pedig annál inkább volt lehetőségük, minél inkább el tudták érni a vezetőik, hogy a ZSVK a lehető legkevesebbet foglalkozzon a jogfosztott szovjet zsidók helyzetével. Arról pedig végképp nem lehetett szó, hogy maguk lépjenek fel a szovjet, lengyel és csehszlovákiai zsidók védelmében.

Mindaz, amit itt sorra vettünk, nagyon is indokolttá tenné, hogy a magyarországi zsidók (vagy származásilag érintettek) úgy emlékezzenek a pártállami diktatúrára, mint ami sajátlagosan zsidó vonatkozásban is felettébb rossz volt. De sokan mégsem úgy emlékeznek. Ennek egyrészt az az oka, ami e korszak előtt volt, és ami ebben a korszakban a szovjet blokk más országaiban volt. Másrészt a zsidók az 1945 előtti helyzettel ellentétben nem kitüntetetten voltak ebben a jogfosztott helyzetben, hanem sokakkal, például a keresztény felekezetekkel együtt. Harmadrészt pedig sokak számára nagyon értékes volt az a lehetőség, hogy zsidó származású létükre lehettek nem-zsidók a hatalom szemében. Nem teljesen, mert amikor kinevezésekről volt szó, Kádár rendszerint figyelt arra, hogy úgymond „nemzetiségi szempontból” is megnézzék a dolgot, ne legyenek feltűnően nagy arányban zsidónak tartott káderek egy-egy területen, s „nemzetiségi szempontból” a leginkább nem-zsidó zsidó is zsidónak számított. De ettől eltekintve, akinek sikerült a zsidóságát minden vonatkozásban levetkőznie, annak nem is lehetett a zsidóságából olyasféle baja, amelyet a hatalom okozhatott volna.

Nagyon örülünk, ha filmek a képzőművészetet választják témául, rohanunk is rögtön a moziba. Aztán azzal szembesülünk: nemcsak a pórnépet kell felvilágosítani arról, hogy is készül a kortárs művészet, és hogyan is kellene fogyasztani.

Topor Tünde

Senki többet?

Három olyan film is ment mostanában az artmózihálózatban, amely a képzőművészeti közegről szolt..

Először...

Az első *A négyzet* volt tavalyelőtt, ott a svéd múzeumigazgató kalandjait nézve nyugodtan hátradőlhetett az ember, ó de jó, hogy itt él, ebben a felzárkózni képtelen országban, mert így egyáltalán nem azzal kell szembesülnie, mennyire kiégtek már körülötte a művészeti élet professzionális szereplői. Mint ahogy az sem reális veszély, hogy Magyarországon a kortárs múzeum baráti körének rendezett díszvacsora estélyi ruhás, szmokingos vendégeit megtámadja egy, a szórakoztatásukra odarendelt Oleg Kulik-szerű kortárs művész vadember. Hiába van ugyanis sok-sok éve Bátor Tábor-aukcio és más, hasonlóan jó ügyek, művészetpártolásban enyhén szólva sem tartunk ott, mint a svédek. (Mondjuk Oleg Kulik sem a régi már. Ahelyett, hogy a Nordic Art Fair vagy az Art Basel Miami Beach közönségét sokkolná azzal, hogy meztelenül, kutyaként, pórázon vezetted magát közöttük, inkább a budapesti Art Marketen festette meg nyilvánosan – és önironikusan – régi kutya-önmagát, újabb eladható változatot hozva létre abból a valamikori radikális ak-

cióból, amiről az embernek mindig csak az jutott eszébe, milyen lehetett szovjet alattvalónak lenni, például ide vezényelt kiskatonának egy magyarországi laktanyában.)

Ruben Östlund Arany Pálma-díjas filmje (amelyet az egyébként most 25 éves Cirko Film hozott be, és ezért hálás köszönet jár neki, akár csak a moziban talán még mindig futó *Mű szerző nélkül*ért) kérdéseket vetett fel a kortárs művészet érvényességét illetően, de valahogy úgy, mintha az elvileg szövetséges társművészet képviselői, vagyis a filmek sem értenék, mit akarnak a képzőművészek. Sőt, mintha lenne bennük valami irigység, hogy miért lehet agyament, elvont ötletekkel hatalmas, templomszerű terekbe kerülni, ahol aztán a látogatók megilletődötten bámulják a sok hókuszpókuszt – és akkor a kurátorokról még nem is beszéltünk, akik az egész szemfényvesztő processzus főpapjai. Legalábbis a film ilyesmit sugall, és tényleg kell lennie valamiféle sokáig elfojtott elégedetlenségnek a kiállításokon látható, és a múzeumokban a jövő számára megőrzendő mai művek érthetőségével, hasznosságával kapcsolatban a közönség széles köreiben is, különben a budapesti bemutatóra összehívott válogatott értelmiségi vendégek sem nevettek

volna fel annyiszor és olyan hálá-
san a múzeumi jeleneteken, például
azon, amikor a takarító véletlenül
beleporszívóz a kiállított műbe, ami
egy sóderdomb. A filmben a kortárs
képzőművészet keltette rossz érzé-
sek artikulálódtak, ráadásul minden
kétség nélküli kiáltásként, hogy a ki-
rály meztelen, és a megkönnyebbü-
lés akkora volt, hogy még Arany
Pálmát is hozott. Csakhogy a kortárs művek
nem olyanok, mint amilyeneket
A négyzetben láttunk (vagy
ha olyanok, az csak formai megfelelés), és általá-
ban nem is szuper-idióta marketing-
brainstorming-meetingeken jönnek
létre. Viszont ha a kortárs képző-
művészetet ironizáló filmnek már a
kiindulópontja ennyire rossz, akkor
a következtetés is csak annyi lehet,
hogy a forgatókönyvíró-rendező Ru-
ben Östlund nem járt eleget vagy
kellő nyitottsággal múzeumba, vagy
nem kérdezgetett olyanokat, akik
viszont járnak, tehát *A négyzet* vé-
gére is kikerülhetett volna a *Muppet
Show* zárómondata: „Szakértő: az
nem volt.”

A magyar művészeti közeg szerep-
elői, ahelyett, hogy magukra ismertek
volna a filmben, és jól szórakoztak
volna azon, milyen abszurdnak lát-
szik olykor kívülről, amit csinálnak,
inkább a fejüket fogták, döbbenet
nézve, hogy ér össze a kortárs mű-
vészet esetleges felülpozicionáltsága
miatti aktuális skandináv ellenérzés
a magyar múlt máig nyomasztóan
továbbélő, nehezen leküzdhető szo-
cialista realista örökségével, vagyis

hogy mindaz, ami nem közérthető,
egyenlő a blöffel.

Másodszor...

Az már a másik, művészettel foglalkozó, magyarul *Senki többet* címen bemutatott filmben hangzik el az egyik szakértő szájából, hogy háromféle ember van: aki látja, mi a jó mű, aztán akit meg lehet tanítani rá, és a harmadik, aki soha nem fogja látni. Tulajdonképpen innen indulunk, hiszen olyasvalaminek a létét kellene bizonyítani, ami nem mindenki számára felfogható és azonosítható. Sőt olyat, ami a világ népeiségének nagy részét egyáltalán nem érinti, vagyis a művészeti értéket.

A *Senki többet* nem tudta megőrizni eredeti címét a magyar forgalmazásban: a *The Price of Everything* ugyanis az angol nyelvterületen nagy karriert befutott Oscar Wilde-aforizmára utal; a *Dorian Gray* arcképében jellemeznek úgy valakit, hogy az a cinikus fajta, aki mindennek tudja az árát, de semminek sincs számára értéke.

Nathaniel Kahn (a híres brutalista építész, Louis Kahn fia) dokumentumfilmje egy aukció és egy kiállítás előkészítésének és megvalósulásának folyamatára fűzi fel azokat a jeleneteket, interjúrészleteket, amelyek segítségével megpróbálja körüljárni a művészeti érték fogalmát. Minden olyan típust felvonultat, amely a még mindig a világ műkereskedelmi központjának számító New Yorkban fellelhető: látjuk

Jeff Koonst, amint azt szuggerálja, mindegy, hogy egy ujjal sem ér hozzá a nevével fémjelzett művekhez, ő találja ki őket, és csak ez számít. Stúdióiban asszisztensek hada készíti a világ leghíresebb festményeinek másolatait, amibe aztán beleapplikálnak egy tükörként funkcionáló fényes kék acélgolyót (amivel ezután bárhol ha találkozunk, mindig Jeff Koons kamerára meredő, a beszélgetőpartnert szinte hipnotizáló kék szeme fog eszünkbe jutni), ebben tükröződve a néző belekerül a kép valóságába, és ha van több tízmillió dollárja, akkor persze a kép, illetve az egész konglomerátum bekerülhet az övébe.

Ellenpontként ott van a kicsi, öreg és süket Larry Poons, akire csak azok emlékezhetnek, akik megjegyezték az összes nevet, amit Tom Wolfe említ az 1975-ben írt *Festett malasztban*, ugyanis azóta eltűnt a színről, mondja is magáról, hogy biztos mindenki rég halottnak hiszi. A kamera valahová vidékre megy utána, ahol fák vannak és nyulak, és a műterme, ahova Bach-zenére lépünk be – nyilvánvaló a rendezői elfogultság. Hatalmas vászon fut körbe, amelyet folytonosan fest, valahogy úgy, ahogy Monet festhette az Orangerie-be került givernyi kert- és tórészleteket, hasonlít is a technika a kései Monet képekére, amelyeket amúgy is az absztrakt expresszionizmus előfutárának tartanak. Larry Poons épp újrafelfedezés alatt áll, de azt mondja, már biztosan nem élne, ha még mindig ugyanúgy festene, mint amivel anno befutott, és ha ott maradt volna a műkereskedelem közepében.

Közben a film apró gyomrosokat visz be Jeff Koonsnak, egyrészt be-

vág egy részletet *A Wall Street farkasából*, amelyben Leonardo DiCaprio épp lyukat beszél egy ügyfél hasába, de ez persze utalhat csak arra is, hogy Koons tőzsdeügynökként kezdte. Máshol viszont a műpiaci szakértők megjegyzik, hogy Koons egyik műve, a nagy, acél lufnyulak egyike szállodalobbiba került – innen már nincs visszaút, ez a vég kezdete, mondják.

Marilyn Minter festőnő Larry Poons-hoz hasonlóan a piac gyilkos hatásáról beszél, illetve arról, ha egy művész történetesen nő, akkor már egészen biztosan öreg lesz, mire befut, de még inkább halott.

A legérdekesebb és a magyar néző számára legkijózanítóbb részek azok, amikor kiderül, miért kerültek be modernebb műtárgyak is a nagy aukciósházák, a Sotheby's vagy a Christie's kínálatába, hiszen előtte az épületbe sem engedtek be olyasmiket, mint például Marc Quinn (az egyik Young British Artist) saját véréből készült, fagyasztott önportré-büsztyje, vagy Damien Hirst különböző, formalinban ázó állattemei. De elfogytak a régi művek, muszáj volt újfajta árut bevezetni a műtárgypiacra, és a vérfrissítés annyira jól sikerült, hogy ma már minden befektetési portfóliónak van műtárgyrésze, ami jelentősen továbbpörgeti a forgalmat, megváltoztatva az élő művészek kilátásait és ambícióit. Talán épp Damien Hirst az, aki mára ezeket a folyamatokat és az általuk gerjesztett anomáliákat megjelenítve, illetve maximálisan kihasználva alkot; egy gyűjtő arról anekdotázik, hogyan kezdett el folyni valami takonyszerűség több millió dollárért vett, formalinban ázó Damien Hirst-birkájuk orrából,

és hogyan kellett helyreállítaniuk különböző kezelésekkal a műtárgy egészségét. Damien Hirst neve máshol is előkerül, egy orosz származású gyűjtő, Inga Rubenstein meséli el, mi volt az első műtárgy, amelyet a férjétől kapott, hogyan hatott rá, amikor meglátta Damien Hirst üveg mögötti pillangóit egy olyan vásáron sétálgatva, amit addigra már halálosan unt. Ő még most is elsirja magát a kamera előtt, amikor felidézi a pillanatot – ezen lehetne akár netetni is, főleg, mert közben egy több feltöltésen és botoxkúrán átesett arcot látunk, és mert rögtön utána egy olyan asztalra téved a kamera, ami egy négykézláb álló nőalak, hátán üveglappal –, de az egész filmben alig van rajta kívül olyan megszólaló, aki arról beszélne, milyen érzelmi hatást váltanak ki a művek, holott elvileg ez a fő funkciójuk, ez az, amivel többet tudnak, mintha Warhol ötlete nyomán csak azt az összeget szögeznék ki a falra, amennyibe egy adott műtárgy kerül.

Az viszont többször is elhangzik, hogy a művészeti érték konszenzuson alapul. Kérdés, kik kerülnek egyáltalán abba a helyzetbe, hogy konszenzusra tudjanak jutni egymással. És mit gondoljunk arról, amikor a biztos kézzel válogató, gyűjteménye nagy részét emberbaráti és adózási megfontolásoktól vezérelve a chicagói Art Institutnak ajándékozó gyűjtő, a holokauszt-túlélő Stefan T. Edlis, akinél egy rövidnadrágos, letérdepeltetett kis Hitler-szobor is megbújik a könyvespolcok között, mégis szeretné otthon, a falon, megszokott helyén látni Andy Warhol Liz Taylort ábrázoló sorozatának egy darabját, úgyhogy másolatot csináltat róla, és

azt teszi ki? Az aztán igazán fontos alapelv, és igazán konszenzusos nézet, hogy csak eredeti mű sugároz valódi energiákat. És akkor az egyik legnagyobb gyűjtő-műértőnek jó egy másolat? Vagy sokszorosított műnél ez úgyszemint számít? Vagy ha volt egy igazi Warholod, és eleget nézted, akkor a másolat is fel tudja idézni az élményt?

Aztán itt van még a legfontosabb, ami minden művészt és galériást foglalkoztat: min múlik, hogy valaki sikeres lesz-e? Ki fut be, és ki nem? Egy tőzsdei szakember szerint ezt szintisztán pénzügyi érdekek és spekulációk irányítják, minden attól függ, melyik művészből kik és mennyire vásároltak be. Leírva közhelyes, de amikor New Yorkban egy aukciós kiállítás örületes forgatagában mondja az egyik legbefolyásosabb gyűjtőként bemutatott riportalany, akkor számunkra, úgy értem, a kelet-európai magyarok számára, ismerve a nálunk koncentrálódó pénzerő nagyságát, illetve az azt birtoklók kortárs művészet iránti elkötelezettségének mértékét, inkább dermesztő. Viszont itthon épp ezért lehet a pénzmozgások és a műtárgypiac összefüggéseiről evidenciaként szóló mondat megvilágosító erejű: milyen nagy, különböző érdekeket összhangoló munka fekszik abban, hogy ma már Maurer Dórának önálló kiállítása van a Tate Modernben, Keserü Ilona a Metropolitan Múzeum, Nádler István pedig a Pompidou kiállításán szerepel. Bak Imre, akinek nemrégiben a Tate Modern és a Metropolitan gyűjteményébe is bekerült egy-egy műve, mondta egy, a film vetítését kísérő beszélgetésben, hogy ami most történik, az számunkra olyan, mintha eddig mindig csak

a kirakaton át, kívülről nézhetnék volna mekkora a sürgés-forgás a boltban, most viszont már ők is beléptek az ajtón.

A filmben feltörekvő művészként egy nigériai származású, de már Amerikában élő fiatal nő, Njideka Akunyili Crosby jelenik meg, aki egyébként rezignált szomorúsággal nézi online az aukciót, vagyis azt, hogyan ütik le egyik képét egymillió dolláron, amit pár éve nyilvánvalóan csak azért vett meg tőle valaki ennek töredékéért, hogy így forgassa meg a pénzét.

A keleti blokkot és annak gondolkodását egyelőre paradox módon a még pont a berlini fal felépítése előtt Nyugatra szökött Gerhard Richter képviseli. Az ő műveit elemzi az aukciós katalógus öszeállítását mutató részben a Sotheby's munkatársa, Amy Cappellazzo, aki végig azt bizonygatja, Richter úgysem jön el, akkor sem, ha két fontos műve is szerepel az aukción. Nem szeret ilyen helyekre járni. Aztán mégis megjelenik (valószínűleg a film stábjának is köszönhetően, amiben csak producerből is volt vagy tíz). Elmondja, szerinte mennyire nincs rendben az, hogy egy-egy képéért annyit fizetnek, amennyiért már házat is lehet venni, és hogy jobban örül annak, ha múzeumban látja őket, mert ott mindenki hozzáfér ahhoz a luxushoz, amit a művészet jelent. Látjuk, Amy Cappellazzo milyen képet vág erre, mondván: a múzeumok műtárgytemetőkké válnak, ha nincs ott mellettük a műpiac, folyamatos mozgásban tartva az egész rendszert.

A film, amelyet a Magyar Hangya hozott be, érdekes betekintést enged ebbe a világba, ahová mindenki igyekszik, és azzal is szembesít, mik

itt a téték. A végén eladják a Rich-tereket, és az évtizedekig visszavonultságban élő Larry Poonsnak is megnyílik a kiállítása New Yorkban. Ő nemcsak abból a szempontból szerencsés, hogy le tudott mondani a korai karrieréről, és így életben maradt, hanem amiatt is, mert a kiállítás az újabb műveiből nyílik, nem pedig azokból, amelyekkel még a hetvenes években forrt össze a neve. Mégis, látva a Jeff Koons–Louis Vuitton-kooperációból született, Leonardo-, Rubens-, Monet-képrészletekkel megnyomott, és nagy, arany betűkkel kiírt festőneveket mutató táskákat, hallgatva a filmben megszólaló művészettörténészeket, nézve a fiatal, afroamerikai nő csalódottságon úrrá lenni igyekvő arcát, biztosak lehetünk benne, hogy az igazi élet már valahol máshol zajlik, és az új művészeti értékek a szemeket nem New Yorkra függesztve születnek. Igaz: hogy miért mennyi pénzt adnak, még jó ideig ott fog eldőlni, pláne ha Hongkong mindjárt elesik.

Harmadszor...

Végül nézzük a harmadik filmet, amely szintén a képzőművészet néhez fájába vágja a fejszét. Ez Gerhard Richterről szólt volna, végül, hivatalosan egy olyan festő lett a főhőse, akinek az életrajza pontról pontra megegyezik Richterével, és olyan festmények szerepelnek benne, amelyeket egy Richter-tanítvány készített, és a Richter-képek motívumai köszönnek vissza róluk. *A Mű szerző nélkül* címmel bemutatott filmnél is saját forgatókönyve alapján dolgozott a rendező, Florian Henckel von Donnersmarck – akárcsak *A négyzet* esetében Östlund – és az igazság kedvéért hozzá kell

tennünk, hogy az előkészítés még teljesen Gerhard Richter részvételével zajlott, a történet a vele készült interjúk alapján állt össze. Csak aztán a megvalósult verzióban Richter nem ismert magára, ami nem is csoda, mert olyan tablót kapunk, ami valahogy végigvezet Richter életén, de az alkotói folyamatokhoz körülbelül anynyi köze van, mint amennyi a *Helga és Michael* című NDK-s, gimnazistáknak szóló felvilágosító filmnek volt az igazi szexhez. Vagy még annyit se: az olyan képsorok, mint amikor a Richter helyett végül Kurt Barnertnek elnevezett fiatal festő hosszan mered az üres vászonra, majd az alkotói válságból kivezető utat egy véletlenül kinyílt ablak világítja meg számára, pont azokat a közhelyeket adják tovább, amelyek kiirtásán a kortárs művészettel hivatásszerűen foglalkozók, úgy tűnik, inkább kevesebb, mint több sikerrel, de elszántan dolgoznak.

Az igazsághoz tartozik, hogy a film, a rendező művészetfelfogását leszámítva inkább jó, már rögtön a nyitójelenet átélhető közelségbe hozza az Entartete Kunstot bemutató kiállítások légkörét, hogy az is azonnal az ember eszébe jusson, mennyiért is kelnének el azok a művek mondjuk egy Sotheby's-árverésen, amelyeket a közérthetőség és az egészséges szellemiség nevében ítélték megsemmisítésre a Harmadik Birodalom akkori elfajzott műítészei. A

cselekmény egyébként hollywoodi mintára szó egybe szerelmi és történelmi szálat, miközben a főhős épp a nagynénjét haláltáborba küldő náci orvos lányába szeret bele. Csakhogy a forgatókönyv szerint az após bűnei azáltal kerülnek napvilágra, hogy a műteremben kinyílik a fentebb már emlegetett ablak, egymásra vetül gyilkos és áldozat képe, a Richter-alteregő festő pedig épp ettől a sugallattól jön rá, mi is az útja, mit is kell ez után festenie. És bár az alapul szolgáló tragikus családi történet igaz, de a többi inkább a *Picasso kalandjaiba* illő megoldás, ott van az, hogy amikor valaki beleharap a csendélethez beállított almába, megszületik a kubizmus.

Ami miatt tehát mérgeledni lehet, az az, hogy egy ilyen film jó néhány mezőnyivel visszaküldi a kortárs művészet közvetítőit abban a társasjátékban, amit művészek, múzeumi szakemberek, független kurátorok, művészeti írók és a közönség játszik egymással. És nem tudom annak mennyire lehet örülni, hogy a két játékfilm tanúsága szerint ebben nem is vagyunk annyira lemaradva. Ha világsztár nyugat-európai filmrendezők is ezen a szinten gondolkodnak a kortárs képzőművészetről, akkor amitől a megoldást várhatjuk, és ami a leginkább feljövőben lévő ágazat kell hogy legyen világszerte, nem más, mint a *műzeumpedagógia*.

A körülnézés tudománya

Almási Miklós, ahogy ő írja, mindig menekülni akart az emlékezés elől, előre akart nézni. Nagy menekültében aztán most adott egy egész könyvnyi interjút az életéről, az emlékeiről. Aki egyébként is könyvekben fejezi ki magát, akinek a számára az van meg, amit beleírt egy könyvbe, annak előbb-utóbb azért adódik, hogy az életét is könyv formájában szeretné látni. Az is akkor van meg, ha beíratott.

Az életútinterjúból is kiderül, ha esetleg a külső szemlélőnek eddig nem tűnt volna fel, hogy Almásinak a könyvírás az alaptevékenysége, az útmutatója. Amikor a problémák keletkeznek, a nehézségek halmozódnak, a kilátástalanság kezdene elhatalmasodni, azonnal előkerül nála az imperatívusz, hogy nekem nem ezzel kell foglalkoznom, nem ez az elsődleges, írjam csak a következő könyvemet. Az interjúban is mindig akkor pörög fel, válik élesebbé, amikor a soron lévő könyvről beszélhet. Az eseményeket sokszor eludvariaskodja, elszemérmeskedik, elnagyolja, ami melleleg az egyik jó tulajdonsága a kritikai pletykazivatarban, de a könyveknél nem viccel.

Egy darabig eléggé szűken csordogáltak az életrajzok a szocializmusból, s amelyeket olvashattuk, azokról is vagy tudtuk, vagy éreztük, hogy nem tipikus szereplők, valamiért kivételesek. Nem azok, akik „termelték” a kort. Almási ezért is érdekes. A történelem nem toltja túl a maga szerepét az életében, nem jutalmazta és nem

is büntette túlságosan, megelégedett azzal a csapással, hogy állandóan ott volt a fémes szájszagával. Ő meg filozófus akart lenni, meg kritikus, meg ezek így együtt, karriert akart csinálni a maga professziójában. S azt így lehetett. Az olvasónak pedig az az érdekes, hogy hogyan lehetett.

Nádra Valéria, aki az interjúsorozatot készítette, időrendben akar haladni. Almási ezt ugyan engedi, követi, de rendre széttagozza a keretet. Az élete eseményei persze nála is időrendben követték egymást, de szellemi alakulására inkább a tartalmi rétegződés a jellemző, aztán az egyes rétegeket hol lehet időszakokhoz kötni, hol nem. Állandóan nagy ívű hatásokba ütközik, a színházba, Amerikába, Pernyébe, Marxba, az egész filozófiába, Lukácsba és összetett udvartartásába, az úzásba és a futásba, amelyek hosszan kísérgetik. S láthatóan ezek mindig nagyobb izgalomba hozzák, mint maguk az események. Legalábbis így utólag, összegezve.

Vastag réteget rak Marx, Lukács, de leginkább talán Hegel. Minden nagyobb munka, nagyobb nekifeszülés közben ott ül a vállán, mint egy kis manó, és ő dörzsöli a szemét, hegyezi a fülét, állítja hadrendbe az érzékeit. Abban még lehet, hogy Lukács vagy Pernye segít, bár leginkább Almási saját autoritása, hogy mit nézzen, de hogy mit lásson, ahhoz alapvetően Hegel asszisztál.

A műveltség első nagyobb adagját az ember úgy kapja. Meghatározzák a körülmények, fiatalon nincs még

abban a helyzetben, hogy nagy szellemi döntéseket hozzon. Akinek ebbe az első csomagjába Marxot is beletették, s az illető komolyan is vette művelődési feladatát, azoknál általában Hegel valamifajta belső kóddá vált. Biztos meg lehet magyarázni, miért, de itt talán csak annyi érdekes, hogy nevezett szerző olyan kategóriagazdagságot öntött rá az ártatlan érdeklődőre, hogy ha annak nem sikerült az első pillanatban elugrania előle, utána már nem szabadulhatott. Marxtól mintha könnyebb lett volna elválni, mint Hegeltől. Ráadásul ehhez még hegelianusnak sem kellett lenni, szabadon lehetett válogatni Georg Wilhelm Friedrich szupermarketjében.

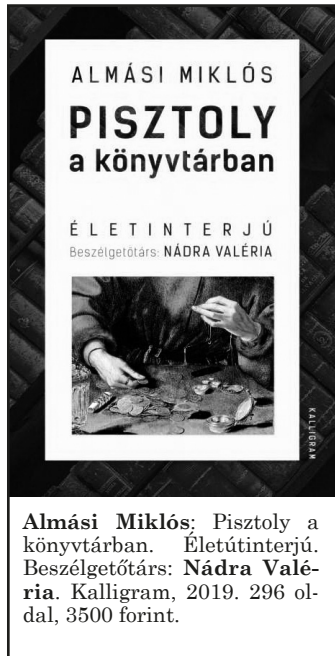
Almási természetét az mutatja meg a legjobban, hogy erre az ő szubjektív életmeséléséből rá lehet jönni. Hogy sztorit mesél, amely természetesen tele van az élete fordulataival, de a történet tényleges sarokpontjai mindig új megfigyelések, felismerések, ráébredések. Ez a vizsla tekintet vezeti őt a világban, viszi a szociológiához, viszi Amerikába, a színházhoz és a filmhez, a médiához. S ez viszi őt a gazdasághoz is. Érdekes, hogy amikor még Marx forrásvidékén kujtorgott, ott milyen természetességgel vágta zsebre Hegelt, ugyanolyan természetességgel siklott el Adam Smith mellett. Hogy aztán jóval később rabul ejtse őt egy fura figura a bostoni egyetem könyvtárának szomszédos kubusából, aki

kezdetleges számítógépén a *Financial Times* segítségével feszt táblázatokat gyártott. Ez a manusz, akinek a nevét se tudjuk, lényegében megtéritette Almásit, s minden hosszan kiformált kutatási elképzelése helyett ráébresztette őt a világgazdasági, főképp a pénzügyi folyamatok döntő jelentőségére.

A rabul ejtett, lenyűgözött filosz a maga apparátusával olyan területre tévedt, ahol, legalábbis itthon, nem járt senki. Pontosabban jártak sokan, de egy másik dimenzióban. A fickó a könyvtárból ugyan szólt, hogy számolni is tudni kell, de azt nem mondta, hogy akik számolnak, azok csak számolnak. Ott nincs fenomenológia, Sade márki meg Csehov, nincsenek kulturális meghatározottságok. Ott nem számítanak a fétisek, a divatok, semmi, ott

nem így néznek. Akik számolnak, azokkal vannak dialógusban, akik szintén számolnak. Egy „szép” modell mindennél többet ér.

Bosszantotta Almásit, hogy a „szakma” nem méltányolta igazán a világgazdaságról szóló elemzéseit, mind egy is most, hogy melyik szakmára gondolunk. Mert az egyiket maga a tárgy tartotta távol tőle – pénzügyi folyamatok, micsoda értelmezhetetlen huncutság. A másikat meg Almási nem szűnő beállítotttsága, amely állandóan kulturális jelenségeket kapart ki a szigorú, matematizálható rendszerek és folyamatok minden traktusából. Mindenhol látott va-

Almási Miklós: Pistoly a könyvtárban. Élettűnterjú. Beszélgetőtárs: **Nádra Valéria.** Kalligram, 2019. 296 oldal, 3500 forint.

lamit, amit a többiek nem. A legnagyobb örömet aztán az okozta neki, hogy az egyetemi hallgatók között akadt olyan csoportokra, akik fogékonyak voltak erre a világlátásra és módszerre.

Pedig valószínűleg itt lehet a legkönnyebb tetten érni, hogy mit adott Almási Miklós azoknak, akik vették a fáradságot arra, hogy kapjanak tőle. A körülnézés tudományát. Hogy ő úgy nézi a világot, mint egy meccset. Ismeri a szabályokat, a játékosokat, az előzményeket, az egész történelmet, a taktikai lehetőségeket, mindent, mégis tudja, s ezért érdemes nézni a meccset, hogy nem tudhatjuk, mi történik a következő percben. A változásokat szimatolja és kommentálja, nyíltan nem bánva, hogy közben hülyeségeket is lehet mondani. Mint a kínai porcelánfestő, aki nem ér rá javítani, ezért a munkájában benne van élete teljes folyamata. Almási tekintete pedig Platónról Zuckerbergig ér, és még onnan is tovább, ezért még a meccs is jobb lesz őt hallgatva.

Lehetne azon elmélkedni, hogy mennyire különös história az övé. Hogy Kőbányáról lesz filozófus, hogy szinte gyerek még, amikor szóba áll vele Lukács György, hogy ugyanaz a dolog mikor előny és mikor hátrány az életében, hogy őt is gyötri a szocializmus nyűge, mert mindig korlátozva érzi magát, de azért rendre talál formákat a kibontakozáshoz, és így tovább. Számára mintha nem ezek volnának a világló részletek, nem is meséli túl, de azért benne van a könyvben mindez, el lehet olvasni. A sztorinak jelentősebb tartalmi fordulata lehetne: a rendszerváltás.

Itt sem az események az érdekesek, hanem a körülmények megváltozása. Kinyílik, s ez által nagyon megvál-

tozik a világ, s minden, ami addig ő volt, másmilyen lesz. Igaz, csak lassan. Mást kezd jelenteni a professzor, a filozófia, más nyelv születik, mást jelent a nemzetközi renomé, de a hazai is. A szocializmusban, akinek mániája volt Amerika, mindent elolvashatott róla, s ha különös szerencséje volt, mint neki, akkor egyszer-kétszer inkább rövidebb, mint hosszabb időre, kimehetett oda ösztöndíjjal. A mai mániákusok haza sem jönnek többé. A külföldi publikációkhoz akkor a minőségen kívül sajátos külső és belső kapcsolatokra, na meg nagy-nagy szerencsére volt szükség. Ma vannak, akik itthon nem is publikálnak. A sors úgy hozta, nyilván nem véletlenül, hogy Almási magát a rendszerváltást Amerikából figyelte, ez volt az az ösztöndíj, melyre „közgazdasági fordulata” is tehető. Nem tudjuk meg igazán, hogy saját életével kapcsolatban mi járt a fejében, de nem lett „amerikai”, s visszatért Budapestre, az egyetemre. Ugyanakkor annak azért volt sportértéke 1991-ben is, ha valaki frissen érkezett Amerikából.

Az interjúból úgy tűnik, mintha csak úgy ment volna tovább az élet. Távollétében lezajlott a rendszerváltás, ő az Újvilágban sokat töltekezett. Itthon, az egyetemen részt vett sok szellemi mozgásban, melyeket maga is inspirált, szervezett, menedzselte a tanszékét. A lényegét azonban a sztori nélkül is láthatjuk, igazából nem változott. Ontotta a könyveket magából, kiírta, mi jár a fejében, mi járt Amerikában, mi járt itthon, elővett régi dolgokat, előhozott újakat. Mintha csak Robert Pirsig útmutatását követné azóta is: az írás elsősorban arra való, hogy kiürítsük az elménket. Csak épp az övé valahogy sosem akar kiürülni.

Egy avantgárd világpolgár

Sokan sokféleképpen elmondták már, hogy az igényes önéletíráshoz vagy az ezzel egyenértékű életútinterjúhoz több kell annál, mint hogy csak azt tudjuk meg, mi történt az egyébként valamiért közérdeklődésre számot tartó elbeszélővel. Valószínű fontos elem, hogy a személyest az emberi lét részének lássuk, érzékeljük, hogy a szűkebb és tágabb környezet, a kor viszonyai miben korlátozták és miben mozdították elő, hogy az egyén az legyen, aki a műből kibontakozik.

A szeptember közepén brutálisan gyors lefolyású rákban elhunyt Rajk László most megjelent életútinterjúja messzemenően teljesíti a fenti kritériumot. Élete, sorsa, ahogy mondani szokás, eleve megírásért kiáltott. Ugyanakkor rendkívül reflexíven beszél magáról, a világhoz való viszonyáról, az őt körülvevő univerzumról. Az interjút készítő Mink András ideális partner, kevesen értik, ismerik nála jobban az érintett korszakot, kérdései jól terelgetik a diskurzust, miközben amennyire lehet, a háttérben marad, nyoma nincs semmilyen fontoskodásnak, magyarázó jegyzetei hasznosak, de visszafogottak.

Az archiválási szándékkal indult életútinterjú 2009-ben félbeszakadt. A Magvető Kiadó szerkesztője, Schmal Alexandra, amikor 2018 tavaszán a kezébe került a mű leírt változata, úgy látta, érdemes könyvvé formálni a szöveget. Mint Rajk írja *Köszönetnyilvánításában*, György Péter passzírozta rajta át az ötletet, beszélte rá a kötet elkészíté-

sére. A közeli halállal méltósággal szembenező interjúalannyal az utolsó évtizedről 2019 augusztusában további beszélgetéseket rögzítettek. Közben Rajk Judit, Rajk László társa, felesége munkájának köszönhetően – ahogy az *Előszó*ban olvasható – „az eredeti szöveg és szerkezet is jelentősen változott: pontosabbá vált, bővült, gazdagodott”. A kötetet Rajk László a szó szoros értelmében utolsó óráiban autorizálta, *Köszönetnyilvánítása* alatt a dátum szeptember 7., négy nappal a halála előtt.

A könyv címe, *A tér tágassága*, egy építésznél, látványtervezőnél nem kívánna kommentárt, de itt a kifejezésnek átvittebb értelme is van. Az *Előszóból* kitűnik, Petri György – akivel Rajk László életük egy fontos, a rendszerváltás előtti évtizedes korszakában szoros, baráti kapcsolatban állt – versét (*Demi Sec*, 1971) idézi a cím, csak éppen annak parafrázisa. Petri a Kádár-rendszer fénykorában elviselhetetlen bezártságról, a tér tágasságáról való lemondásról beszél, miközben Rajk élete éppen arról szól, hogy ő soha nem engedett a tér tágasságából, ő a létnek értelmet adó szabadságot más eszközökkel valósította meg, mint a hozzá hasonlóan a rendszerből való kivonulást választó költő. Rajkot, „[...] akit már csecsemőkorában árvává tett és bebörtönzött egy korábbi diktatúra, egész életében ellenállhatatlan és megtörhetetlen vágy ösztökelte sokféle tehetsége, sokféle ötlete játékosan szabad kiélésére, a

szabad létezés újabb és újabb tereinek meghódítására” – olvasható az *Előszó*ban.

A könyv végső formájának kialakításakor már halálosan beteg Rajk Lászlót mi sem jellemzi jobban, mint – ahogy a szerkesztők írják – a mű lapjairól „sugárzó derű, életerő, sodró lendület, hit, egyenesség, tisztánlátás, humor és szabadságvágy, amely [...] mindig is jellemezte”, és ami „remélhetőleg magával ragadja e könyv olvasóit is”. Életrajzi leírását, gondolkodásmódját hűen adja vissza az interjúkötet, ismerői számára szinte a hangját is felidézi, mint ahogy az is kiteszik valamennyire, hogy ez a konvenciókra nem sokat adó ember egyúttal milyen szelíd és melegszívű volt, a leghétköznapibb értelemben jó ember.

Rajk a rendszerváltás előtti demokratikus ellenzéknek volt és maradt különös, különleges, meghatározó alakja, alakítója és szemtanúja. Bár 1990-ben parlamenti képviselő lett, pártjának, az SZDSZ-nek egyik arca, vezető testületeinek tagja, sosem vált hivatásos politikussá, maradt politikai és erkölcsi normáit tekintve is tudatos művész, értelmiségi. Építész volt, építőmunkás és ács is időnként, a szamizdat nyomdásza, terjesztője, könyveinek tipográfusa, urbanista, képzőművész, színházi és filmes díszlet- és látványtervező. Tudta, hogy neve bizonyos védeltséget biztosít számára a Kádár-korszakban, bár hogy e védeltség meddig terjed, kiszámíthatatlan volt, hiszen azért kitették a lakásából, zaklatták (legfeljebb azt sejtette, amit Kádár szájába adtak: Nem lesz még egy Rajk-per). Védeltségét, és erről beszél az interjúban is, tudatosan használta a demokratikus ellenzék ügyeinek elő-

mozdítására. Ha valamiben privilégiumot jelentett státusza, talán a külföldi utazások voltak, nem a szabad mozgás értelmében, hanem hogy nem tiltották el, mint az ellenzék más tagjait, így használhatta a kiterjedt rokonság és baráti kör meghívóleveleit. Mindenesetre már a rendszerváltás előtt otthonosan mozgott a világban, baráti kapcsolatokat ápolt Párizsban, Kanadában, New Yorkban. 1990 után egyebek között nemzetközi szervezetek választási ellenőreként és filmes látványtervezőként még inkább világpolgárrá vált.

Hogyan, mitől lesz valaki ízig-vérig nonkonformista, nyilván erre nincs evidens válasz. Mindenesetre Rajk nemcsak építészként, művészként tért el a szokványostól, vált az avantgárd hívévé, és nemcsak külső megjelenésében volt keresetlenül egyéni, hanem a világhoz való viszonyában is, a demokratikus ellenzékben, majd az SZDSZ-en belül is. (Apróság, de jellemző, nem emlékszem, hogy láttam valaha is nyakkendőt rajta, holott a rendszerváltáskor az addig az establishmenttől való elhatárolást öltözékükkel is kifejező, pulóveres ellenzékiek politikusként zakóssá, nyakkendőssé váltak, amit a közönség jelentős része igényelt is, míg az ő esetében valahogy evidens maradt az individuális megjelenés.) A kötetben többször is szó esik arról, hogy ő nem politikai nézetei, hanem alkotótevékenysége révén lett ellenzéki, a direkt politizálást sokáig nem is érezte egészen sajátjának. Egy helyen erről így beszél: „A rendszer bornírtsága az, amely az általa nem preferált művészeti törekvéseket, kifejezési formákat veszélyesnek nyilvánította, és ezzel beletolta a politikába.”

Persze élete ismert és kevésbé ismert tényeit lehet úgy interpretálni, mintha azok eleve predestináltak volna a szokványossal való szembe fordulásra, de mások, némileg hasonló sorsúak párhuzamos története azért eléggé egyértelműen bizonyítja, ilyen automatizmus nem létezik. Ettől függetlenül még e keretek között is érdemes néhány extremitást felidézni. Eléggé ismert, hogy Rajk László néhány hónapos volt, amikor apját elvtársai kivégezték, anyját bebörtönözték, őt Kovács István néven csecsemőotthonba dugták. Talán kevésbé köztudott: amikor valamivel később, nagy nehezen engedélyezték, hogy anyja nővérének családja befogadja, egyébként úgy, hogy egy megbeszélte helyen egyszerűen kitétek egy autóból, új családja, mivel nem tudták, hogy anyja él-e egyáltalán, a nevét kölcsönözte neki. „Visszarajkosodásának” abszurd dokumentuma szerepel a kötet fényképgyűjteményében: az ifjabb Rajkot nevelő család neve alapján a hatóságok a kivégzett édesapát először Györk Lászlóvá „varázsolták”, majd a Györk vezetékes és a Kovács-korszakból továbbvitt István keresztnevet viselő, 1955-ben már a börtönből kiszabadult édesanyjával élő gyerek úgy lett újra Rajk László, hogy kiállítottak egy okmányt, amely szerint az immár hat éve halott idősebb Rajk László saját kérésére Györkből Rajk lett, egyúttal ez a kiskorú gyermekre is érvényessé vált, aki mintegy mellékesen István helyett a László nevet vette fel. Nem véletlenül emlegetik az interjúban a történetnél Örkény István Rajk-egypercesét. („Rajk László külügyminisztert, a párt régi harcosát, saját kérésére halálra ítélték...”)

És ha már a névváltozások: az életútinterjúban éppen csak szóba kerül az apai család, amit indokolhat, hogy erről 2007-ben Duncan Shiels angol újságíró nem utolsósorban Rajk László információi alapján könyvet jelentetett meg (*A Rajk fivérek*). Innen tudható: az erdélyi szásként számontartott család alapítója, a dédapa házasságon kívül született egy osztrák katonatiszt apától, aki a gyermekén kívül csak a Reich nevet hagyta maga után. Rajk László nagypapa már csizmadiaműhelyt is örökölt, és ő változtatta a családnevet Rájkra, majd gyermekei hagyták el az I. világháború után az ékezetet. A Rajk fivérekéről szóló mű előszavában írja Rajk László: csak a 60-as években, egy anyjával a rokonságnál tett erdélyi utazás során jutott tudomására, hogy a tizenegy Rajk testvér egyike, a Németországban élő Endre nyilas államtitkár volt, aki egyébként 1944-ben megmentette a statáriális bíróság előtt álló, nála tíz évvel fiatalabb öccse, László életét, hogy aztán az utóbbi, alig egy évvel később, vezető kommunistaként hagyja futni a bátyját a valószínű kivégzés elől...

Rajk Lászlót talán semmilyen korábbi megpróbáltatás nem rázta meg annyira, mint az, amikor a 2006-ban Veszprém frissen hatalomra került fideszes polgármesterének első dolga volt Rajk városi megrendelésére készített, felállítás alatt álló 1956-os emlékművének eltávolítását kezdeményezni, majd feldarabolgatni. Nemcsak önmagában a megátalkodott barbárság, egy műalkotás megsemmisítése volt elképesztő, hanem hogy a no name hivatalnok, nyilván pártutasításra, annak az embernek a művét pusztította el, aki komolyan

megszenvedte az 1989 előtti dikta-tórikus berendezkedést, küzdött egy szabadabb rendszerért, és azét, aki Bachman Gáborral együtt 1989-ben korlátozás nélkül valósíthatta meg elképzelését a kommunista rendszer szimbolikus temetésének installációjánál.

Jól jellemzi Rajkot, ahogy a könyvben beszél ez utóbbiról, Nagy Imre és társai újratemetéséről. A profán és az emelkedett, a hétköznapi és a kivételes pillanat egyszerre idéződik fel. A Hősök terén miért a Múcsarnok előtt ravatalozták fel a koporsókat, hiszen az Andrásy út tengelye lett volna evidens? A Nagy Imre-per egyik vádlottjának kiszemelt Losonczy Gézá-nak, akit a börtönben a hatóságok már társainál korábban, 1957 végén, nem szándékosan meggyilkoltak, a lánya, az újratemetés előtt szült, szoptatnia kellett a csecsemőt, ehhez szüksége volt intimebb elvonulásra, viszont ha a tér közepén felállítanak egy sátrat, az nem illeszkedik az ins-

talláció és a szertartás emelkedettsé-gébe. A Múcsarnok épülete adódott, ami mellett azért persze a magán-szemponon túli érvek is szóltak.

Tudták – írja a könyv két szerkesztő-je, Rajk Judit és Mink András az *Elő-szóban* –, hogy az interjú kötettté for-málása 2019 januárjára, Rajk László 70. születésnapjára nem készül el, de úgy gondolták, ha még 2019-ben meg-jelenik, „méltó dokumentuma lesz e könyv hőse páratlanul gazdag addigi életpályájának”. Végül mementó lett, de annál sokkal több is, egy kivételes ember, kivételes életpálya és egy hol kisszerű, hol nagyszerű, hol elkeserít-ő kor megismerésére alkalmas doku-mentum, Rajk László körülményeken felülemelkedő, hiteles hangja, önélet-írása.

Rajk László: A tér tágassága. Életútinterjú. Tények és Tanúk. Az életútinterjút készítette **Mink András**. Szerkesztette **Rajk Judit** és **Mink András**. Budapest, 2019, Magvető. 416 oldal, 4999 forint.

101

Almási Miklós

Kultúrtörténeti galéria

Szép könyv. Illusztrációként tele van klasszikus és modern művek-vel. Nem a jól ismertekkel, hanem a ritkán (soha) nem látottakkal. Eco tobzódik a látás, a tudás, vala-mint a titkok végtelenségében. Régi kedvencem, fájdalom, 2016-ban el-ment. Azért unikális jelenség, mert a nyelvtudományokban (szemiotika) jeleskedett, irodalomtudósként már rangja volt, és akkor megjelent *A ró-za neve* (1980) című regénye, és egy

csapásra világhírű lett. Ami szinte hihetetlen: a mi szakmánkban (filo-szok, kritikusok, irodalomtudósok körében) ilyesmi elképzelhetetlen, tán még soha senki nem tudott a bestsellerek világába felkapaszkod-ni. Neki összejött a lehetetlen: regé-nye, a filológiai, középkorkutatásban lubickoló vérbeli krimi világsiker lett. Ezt követte a film (1986, Sean Conneryvel), s ezzel végképp beírta nevét a halhatatlanok közé. Közép-

kor kutató, esszéista, Dante-szakértő. Mindezt olyan stílusban adta közre, hogy olykor a hasadat fogtad a röhögéstől. (A *Hogyan írjunk szakdolgozatot* című szatírája éveken át járta a bölcsészkar folyosóit.) Nem könyvkukac tudós volt (bár dicsekedett negyvenezer kötetes könyvtárával, ami egy külön épületrészt foglalt el a házában), hanem szellemes tanítómester, poénvadász. És tegyem hozzá mindjárt rosszmájúan, hogy imád olyan ókori, netán ír vagy spanyol szerzőkre hivatkozni, akiket szinte senki sem ismer. Végül is ez a szakmája. Második vaskos regénye, *A Foucault-inga* tán ezért nem érte el *A rózsá nevé* hihetetlen sikerét: olvasván – bűnös-ként bevallom –, sokat lapoztam benne az ismeretlen szerzőktől beillesztett, hosszú idézetekbe ütközve. De biztos bennem van a hiba. Szellemessége utolsó könyvében (*Pape Satan*, 2016, magyarul: 2018) is megragadott: apró írásaival, milánói pletykák szerint a nagyérdemű azért vette a *L'Espresso* című lapot, hogy az utolsó oldalon ráleljen Eco sziporkázó jegyzeteire. (A könyv címe egy elharapott Dante-idézet...)

De sokat fecsegek. E posztumusz könyv tizenkét előadás foglalata, amelyeket a Milanesiana-fesztivál sorozatában tartott 2001 és 2015 között. A fesztivált egy-egy téma köré szervezték, Eco persze betartotta és túllépte a kijelölt határokat. Szíven ütött az első és egyben a kötet címadó dolgozata. Azt fejtegeti, hogy apa-fiú konfliktus (magyarán: az apák meggyilkolásának, vagy fordítva, az apák fiaik ellen fordulásának kultikus hagyománya miatt, hogyan terjedt az ókortól a jelenkorig. Nem akarok belekavarni, de Turgenyev (ld. *Apák és fiúk*), netán Dosztojevsz-

kijtől a *Karamazov testvérek* is e véres mítoszt bolygatja. Eco persze ezt az egész mítosz- és irodalomtörténeti sorozatot azért idézi fel, hogy a modernizmus születésének kínjaira világítson rá, azaz a klasszikus hagyománytól való elszakadás háborúját mutassa be. Ezen túlmenően meg arra villant rá, hogy a művészetek fejlődése nem organikus, békés növekedés, hanem az új stílusok, mesterek a régiek kivégzésével foglalták el helyüket. Véres tanulság.

Persze Umberto Eco itt is szellemes: napjainkban – e posztmodern vagy globalista világban – minden összekeveredik: ami régen apák (vagy fiaik) gyilkolásával történt, az ma a stílusok vér nélküli keveredése. „Ami az új ötletek és a nosztalgiafutamok keveredését illeti, a televízió nemzedékeken átívelő mintát mutatva párosítja Che Guevarát is a kalkuttai Teréz anyával, Lady Dianát Pio atyával, Rita Hayworth-ot Brigitte Bardot-val...” A régi (finomabban szólva klasszikus vagy tizenkilencedik századi) és az avantgarde közti háborút hál’ istennek a stílusok mixelése váltotta fel. „...az újabb és újabb modellek ma nem legyőzni, hanem váltani szokták egymást egyre gyorsuló ütemben. Egy-egy ifjúsági modell (Pier Paolo Pasolinitól kezdve a Nike cipőig) egy pillanatra bosszanthatja ugyan az apákat, de a média olyan sebességgel teszi közkincsé őket, hogy kisvártatva már az öregek is esküsznek rájuk... Ugyan minek falnák még fel fiaikat az atyák, ugyan minek gyilkolnának hát még atyáikat a fiúk?” Hát, ilyen maró szatírával intézi el művészet- és irodalomtörténet egykor véres háborúit. Mindenki ifjú és vén egyszerre, és kész. Ezután jön a tipi-

kus Eco-poén: „Egy normális korban váltanák egymást a nemzedékek, és nekem nyugdíjba kellett volna már mennem.” Hm, sajnos nem így történt, de a poén túlélte szerzőjét.

Tanulmányok szólnak a szépségről és a rútságról. Eco mindkét témát külön könyvben dolgozta fel (*A rútság története* 2007-es, valamint *A szépség története* 2010-es művében, mindkettőt a magyar kiadás dátumával citálok ide.) A rútság-monográfiában annak idején az birizgált, hogy vajon az undorító emberlények a középkortól mondjuk Baudelaire-ig miért nőneműek. Netán rejtett szexizmus ez, vagy frusztrált, nők által negligált pasik bosszúja? Hát persze, csak én képzeltem ilyesmit Eco szövege mögé. A mostani „rútság”-fejezet inkább a középkor változatos kínzásainak megjelenítését, valamint a náci propaganda hajmeresztő rasszizmusát elemzi (pl. a *Der ewige Jude* 1940-es filmplakátját, ami a zsidóüldözés ikonjaként szerepelt akkor és később). Ahogy látom, ebben az előadás-sorozatban, a rúttémájában a nők fel vannak mentve. Habár: Medusza-rémségek az ókorban, később boszorkányábrázolatok csak-csak előfordultak. Ja, az itt szereplő két fejezetben a képek hoznak meglepetést az olvasónak. A szépség-előadásban például így találkozik a naumburgi székesegyház szoborcsodája, Uta von Ballenstedt bájos-szép alakja és Picasso Dora Maar portréjával. (A kétorrú asszony képével, mondanám gonoszkodva.)

A milánói sorozatban a legizgalmasabb a titok-probléma kultúrtörténeti elemzése (a *Revelációk titok ügyben* című előadás). Eco itt is visszanyúl korábbi kutatásaihoz: a titkolózás és diszkréció igazán sú-

lyos példatára a rózsakeresztesek beszédének, írásainak vizsgálata (ld. *A Foucault-inga* kvázi nyomozását.) Itt a titkolózás kigúnyolását olvastam ki a szövegből: a keresztesek ugyan állandóan titkolóztak, de mint Eco megjegyzi, amit leírnak, tők homály: „A rózsakeresztesek azért olyan népszerűek, mert titkot emlegetnek, de az égvilágon mindenről beszélnek persze, csak arról nem, hogy milyen természetű titok is volna ez.” A dolgozat meglepetése: Eco kimutatja, hogy innen indult útjára a szabadkőműves-mozgalom, amitől leesett az állam. „A szabadkőművesség az Anderson-féle alkotmány révén úgy igyekezett hitelt szerezni magának, hogy történetét a Salamon templomát építőig vezette vissza... Később meg eredetmítoszuk meghosszabbításaként a templomos lovagokig.” Igazi Eco-féle gúnykacaj, a titkos mozgalmak tulajdonsága, hogy visszafelé minden kacatot fel lehet használni legitimációjuk vagy népszerűsítésük céljából. Hm. Ma is így van, gondolom: az „eredet” csak akkor autentikus, ha mitikus ősök vérébe, földjébe, de legalábbis bizonyíthatatlan ködgomolygásáig vezetik vissza mozgalmak származását.

A dolgozatban szereplő kriptográfia-paradoxon kapcsán (hogy ti. a kódokat többnyire megfejtik...) Alan Turing neve is felbukkan. Ő fejtette meg háború alatt a nácik titkosító masinájának, az Enigmának a működését, amiért aztán az angolok a meleg kutatót hálából a halálba kergették. Amiért a könyv keretein messze túllépve idecibálok, annak az az oka, hogy ez a negyvenkét évesen halálba menekült zseni alapozta meg a modern számítógép-tudományt, és máig alig ismerik. (Tán a „Turing-teszt”

fogalma rémlik a matek szakosoknak, pedig papírjai között szerepel világelsőként a mesterséges intelligencia lehetőségének felvetése.) És a „filosz” Eco érdeklődésének rádiusza még őt is eléri. Csoda.

Eco igazi formáját az abszurd témákban futja. E könyvben például *A művészi tökéletlenség néhány formájáról* címet viselő esszéjében. Már a cím is fityiszt mutat: eddig úgy tudtuk, hogy a klasszikus művek azért maradtak fenn az idők rostáján, mert tökéletesek. Ám jön Eco, és sorolja az ellenpéldákat: a *Monte Cristo* túl van dumálva, azaz tele van felesleges ismétlésekkel, a Hamlet fércmű sok korábbi *Hamlet*-történetből összetákolva, a *Casablanca* úgy készült, hogy az alkotók a forgatás közepén még nem tudták, mi lesz a vége. Ám mielőtt a szívedhez kapsz, kijelenti, hogy épp eme hibák miatt, e tökéletlenségek révén lettek eme alkotások *kult-művek*, évszázados hatással bíró víziók. (Pl. Ingrid Bergman azért mosolyog olyan titokzatosan, mert forgatás közben még ő sem tudta, melyik férfit is szereti valójában. Hát itt vagyunk: a tökéletlenség, a „fércelés”, a közhelyek beépítése a remekművek tartóeleme. A *Casablanca* c. filmről azt írja, „a szerzők úgy rögtönözték a sztoriját, hogy telis-tele zsúfolták korábban már jól bevált elemekkel. Aki kevés ilyen elemmel is beéri, az csak giccset hoz létre. De aki egytől egyig mindet felhasználja, az olyasmit épít, mint amilyen Gaudí Sagrada Famíliája: szédületeset és zseniálisat.” Leesek a székről: a beépített *tökéletlenség* magyarázza a halhatatlanságot – ilyet csak Eco tud kitalálni.

Az utolsó tanulmány nem került be a Milanésiana sorozatba. Most

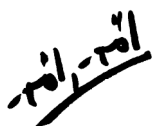
azért említtem, mert Eco tud pajzánkodni is. A téma a szentség vagy Isten ábrázolhatósága (ill. nem ábrázolhatósága). A problémát szerinte Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész vetette fel (már megint a nevek, sírba visznek...), hogy mivel Isten nem térbeli lény, nincs testi alakja, se vélekedése, se érzékelhetősége stb., ezért nem ábrázolható. Igen ám, de Eco kíváncsi: miért van az, hogy az ábrázolhatatlanság csak férfi szenteknél merül fel, a női szentek látomásaiban viszont nemcsak megjelenik, de aktív szerepet is kap isten vagy az ő fia. Alacoque Szent Margit (francia szalézi apáca) arról számol be, hogy Jézus meglátogatta, és azt mondá néki, hogy „hadd használjalak kedvemre... légy szerelmem tárgya...” Hm. „Miért csak nők kerülnek erotikus kapcsolatba a (hímnemű) istenképpel, férfiak pedig (akiket pedig hasonló intenzitású önkívületben sodorhatna a Szűzanya is) soha, azt nem tudom megmagyarázni.” A kérdés be van dobva, ironikusan, tán leleplezően, de megkutatva. Innen már egyenes út vezet a művészettörténet egyik fontos témájához, a szentség- és az istenábrázolatok megengedhetőségének (lehetetlenségének, ill. tilalmának) kérdéséhez. A pajzán Eco.

De a kötet se fogja magát vissza, a probléma illusztrációjaként Giorgione *Alvó Vénusz* című remekét hozza. A csodás tájban fekszik a görög istennő-akt és illetlenül vakaródzik (vulgo: magához nyúl.) Neki szabad, mert pogány... Ha a magyar szerkesztés (Bogdanov Edit) ötlete volt az elrendezés, gratula, ha az eredeti mű rakta egymás mellé a szöveget és az aktot, úgy Eco fantasztikus búcsújaként fogom fel ezt a trükköt.

Azért hadd kukacoskodjak: az Eco által idézett, használt szerzők száma kb. kétezer, tényleg a teljes európai történet vitézei szerepelnek előadásiban. Csak kérdem, hogy az Arisztotelészt nálunk meghonosító középkori arabok, Al Fárábi, Averroës, Avicenna miért nem bukkant fel

valamelyik előadásban. Biztos nem iszlámfóbia az oka. Hát akkor mi? Nem értem, de ettől még e sorozatból hihetetlen sokat okultam.

Umberto Eco: Óriások vállán. Fordította: **Barna Imre** és **Sajó Tamás**. Budapest, 2019, Kossuth Kiadó. 488 oldal, 6990 forint.

Csepeli György

Lelakatolt lelkek

A totalitárius hatalmi gépezetek által eltűnésre ítélt emberek történeteivel foglalkozó filmek fókuszában többnyire az eltűnők, a vissza nem térők állnak. Látjuk őket mint élőket, s követjük őket, míg el nem tűnnek a gázkamrák mélyén. Ebbe a típusba tartozik Gyöngyösi Imre és Kabay Barna megrázó filmje, a *Jób lázadása*, amely egy falusi zsidó házaspár utolsó szabad éveit mutatja meg, melyeket lezár a fájdalmas menet a gyűjtőtáborba, onnan az út a gettóba, majd Auschwitzba vezetett. Hasonlóan feledhetetlen film Ján Kadar és Elmar Klos szívbe markoló története az árjásított üzletben maradt zsidó tulajdonosnőről, aki semmit sem ért abból, ami körülötte zajlik, s mire a deportálására sor kerülne, belehal a megpróbáltatásba. Az eltűnést metafizikai térbe helyezi Nemes Jeles László Oscar-díjas filmje, a *Saul fia*, mely ugyanakkor rémisztően pontosan mutatja be az eltüntetés bürokratikus megszervezett ipari mechanizmusát.

Tóth Barnabás filmje azokra koncentrál, akik megjárták az üldötés stációit, de nem vesztek oda,

nem tűntek el, hanem visszatértek, vagy eleve el sem vitték őket, s megmenekültek. A film forgatókönyvét a rendező és Muhi Veronika írta a neves pszichológus, F. Várkonyi Zsuzsa 2004-ben megjelent, *Férfiidők lányregénye* című regénye alapján. A történet szereplői mind túlélők. Aldo, az Auschwitzot megjárt orvos lakásába beköltözik a tizenéves Klára. Aldo feleségét, két kis gyermekét megölték, egyedül ő tért vissza. Klárának mindkét szülője meghalt, de ő várja őket, rendszeresen leveleket ír nekik.

A film szemérmes szentimentalizmussal mutatja be az Aldo és Klára között szövődő kapcsolatot, amelyet egyáltalán nem a szexualitás, hanem kölcsönösen a sorstól való megfosztottság motivál. Az érett férfi és a serdülő lány között zajló, pszichológiailag borotvaélen egyensúlyozó történet az életben maradtak mikrokozmoszában zajló történésekbe ágyazódik, melyekre a proletárdiktatúra bevezetésével terhes 1948-as év makrotörténései vetnek árnyat. A komor korhangulatot tökéletesen visszaadja a film látványvilága,

mely Rajk László nagyszerű, feltehetően utolsó munkája.

A színészi munka hibátlan. Hajduk Károly nagyszerűen alakítja a családjáról beszélni képtelen, az élet újrakezdési kényszere által hajtott férfit, akivel egyenrangú alakítást nyújt Szőke Abigél az árvaságáról tudomást venni nem akaró, nemi szerepét kereső, a szemünk előtt nővé érő kislány szerepében. A mellékszerepeket játszó kiváló színészek közül is kiemelkedik Lukáts Andor, akinek az arcán a ráncok, mint a fák évgyűrűi, a rettenetes negyvenes évek lenyomatát hordozzák.

A film csúcspontja, amikor a Lukáts Andor által alakított gyermekorvos meghívja Aldót és Klárát, hogy látogassák meg otthonát, melybe ő és felesége befogadtak két elárvult tízenéves kislányt. A vendégség teljesen a békebeli konvenciók szerint zajlik. A vendégeket kávéval, süteménnyel kínálják, a csevegés jelentéktelen dolgokról folyik, minden úgy megy, ahogyan az a polgári családokban illik. A két kislány szófogadó, illedelmes, szépen öltöztetett, de az egyik nem szólal meg. Mindent ért, kedves, mosolyog, de néma. A szülők és a vendégek úgy tesznek, mintha semmi baj nem lenne a kislánnyal, játsszák a vendégség polgári rituáléja által elvárt szerepeket, miközben a néző tudja, hogy ők is tudják, mekkora a baj.

A baj mindegyiküké. Ők is némák, még ha beszélnek is. Magáról a bajról egyikük sem képes egy szót sem kimondani. Főszereplői voltak egy kollektív drámának, melynek szerepeit nem ők írták, nem ők választották, nem rajtuk múlt, hogy ők hazatértek, életben maradtak, míg szeretteik, akikből az élethez szük-

séges hitet és erőt merítették, mind elpusztultak. Kit a haláltáborok egyikében, másikában öltek meg, kit a Dunába lőttek, ki csak eltűnt. A lelkeket lelakatólójú baj a túlélés traumája, mely azzal a megfjethetetlen talánnyal szembesíti a túlélőt, hogy miért éppen ő, s nem a gyermeke, férje, felesége, anyja, apja, nagyanja, nagyapja, barátja, barátnője maradt életben? Heller Ágnes beszél erről a talányról nagyon szépen egyik interjújában, amikor azt kérdezi, hogy miért éppen ő menekült meg, s nem a másik, akit vele együtt kísérték a nyilasok a halálba vezető úton. Hellernek nincs válasza a kérdésre, melyről sejteti, hogy soha be nem gyógyuló sebet nyitott fel benne. Tóth Barnabás filmje erről a soha be nem gyógyuló philoktetészi sebről szól, szerethetően és együttérzően. A film végén a szereplők összejönnek Klára nagynénje, Olgi lakásában, és a polgári élet megmaradt díszletei között megpróbálnak újra élni, elhitetve magukkal és a nézőkkel, hogy az újrakezdés sikerülni fog. A lelkükre került lakat azonban soha nem fog lekerülni.

A film itt véget ér. A folytatás Forgács Péter sok évvel korábban már megalkotott filmjében látható, aki tíz részben követte egy szegedi zsidó család életének alakulását a múlt század harmincas éveitől a század hetvenes éveikig terjedő időszakban. Forgács filmsorozatának különlegessége abban volt, hogy a család történetét a családfeje által készített amatőr filmek alapján rekonstruálta. A sorozat *Örvény* című darabja azokról szólt, akik odavesztek. A visszatértek, éppen úgy, mint Tóth Barnabás játékfilmjében, újra akarták kezdeni az életüket, és némák maradtak, ha

az örvény került szóba, mely szereteteiket elnyelte. A nyolcvanas években Erős Ferenc indított kutatást, melynek során az elnémított, ahogyan nevezte, negatív identitás nyomába eredt. Azt találta, hogy a trauma által tabu tárgyává tett identitás csak a beszéd szintjén tűnik el, a kimondhatatlanságban tovább él. Forgács Péter filmje ezt a kívülálló számára észrevehetetlen és megérthetetlen, fájdalmas, feszültségekkel teli mechanizmust a résztvevők által készített amatőr filmek kockáinak egybevágásával volt képes megmutatni.

Tóth Barnabás filmje néhol tesz kísérletet a traumába temetett múlt megidézésére. A színészek játéka sikerrel érezteti a letehetetlen terhet, melyet homokpoggyászként hurcolni kénytelenek. A film alkotóit láthatóan áthatotta a vágy, hogy a traumákat gyógyító szavakat keressék, a szeretet hatalmát mutassák fel. F. Várkonyi Zsuzsa, a film alapját képező regény szerzője azt írja, hogy „a szép-emberit akartam megírni, azt, amit az én túlélőimtől kaptam, láttam. Az ocsmány-emberit már annyian megírták, és olvasásuk is boldog borzongással. Hátha a szépre is lesz kíváncsi szem és fül. Ezt a történetet nekik, az éles fülűeknek ajánlom. Csak meg kell hallani a gyógyító szavakat. 1948. Mindenkinek mást jelent. Én például a születésemmel voltam elfoglalva. Ennek a történetnek a hősei a túléléssel küszködtek. Talán szebben, mint sok kortársuk. Mert korábbi életükből volt elegendő szeretetforrásuk, ami nemcsak '44 traumáját segített begyógyítani, hanem 1950-

et is átvészelni. Szabad-e ebben a férfivilágban leírni, hogy a gyógyítás mindig a szeretetről szól? Nekem hivatásom is ez lett. Ugyanerről írok pszichológiai könyveimben is. Csak ez most egészen más. Személyes.”

A film pszichoterápiai szempontból tökéletes. A gyógyítás vágya tökéletesen indokolt és jogos, ha a túlélés keserű ajándékával küszködő beteg a pszichológus rendelőjében keresi a kulcsot, mellyel kinyithatja a lelkére került lakatot. A művészet azonban ennél kegyetlenebb. Ott kevés a szerző, a rendező, az író jóakarata. A pszichológiai kezelés gyógyító ereje közvetlen, személyre szabott, a pszichológus és a páciens közötti kommunikációs térben működik. A művészet gyógyító ereje jóval áttételesebb. A művész nem találkozik névtelen közönségével, melynek tagjai maguk kell, hogy megértsék, átéljék, megfejtsek a talányt, melyet a műalkotás rájuk bízott. A fimben, melyet láttunk, Heller Ágnes talánya csak felsejlik, de nincs a középpontban. Mindez nem jelenti azt, hogy a film nem sikerült. Jó film, de nem remekmű. Lehet, hogy a boldog vég elhozza az Oscar-díjat. De az is lehet, hogy a díjra egy keményebb, kevésbé szentimentális, az egykor volt örvény mélységeire érzékenyebb forgatókönyv alapján készült film lett volna esélyesebb. Mint a *Saul fia*.

Akik maradtak. 2019. Rendező: **Tóth Barnabás**. Forgatókönyvíró: **Muhi Klára, Tóth Barnabás**. Operatőr: **Marosi Gábor**. Szereplők: **Hajduk Károly, Szőke Abigél, Nagy Mari, Horkay Barnabás, Simkó Katalin, Lukáts Andor**.

Balabi!

Annak, hogy matematikát tanult, több „részhaszna” is van, mondta Keresztury Tibornak egy harminc éve készült interjúban Esterházy Péter, e részhasznok egyikét ekképp jelölve meg: „a »szeretnék egyszer egy Bolyai-könyvet írni« mondat számomra jelent valamit, vagy vélhetően többet, mint másnak”. Láng Zsolt könyvében is szerepel egy jelenet, amelyben Esterházy, miután a marosvásárhelyi Teleki Tékában megnézte a Bolyai-kéziratokat, elmondta a körülötte állóknak, hogy szeretne a matematikusról írni valamit, vagy ahogy „az örökké náthás” zöld hajú könyvtároslány mesélte: „balabit”.

A könyvet Esterházy végül nem írta meg, Bolyai Jánost inkább csak futólag emlegette. Mindenesetre ha megéri Láng Zsolt kitűnő könyvének megjelenését, amely az idei regények közül talán a legjobb (Bridget Jonesszal szólva: „természetesen az ön könyvei után, Mr. Rushdie... Amelyek szintén nagyon jók. És, Lord Archer... Az ön könyvei se rosszszak...”), bizonyára lelkesedett volna érte. Különben mintha éppen hála Esterházy-hommage lenne, és a *Harmonia caelestis* idézné fel az ott egyébként ebben a formában, azt hiszem, nem olvasható, itt Bolyai Farkasra utaló mondat: „Ha édesapám nem létezik, hogyan van itt mégis.”

Matematikusról regényt írni elég agyalós dolog lehet, nyilvánvaló buktatókkal. A matematika nem lehet pusztán díszlet, de a tudományos pontosságú részletek rajza nyilvánvalóan

nem veheti át a főszerepet sem, illetve az se jó, ha minden patikamérlegesen van kimérve. Láng Zsoltnak sikerült a feladat: nagy ívű, távlatos, ugyanakkor finom megfigyelésekben végtelenül gazdag és nem utolsósorban olvasmányos könyvet írt, amely egyszerre fejlődés-, művész-, apa-, szerelmes, utazási és történelmi regény, valamint krimi. A könyv plasztikusan mutatja be – illetve konstruálja meg – Bolyai családi viszonyait, apjával való konfliktusait, társadalmi helyzetét, utóéletét, szerelmi, sőt szexuális életének bonyodalmaikat, miközben a másik szálon az elbeszélő élettörténetébe is beavat, különös tekintettel egy svájci ösztöndíj idején történetekre.

Láng Zsolt harminc évvel ezelőtt novelláskötettel debütált, és azóta több erdélyi és anyaországi kiadónál is jelentek meg könyvei, köztük esszék és regények is, amelyeknek, ahogy mondani szokás, tisztos kritikái visszhangjuk volt, de könnyen lehet, hogy a *Bolyai* fogadtatása felül fogja múlni az összes eddigi kötetét együttvéve – a magam részéről legalábbis ezt kívánom a könyvnek. Az olvasás során szerzett élményeiről beszámolni készülő kritikus ugyanis a bőség zavarával küzd: furcsán hangzik, de az lenne a legegyszerűbb, ha – iskolás módon előrebocsátva, hogy a következő kritikái megjegyzések nem csorbítják a regény alapvető értékeit –, a kifogásait sorolná.

De haladjunk sorjában.

A regény cselekménye két szálon fut, ami a címszereplő nemeuklideszi

geometria terén tett felfedezéseinek mégoly felületes ismeretében is rögtön felveti a kérdést, hogy ezek bármilyen értelemben párhuzamosak-e. Az egyik maga a Bolyairól szóló történet, a másik pedig a történet története, a könyv írásának leírása, amelyben aztán később egy további regény kézírata is szerepet kap. Az Esterházytól származó mottó, illetve a könyvbeli valóságot mérő fikciónak minősítő előzetes megjegyzés után egy *Bibliotheca Telekiana* című idézetgyűjtemény következik, ezért talán fel se tűnik, hogy a voltaképpeni regény első szövegrésze fölött fejezet-számként a kettes áll.

Az utolsó fejezet ötvenkilencediknek van számozva, a kettő között azonban nem ötvenhat rész van, hanem csak tizennégy. A könyvbe belefeledkező olvasó ezt vagy észre sem veszi, vagy éppen ellenkezőleg, zavarba jön, mert a kötetben a nem egyesével növekvő fejezetszámok által megnehezítve tájékozódni kicsit olyan érzés, mint képernyőn könyvet olvasni: nem érezni olyan biztosan a mennyiségeket, az arányokat, magyarul azt, hogy hol tartunk, csak annyit, hogy a regény fejezetei valahogy szabálytalanul viselkednek. A fejezetszámok tehát a következők: 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, 31, 37, 41, 43, 47, 53, 59. Ugyanez a számsor rögtön az első Bolyai-fejezetben is feltűnik, amikor arról van szó, hogy a főhős séta közben számolja, vagy inkább számozza a lépteit, hiszen nem egyesével halad, hanem minden lépéshez a soron következő prímszámot társítja, és így jön ki az eredmény: „Fönt a Kálvária utolsó stációján túli erdőben kitaposott ösvénye volt a Németkalapig, pontosan tizennégyezer-ötszáz lépés. A tizennégyezer-ötszázadik

prímszám: a 47 611.” (Itt valami elírás lehet, mert ez nem prím – egy netes kalkulátor szerint negyvenhétel osztható –, és túl alacsony is lenne tizennégyezer-ötszázadiknak.)

A könyvnek tehát nincs első fejezete, a második pedig rögtön a már készülő elbeszélés nehézségeiről szól. Az első oldal (oldalszám szerint a tizennegyedik) voltaképp tárgymegjelölés, amely így kezdődik: „Hölgyeim és uraim, Bolyai Jánosról, a tizenkilencedik században élt magyar tudósról, a nemeuklideszi matematika megalkotójáról szeretnék önöknek mesélni.” Az oldal egy teljes, nem egészen kétsoros, egymondatos bekezdéssel ér véget, így:

Egyébként Bolyai volt az is, aki elsőként megfogalmazta, hogy a térben lévő testek meghatározzák a tér alakját.

Csakhogy a következő oldal mégsem egyszerűen új bekezdéssel kezdődik: az első szó ugyanis nincs beljebb húzva (mint mondjuk ebben a bekezdésben), hanem így indul:

Ilyen „tompán” kezdődő bekezdésre a könyvben máshol is van példa, csakhogy ezeken a helyeken, ha az átlagosan harmincoldalas, számozott fejezeten belül vágás van, azt nemcsak a rögtön a bal oldali margó vonalában, behúzás nélkül kezdődő bekezdés jelzi, hanem egy üres sor beiktatása is így:

Nyilvánvaló, hogy a könyv kéziratában a jelenlegi tizennegyedik és tizenötödik oldal szövege között is egy ilyen sorejtés, hézag, űr, spácium, volt, csakhogy mivel az ezután következő új szövegrész első sora új oldal tetejére esik, a kihagyást, szünetet, vágást jelző üres sor, ez az egysornyi semmi egyszerűen eltűnt az oldalak közt szabályosan ismétlődő, ezért jelentés nélküli, másik semmiben.

Mintha a nulla nem lenne egyenlő a nullával.

„Túl voltam már a sokadik fogalmazványon, de nemhogy javult volna, ellenkezőleg, egyre fellengzősebb és hazugabb lett” – a tizenötödik oldal az előző oldalon leírtak bírálatával kezdődik, illetve elindul az egyik történet: a regény írásáé. Kiderül, hogy svájci ösztöndíjának idején az elbeszélő tulajdonképpen nem is Bolyai életét akarta megírni, hanem csak végigolvasni a magával vitt, digitalizált Bolyai-kéziratokat.

A jelenben játszódó fejezetek eseményei egy ideig lassan, kicsit belterjesen csordogálnak, és az olvasó eleinte akár azt is hiheti, hogy az élet mindennapi, rutinszerű cselekvéseinek részletes leírásába belefeledkező, de tulajdonképpen sehova sem vezető körök következnek, vagyis a manapság oly népszerű, önmagába záruló autofikció, amelyről elgondolkodtatóan mondta Jonathan Franzen, hogy az ő szemében „hacsak nem egy zseniális szerző műveli, leginkább egyet jelent a regény kapitulációjával az internet jelentés nélküli, énközpontú világa előtt”. Egy idő után mindenestre kiderül, hogy a mai történet egyenrangú párjává válik a Bolyai-szálnak, sőt, fordulatokban akár gazdagabb is lesz nála.

Figuráit, még a mellékszereplőket is, Láng Zsolt plasztikusan rajzolja meg, a cselekményt kitűnő érzéssel bonyolítja, a történetet jobbnál jobb megfigyelésekkel teszi életszerűvé. A jelenben játszódó fejezetek egy idő után a kellemes svájci ösztöndíj kényelmes körülményeinek adatolásából egyrészt egy élettörténet leírásává alakulnak, másrészt a könyv egy pontján éles fordulatot vesznek, és valóságos krimivé változnak, amely-

ben a főhős eltűnt pizzamája és egy döglött mókus is fontos szerepet kap (anélkül, hogy nagyon spoileroznánk: a törpe figurája nem ilyen jelentős, az övé csupán mellékszál).

A cselekmény mindkét ága gazdag jobbnál jobb jelenetekben, az író remekül teremt feszültséget, és mindenféle regiszterben otthonosan mozog. Kitűnő annak a jelenetnek a leírása, amikor Bolyai lehiggasztja a törni-zúzni készülő román parasztokat, de emlékezetes az is, amikor az ösztöndíjprogram egyik résztvevője, Lauro, a „leghíresebb litván író” fogpótlása leválik, és „nem kifelé, hanem befelé, a gyomra irányába hagyja el a szájüreget”. Az alapítvány egyik munkatársának tanácsára nem megy rögtön fogorvoshoz, hanem megvárja, amíg a lenyelt híd elhagyja a szervezetét, és ehhez az elbeszélő szobájában lévő gyermekcsomagban található bilit is igénybe veszi. Az edényt a folyamat sikere után a következőképpen szolgáltatja vissza: „Kicsit előrelépett, bele az ajtónyílásból kiömlő fénysávba. Egyetlen szó nélkül, mosolyogva nyújtotta felém a bilit. Úgy mosolygott, hogy lássam hiánytalan fogsorát.”

Az írónak nyelvet is sikerült találnia a könyvhöz. Az olvasónak csak akkor tűnik fel, hogy a tizenkilencedik század közepén játszódó Bolyai-fejezetek sem archaizálnak, amikor – ha igaz – néhány korabeli levélből szerepelnek a könyvben szó szerinti, értelemszerűen a korabeli nyelvállapotot tükröző idézetek. Ugyanakkor a hiperkorrekt Püthagorasz és Eukleidész névalakok, vagy a „lelkizés”, vagy az, hogy „ez nem gond”, a maguk anakronisztikusságában kifejezetten hamisan csengenek, igaz, ezzel talán éppen a regény, a történet és a nyelv

megalkotott voltára hívják fel a figyelmet. Ami a jelenben játszódó részek hangját illeti, az tárgyilagos, de nem jegyzőkönyvszerű, és olykor Michel Houellebecq elbeszélőinek cinizmusa is átüt rajta: „Olyan nők szoktak így nevetni, akik abban a korba értek, amikor azt is megengedhetik maguknak, hogy rózsaszínű miniszoknyát húzzanak a lila harisnyanadrág fölé, és kékre fessék a hajukat, miközben tudják, a szabadságukat igazából a perifériára való kisodródásuknak köszönhetik.”

De ezen a nyelven az elvont gondolatok is elevenen hatnak: a Gödeltől származó idézet – „A módszer éppúgy része az igazságnak, mint a módszer eredménye” – mintha a regényíró ars poeticája is lenne, ahogy a regényre is vonatkoztatható az a Bolyainak tulajdonított probléma, hogy „hogyan lehet az igazságot megnevezni, megőrizve a tárgyilagosságot és az érthetőséget”. Hasonlóképpen fontos megállapítás, hogy „az igazság tere tágabb, mint a realitás”. Úgy tűnik, a szerző éppen ennek belátásával szabadul meg a „posztmodern szövegirodalom” korszaka után ismét divatba jött „írom vers, ahogy jön” típusú fantáziátlan, sokszor a nyelvi igénytelenséget is emelt fővel vállaló „realizmus” hatásos öleléséből. Ahogy az egyik szereplő tanácsolja az elbeszélőnek: „Mindent írd meg, ami veled történik, abban benne lesz Bolyai is.”

És valóban, az olvasónak az lehet az érzése, hogy a szerző tényleg mindent megírt. Az írói fantázia és a tapasztalat remekül egészíti ki egymást az olyan leírásokban, mint amikor, ha jól értem, a kiskamasz Bolyainak először van spontán orgazmusa – bár a „tízévesen” kitételt egy kissé korainak érzem –: „egy reggel arra ébredt,

hogy a gerincéből kirántódott a csontokat összetartó madzag, és a gerince széthullott”. Emlékezetes jelenet, amikor Bolyai a gazdasszonyával, két gyermekének anyjával fejből sakkozik, anélkül, hogy a nő ismerné a szabályokat. A játék menete a következő: a nőnek azt kell mondani, hogy „lépek”, illetve olykor azt is mondhatja: „sakk”. Amikor Rozál először mond sakkot, a következő párbeszéd játszódik le köztük: „Sakk? No, erre nem számítottam.” „De hát te mondtad, hogy mondjam.” „Nálam még távol voltál a saktól. De akkor máshogy indulok el. Megvan. Mehet tovább.” Az írói figyelem egyik szép példája, amikor Bolyai egy vízbe merült arcon észreveszi a „néhány odatapadt kis levegőgömböt”. Érdekes megtudni, hogy a Bach-korszakban a temetés volt szinte az egyetlen engedélyezett gyülekezési forma, hogy Bolyai Farkas a fia szerint úgy jött rá, hogy a savak kékítenek, hogy „mindig ugyanazt a hortenziabokrot pisálta le”. Nagyszerű megfigyelés, hogy amikor Bolyai nedves agyagot cipel, akkor a „kosárból kicsöpögő víz apró lyukakat robbantott az út finom porába”, vagy remek ötlet, hogy egy könyvesbolt két macskája közül fekvőhelynek „a fehér prózát választ, a fekete verset”, és a tulajdonosnőnek „gőze nincs, honnan a fenéből találják el”. És még hosszan lehetne sorolni. Szinte jelképes ez a benyomások szomjas halmozására vonatkozó megjegyzés: „A híd közepénél egy nő gesztikulált a mellette álló férfinak, arca nevetős volt, a férfié viszont síró. Belehallgattam volna a nő beszédébe, de nem akartam lemaradni. Ide-oda kapkodtam a fejemet. Semmilyen elképzelésem nem volt, hogyan tároljam, miként szelektáljam a látottakat.”

A párbeszéddek is kitűnően vannak megírva, Esterházy bizonyára értékelte volna az igazi apa és az apának álmodott Gauss Bolyai Jánosért folytatott, elképzelt dialógusát:

„APA-GAUSS: Ő természetesen az én fiam.

APA-APA: Én nemzettem.

(...)

APA-GAUSS: Az az apa, akit annak tekintenek.

APA-APA: Mit akarsz ezzel mondani?

APA-GAUSS: Az apaság fellépés kérdése.

APA-APA: Átszakítottam érte egy meglehetősen merev hárttyát.

APA-GAUSS: A hímveszők mióta írnak geometriát?

APA-APA: A penna is számít, nemcsak a ténna.

APA-GAUSS: Még a végén össze kell mérnünk a mic sodánkat.

APA-APA: Ebben a tekintetben nincs mivel dicsekedned.

APA-GAUSS: Sejtettem, hogy erre megy ki a játék.”

Igaz, van olyan párbeszéd is, amelyiket egy-két mondattal korábban is abba lehetett volna hagyni, mert például az elköszönés gesztusai – „Remek. Akkor hát ég önnel. – Köszönöm jóindulatát.” – fölöslegesnek hatnak.

Néhol az is előfordul, hogy a stílus giccsesnek érezhető, vagyis művészi hatásra törekszik, de az elért hatás nincs arányban a bevetett eszközökkel, például amikor a naplementék vöröse „úgy spriccelte be a felhők alját, mintha a nap kilövellő ondója volna”, vagy amikor „a halál sűrű, fekete ömlenyé”-ről azt olvassuk, hogy „lüktetve áradt”. Kimódoltnak érzem egy személyes beszámoló komolyra fordulásáról ezt írni: „Amit korábban elmesélt magáról, csupán borítékja

egy könnyen karcolódó röntgenfelvételek”, és alighanem a szalmazsák jelentősége is túl van értékelve ezzel a mondattal: „...a derékaljban mindig marad a régi szénából is egy-két szál a vászon hurkaiba akadva, ezek aztán továbbadják friss társaiknak tapasztalataikat, amit az életről és többnyire a halálról begyűjtöttek.”

De ezek apróságok. Még az egyik fontos, bár szerencsére félig-meddig takarásban maradó szereplő kevésbé árnyaltra sikerült rajza sem végzetes. Az elbeszélő fiatal második feleségéről van szó, akinek figurája hitelesebb lenne, ha nem volna olyan egyneműen tökéletesnek ábrázolva. Kicsit már sok az összhangból, amikor arról értesülünk, hogy amikor az író délutánonként megkérdezi, hogy a gyerekekkel együtt „nincs-e kedvük kimenni a partra”, a nő minden egyes alkalommal lelkes „dehogynem”-mel válaszol.

De ahogy korábban már szó volt róla: ezek a mozzanatok a regény alapvető erényeit nem érintik, a nagy és komplex szerkezetben alig van nagyobb jelentőségük, mint annak, hogy Torricelli nevét a könyv kétszáznegyvenötödik oldalán olvasható formától eltérően két r betűvel kell írni, vagy hogy a háromszázegyedik oldalon az egyik szereplőt Jesznáknak, míg a háromszázhuszadikon Jaszenáknak hívják.

Talán az utolsó mondat is („Csillagporból vagyunk.”) elhagyható lett volna, mert úgy akkor ez a kitűnő regény a következőképpen érne véget: „Nem is gondolhattam mást, mint hogy a régi helyén új világ van keletkezőben.”

Sugarak déli lantosa

Lemegy egy mámorító első felvonás, úgy értem a mámorítást, hogy csúszik, hogy most kezdték, és már vége is van, de annyira jól szórakozott a szem... Lehet, hogy csak erről van szó? A trompe l'oeil mintájára készült trompe l'oreille? Trompe le cerveau? Óriási apparátussal akarják elterelni a figyelmet arról, hogy ha csak a zenét kellene hallgatni egy sötét szobában, akkor elég problémás volna a három felvonást élvezetnek mondani?

A Metropolitan igazgatója által készített interjúban az előadás rendezője, Phelim McDermott a saját floating rest élményeit idézte föl. Fogalman sem volt, mi az a floating rest, de utánanézttem. Az embert becsukják egy vízzel félig telt buborékba, hogy ott lebegjen a sötétben. Pár pillanaton belül elveszíti a tájékozódási képességét, nem tudja, merre van észak, dél, föl és le, csak lebeg, mintha kivetették volna fürdőgatyában a világűrbe. Talán ez volna a cél, elveszni a művészetben, már úgy értem, elveszíteni mindazt, amit művészetnek, színház-művészetnek vagy operaművészetnek gondoltunk, és lebegni a monotonításban, a kicsit mégis mindig változó ritmusok zubogásában, és, mint József Attila, már százezer éve nézni azt, amit meglátunk hirtelen.

Egy pillanatra azért menjünk vissza a százezer év elejére. Gyűlik a közönség a Metropolitan nézőterén, és nézzük itt, a világban, valami furcsa boldogsággal tölt el, hogy tudom, Frankfurtban is épp ezt nézik

az ott élő rokonaim. Épp azt, hogy bár a Metropolitan honlapján az áll, total frontal nudity is látható, szóval nincs mese, nemi szervek lesznek az előadásban, azért ott van a nézőtérben egy gyerek Tutanhomonnak öltözve, fején a halotti maszk plüssváltozata. Most, hogy felidézem, nem is tudom, mit gondoljak. Korán kezdi? Nincs tízéves, és már Philip Glass-operákra jár? Vagy épp a jó helyen van, megtapasztalja mindazt, ami az operában szórakoztató, a komplex érzékszervi hatásokat, az éneklés, de mégsem esik áldozatául annak az általános félreértésnek, hogy *A varázsfuvola* kisgyerekeknek való? Lehet, hogy három felvonás múlva meg kellene tudni válaszolni a kérdést.

Teljes frontális pucérságról egyébként most szó sincs, a világközvetítésre egy kicsit szelídítettek a rendezésen. A címszereplő Anthony Roth Costanzo ágyékkötőben jelenik meg, nem nulláról öltöztetik föl fáraónak, hanem erről a bugyiszerű kiindulási alapról. Nem mondanám, hogy így már semmi értelme az egésznek, nyilván jobban érvényesül az előadásban a születés-halál misztérium, ha pucéron születne meg a fáraó, miközben épp temetik az apját, III. Amenhotepet, de azért értjük az értendőt gumibugyiban is. (Mintha valami ilyesmit mondanának a Benjamin Buttonban is: mind pelenkában kezdjük és végizzük.) Egyéb előadásokon nem ennyire kegyesek a kontratenor énekessel, de az embernek az az érzése, kibírja. Harmadik éve játssza Ehna-

tont ebben a rendezésben, előbb Londonban és Los Angelesben, és az előadás csak most, novemberben ért el New Yorkba. A három év során elég sokat követel tőle a rendező. Teljes testi gyantázást, a fej kopaszra borotválását, ezt a könnyű, ötperces sétát meztelenül. És még énekeljen is.

Miért? Azt mondja Anthony Roth Costanzo, hogy ő is föltette ezt a kérdést: miért? Miért kell mindezen átesnie ahhoz, hogy hitelesen alakíthassa Ehnaton fáraót? Phelim McDermott szerint azért, hogy meg tudja mutatni a hatalom kiszolgáltatottságát. Ha valamiről szól az opera, akkor erről. Úgy értem, hiába várja az ember, hogy valami igazán érzékeny vagy nagyszabású dolog szülessen a szöveg és a zene találkozásából. A történet nem történet, a párbeszédnek nem párbeszédnek, nem érzem azt, hogy az előadás végén többet tudnék meg, vagy bensőségesebb viszonyba kerülnék Ehnatonnal. A tények valahogy tények maradnak, történelemkönyvi megállapítások, hogy az ő felesége volt Nefertiti, hogy megpróbálta bevezetni az egyistenhitet, Amon helyett Aton, új főváros, új látásmód, új képzőművészet. Tizenhét évig tartó, elbukott kísérlet, hiszen az utód, Tutanhamon már visszaváltoztatott -atonról -amonra. De ez az első felvonás még most is megérinti a nézőt, átélhetővé teszi a bizonytalanságot, hogy nem tudni, ki játszik kivel. A hatalom a néppel vagy a nép a hatalommal, uralkodókat és politikai nagyságokat ültetünk saját nyakunkba, olyanokat, akik azt hiszik, hogy maguktól, a maguk erejéből és ügyességéből ültek oda.

Ezt értem, és Glass zenéje, ez a mantrazene, állandó ismétlődés, hipnotikus erő és az érzékeket egyfelől

kikapcsoló, másfelől megélesítő vagy kitágító állandósága segít is a megértésben. De ezzel a zenével szerelmet vallani már elég bonyodalmas. Így aztán amikor Nofertiti és Ehnaton egymásnak énekel, egymáshoz beszél, érzelmi felindulást és állandóságot ígér, az nem ragad el.

Most akkor lehet, hogy ez tényleg valami blöff, felmondása annak a majdnem megkerülhetetlen szabálynak, hogy az opera szerelemről és halálról szól? Ezek azok a különleges pillanatok, amelyeket érdemes zenévé változtatni, itt vannak azok a többletek, amelyeket prózában nem lehet méltóképpen megfogalmazni, a szó hazudik, a lét dadog, csak a zene nem veszítette el a tisztaságát.

És a színház? Igazat mond? Nem általában, csak most, ezen az estén.

Feltétlenül. Egyrészt van egy megálmodott mozgásforma, ami tökéletesen illusztrálja Philip Glass zenéjét. A zsonglőrködés. Ez a meghatározó színpadi élmény, hogy mindig van egy csapat ember, aki kislabdákat, nagy labdákat vagy buzogányokat dobál. Meglepő módon van ennek korfestő ereje is, meg is mutatják a szünetben azokat az egyiptomi falfestményeket, amelyeken kis golyóbisokat dobáló nők láthatók. De az egyszerre sok zsonglőr kezéből förlépülő labdák a zene ritmusát mutatják, vagy azért, mert pontosan abban a ritmusban repülnek a labdák, vagy azért, mert sokkal gyorsabban, ha a zsonglőrök egymás mögött állnak, és a labdák száma összeadódik, a sebességük meg esetleg sokszorozódik. És ha a hatalom kiszolgáltatottságáról van szó, azért jó nézni a zsonglőrök kiszolgáltatottságát is: ennyire bonyolult dolgot hiba nélkül nem lehet kivitelezni. Nem

csak azért, mert egymásra is figyelni kell, hanem mert a karmester is ott van, nézni kell a pálcát. Aki a pálcát nézi, az meg esetenként a labdát nem nézi, így hol itt, hol ott pottyan a földre egy golyóbis. Az első rossz passznál még fölhúzza az ember a szemöldökét, aztán rájön, hogy nincs ebben semmi rossz. Nem cirkusz és nem katonai díszszemle, épp annyi, mintha valaki egy hamis hangot fogott volna a zenekarban. Megesik, és ha csak ennyi, akkor még csak ki sem zökkent.

Már csak az a kérdés marad, hogy miből nem zökkenünk ki. A földön túli, napimádó, életértelmező, múltnak és jövőnek üzenő élményből vagy egy jó kis blöffből. Van jelenet, ami azért fáj egy kicsit: a végén megjelenik az idegenvezető (Amenhotep kétméteres, tar fejű szelleme vesz föl egy szemüveget, és fölmondja a Fodor's Guide Ahet-Atonra vonat-

kozó részét. Ez biztos, hogy egy kicsit laposkás megoldás, de se nem hosszú, se nem hangsúlyos, inkább csak kötni akarja a nézőt az opera világához. Nem úgy teszi, mint az *Aida*, amely valóságos szerelmi és hivatásbeli konfliktusokról szól, de Egyiptom sincs olyan messze, mint százötven éve volt.

Visszatérve a kiinduláshoz: blöff vagy nem? Az egész előadás-varázslat vajon az alapanyag véznaságát leplezi, vagy épp fordítva: minden abból és onnét indult ki.

Nincs most rá más vagy jobb válasszom, csak ez: nem mindegy?

Philip Glass: Akhnaten. Rendezte **Phelim McDermott**. Metropolitan Opera, élő közvetítés. Szereplők: Anthony Roth Costanzo, Karen Kamensek, Disella Lárusdóttir, J'Nai Bridges, kosztüm: Kevin Pollard.

115

Csengery Kristóf

Egy műfaj felnőttkora

Hamarosan belépünk az esztendőbe, amelyben a világ megemlékezik Ludwig van Beethoven születésének 250. évfordulójáról. Negyed évezrede látta meg a napvilágot az alkotó, aki a klasszikus muzsika mesterei közül talán a legerősebb, legnagyobb és legtartósabb hatást gyakorolta a nagyközönségre. Ez a művész ugyanis vélhetően nem Bach, a *Máté-passió*, nem is Mozart, *A varázsfuvola* szerzője, sokkal inkább a bonni születésű, ám életét Bécsben leélő mester, aki az *5. (Sors)* és az *Öröm-*

ódát magában foglaló *9. szimfóniát* írta. A tömegeket a komolyzene művelői közül alighanem ő tudta leginkább megszólítani. Felmérhetetlenül nagy hatása még életében elkezdődött, s a Beethoven-kultusznak azóta sem volt átmeneti hullámvölgye: ellentétben Bachhal, Mahlerrel és még sok olyan zeneszerzővel, akit halála után hosszabb-rövidebb ideig mellőztek-elhanyagoltak, a Beethoven iránti érdeklődés két évszázada töretlen. Alighanem azért, mert forradalmár volt, humanista, de-

mokrata, és mindenki másnál szenvedélyesebb-személyesebb zenét írt, amelynek valamennyi hangja az életünkről szól, húsunkba vág.

Színre lépett ez a fokozatosan megsüketülő, a korabeli feljegyzések szerint nehezen elviselhető ember, egy piszkos, rendetlen, indulatos, elhanyagolt alkoholista (lénye, mint a legtöbb alkotóé, arra tanít, hogy a művet szeressük, ne azt, aki létrehozta), és mindent feldúlt a zenében, akár egy kreatív vadkan. Semmit sem hagyott úgy, ahogyan talált, egyetlen műfaj sem maradt változatlan a munkája nyomán, minden átalakult: arányok, hangvétel, kifejezőmód, jelentés, funkció. A zongoraszerzésében kő kövön nem maradt, a dalciklus terén még a romantikusokat is megelőzte az *An die ferne Geliebte* (A távoli kedveshez) egybe komponált formájával, operája, a *Fidelio* is egyedi tünemény, és a szimfóniák a Mozartéi és a Haydnéi után teljesen más dimenziókat nyitnak, igazi drámát tárva a hallgatók elé, a *Kilencedikkel* pedig a vokalitást is befogadó szimfóniakoncepciót teremtve meg. E művek tanulságaiból táplálkozott mindenki, aki ezután szimfóniát írt: Schubert, Schumann, Brahms, Bruckner, Mahler. Hasonló átalakuláson estek át Beethoven keze alatt a kamarazene műfajai is. A hegedűszonáta igazi koncertműfajjává változott, a csellószonátában megtörtént a mélyvonós hangszer nagykorúsítása, a vonósnégyes létkérdések megfogalmazására vált alkalmassá. A zongoratrió Haydn tájékán született meg a zenetörténetben, az ő számos – sajnos alig játszott – nagyszerű zongoratriója képviseli a műfaj gyermekkorát. Ez a gyermekkor Mozartnál lép át a

fiatalkor fejlődési fázisába, Beethoven zongoratriói pedig a műfaj felnőttkorát képviselik. A beethoveni zongoratrióban már teljesen megvalósul a három hangszer szuverenitása, egyik sem alárendelt szerepű, mindegyiknek magasrendű, önálló mondanivaló jut, és a műfaj egyformán nyit a vallomásos-személyes hang, a diadalmas (de nem öncélú) virtuozitás és a szimfonikusan kiteljesedő hangzás felé – az utóbbi ismét olyan tulajdonság, amely a romantikusok munkáját készíti elő, gondoljunk csak Schubert, Mendelssohn, Brahms zongoratrióira (hogy Csajkovszkijt, Dvořákot, César Franckot ne is említsük).

Beethoven zongoratrióit sajnos ugyanolyan ritkán játsszák, mint a Haydnéit, pedig kivételes minőségű művek, ezért is volt konstruktív ötlet *Csalog Gábor* (zongora), *Kállai Ernő* (hegedű) és *Varga István* (cselló) kezdeményezése, hogy a Bartók Béla Emlékházban három hangversenyen, 2019 novemberében és decemberében, majd 2020 januárjában megszólaltatják az összes Beethoven-zongoratriót. E sorok a koncentrált és izgalmas novemberi nyitóestről szólnak, amely három kompozíciót vonultatott fel: az op. 1, No. 1-es *Esz-dúr triót* (Beethoven az op. 1-be három zongoratriót foglalt, s a remekbe szabott műveket volt tanárának, Haydnnak ajánlotta), az op. 11-es *B-dúr triót* („*Gassenhauer*”), amelyben nem hegedű, hanem klarinét a zongora és a cselló társa – a fúvós hangszert fiatal muzsikusként, *Mészáros Dániel* szólaltatta meg –, végezetül pedig az op. 70, No. 1-es *D-dúr triót* („*Geistertrio*” – *Szellemtrio*). A három mű az alkotói munka három fázisába kalauzol:

az első a már érett, de még korai korszak legelső eredménye, az „op. 1”, a nyilvános bemutatkozás 1795-ből (Beethoven huszonöt éves ekkor), a második még mindig az első alkotókorszakból való, de már egy kicsit későbbi fázis, 1797-ből, míg a harmadik dátuma 1808, s ezzel ez a mű már az úgynevezett középső alkotókorszakba kalauzol.

Aki ismeri Csalog Gábor előadói munkásságát (azért kell így, az előadói minőséget elkülönítve fogalmazni, mert Csalognak immár sok éve *zeneszerzői* munkássága is kibontakozott és ismertté vált a közönség előtt), tudja, hogy a zongoraművész kivételesen érzékeny, szuverén muzsikus, akinek felfogása, művészi magatartása jellegzetesen és mindenre kiterjedően nonkonform, így aztán bármit tesz, azon erőteljesen megmutatkozik személyiségének pecsétje, még akkor is, ha ezt társakkal teszi. A társakat ő választja, nem a társak választják őt, ő a szellemi vezéregyéniség, az ő felfogása határozza meg a produkciók jellegét, beállítottóságát, noha Csalog nem diktátor, vagyis érvényesíti a demokrácia követelményét a kamarazene (egyik fő tevékenységi területe) világában. Így volt ez most is: a hangverseny atmoszféráját meghatározta a zongorista egyénisége, játékának sallangtalan, lényegre törő őszintesége és művészi igazságkeresése.

Miből áll ez utóbbi: a „sallangtalan, lényegre törő művészi őszinteség és igazságkeresés”? Csalog zongoraművész, de a hangszer az ő koncertjein nem cél, hanem eszköz – és ezen belül sem a reprezentatív virtuozitás demonstrációs eszköze, hanem a zeneszerző által a művekbe rejtett tartalom kereséséé és közvetítéséé.

Ez a szolgálattevő szellem partnereire is átragad – azaz inkább úgy fogalmazhatunk: Csalog sok évtizede kizárólag olyanokkal szövetkezik, akiről tudja, hogy szívesen követik ezen az úton, ők is örülnek, ha alkotó- és műközpontú interpretációk részesei lehetnek. Ezen a koncerten is újra és újra élvezői lehettünk fesszenen megfogalmazott, pergő tételeknek, amelyekben felszikkasztott a virtuozitás, de ez minden esetben olyankor történt, amikor a zene ezáltal indulatot, energiát, szenvedélyt kívánt közölni.

Csalog koncertjein nagyon fontos a spontán légkör, az egymásra figyelés, az együttgondolkodás. Kamarazene esetében ennél termékenyebb atmoszféra el sem képzelhető. Ezúttal is számtalan olyan pillanat tanúi lehettünk, amikor szinte láthatóvá váltak a művészek között feszülő intellektuális és emocionális közvetítő-kábelek, tapinthatóvá vált az áramkör, amely zárult hegedűs, csellista és zongorista között, és több egyéniséget érvényesíteni képes, párbeszéd, olykor vitatkozó, ám mindvégig koherens, „egyakaratu” előadásokat teremtett. A spontaneitás Csalognál azt is jelenti, hogy a produkciók nincsenek a végsőig csiszolva, mert ez az ő zenei univerzumában alighanem elvenne valamit közvetlenségükből. Ehelyett a Beethoven-triókban minduntalan érezhattük, hogy az előadás itt és most születik, jelen van benne az átgondoltság, a tudatosan vállalt koncepció, de a végsőig kiterveltség tehertételétől mentesen. A spontaneitástényező Csalognál kicsit olyan, mint az, hogy koncertjein évtizedek óta következetesen negligálja a „kötelező” öltönyös eleganciát, és ugyanígy fittyet hány

a kotta nélküli játék elterjedt szokásának is. Kamarazene esetében persze a kottából történő muzsikálás amúgy is az egyedül elfogadott módszer, de Csalog olyankor is kottából játszik, amikor szólóestet ad. Mit jelent ez, és mit szolgál? A művel, az alkotói szándékkal való lehető legszorosabb kontaktus megteremtését és fenntartását. A kotta nem mankó, hanem a szerzői gondolatokban való elmélyedés eszköze – nem véletlen, hogy Szvjatoszlav Richter makacsul kottából játszott egész pályafutása során. A spontaneitás azt is jelenti Csalognál, hogy nem mindig minden futam vagy figuráció, nem mindig minden hangindítás vagy befejezés sikerül tökéletesen, olykor megjelennek az interpretációkban az élőlélegző produkciók apróbb pontatlanságai, gyarlóságai – ám ez olyan veszteség, amely nyereséggé alakul át a muzsikálás természetességének területén.

Végezetül: Csalog esetében meghatározó a művek mélységének feltárása, a tételek formátumának érzékeltetése. Ezen a koncerten ez mindvégig élményt adóan jelen volt: rácsodálkozhattunk arra, hogy már az op. 1, No. 1 is jelentős remekmű, no meg arra, hogy a *Geistertrio* különleges, nagy alkotás, azzá teszi mélysége és gondolatbősége, távlatos, sejtelmes atmoszférája. Ugyanígy az is nyilvánvalóvá vált az előadói olvasat koncentráltóságából,

hogy az életmű „félreeső zugainak” egyikében elhelyezett klarinéttrío milyen átgondolt, szuggesztív és erős mű, s milyen gazdag belső összefüggésekkel, milyen árnyalt tartalommal bír. Persze nem volt nehezé minderre felfigyelnünk, hiszen a fiatal klarinétos, Mészáros Dániel, akit a mű előadásához Csalog partnerként meghívott, imponálóan intelligens, nagy tapintattal muzsikáló tehetség, árnyalt hanggal, s azon belül is kifinomult-delikát pianókkal. Csalog két másik partnere is mindvégig felszabadultan személyes, részletgazdag és igényes teljesítményt nyújtott. Varga István, Csalog régi, kipróbált partnere sok egyéni megmozdulással tette közlékennyé a cselló szólamát (olyannyira, hogy egyszer-kétszer úgy éreztem, olyankor is előtérben maradt, amikor a kísérői szerepbe kellett volna visszahúzódnia), Kállai Ernő pedig tisztán, éneklő hangon, érzékenyen hegedült. A hangverseny egészére az a művészi összkép volt jellemző, amelyben meghatározó a zenélés természetes, közvetlen, kommunikatív, ugyanakkor intenzív jellege – a hely szelleméhez híven igazi kamaramuzsikálást hallottunk.

Beethoven összes zongoratriója, 1. rész. **Kállai Ernő** (hegedű), **Varga István** (cselló) és **Csalog Gábor** hangversenye, november 15., Bartók Béla Emlékház.

Flancos placc

Amikor a mennyiség minőségbe csap át, csak most negatív értelemben. Mert bár egyáltalán nem borzasztó az újjáépített Vörösmarty tér; kifejezetten ellenkezésre ingerlő vagy kellemetlen látványelem nincs benne, mégis kiábrándító. Minthogy mára a Vértanúk terének minap újraavartott borzalmával (Füredi Richárd és Lechner György, 1934) tűrőképességünk határához érkeztünk.

A nagy térrehabilitáció – ami évek óta zajlik és nem akar véget érni – a Kossuth tér Steindl-programként elhíresült restaurációjával kezdődött. Az 1848-as magyar kormány szellempanteonjának (Horvay János, 1927) és a nagyzóló Tisza-monumentum (Zala György, Orbán Antal, Foerk Ernő, 1934) visszaállításával. Nem egyszerűen Károlyi Mihály, Nagy Imre és József Attila szobrait távolították el az '56 emléket idéző forradalmi lánggal egyetemben; a hatalmas vízmedencékkel nagyrészt bennünket is kiszorítottak az addig politikai színtérként szolgáló területről. A második nagy akció helyszíne a Szabadság tér volt. Déli oldalára a „német megszállás áldozatainak” ürügyén egy olyan emlékműpersziflázst rittyentettek, amelynek „üzenete” a korabeli magyar politikai elit felelősségének negligálásával éppen olyan hamis, mint amennyire műalkotásként is gyalázatosra sikeredett lejárt allegóriaértelmezésével és kényszeredett barkácskompozíciójával. Az emiatti tiltakozás következtében ünnepé-

lyes átadására (szerencsére) mind a napig nem került sor. Ezt a József nádor téren a mélygarázzsal és a felszín átformálásával egy ideológiai-politikailag semleges produkció követte. Talán ezért is volt ez ügyben a legnagyobb a közfelháborodás; pártállástól függetlenül igencsak széles körben váltott ki elégedetlenséget az, ami a ligetes sétálópark helyén létesült. A két duplikátum – a múlt századfordulós herkulesfürdői Zsolnay díszkút és az alig néhány éves Herendi életfa mint világító terelőplasztika másolata – nemhogy megnyugtatta volna a publikumot, az előbbi elsősorban helyidegenségével, a másik pedig alpári ízlésvilágával csak tovább borzolta a kedélyeket.

Még el sem ültek ezek a hullámok, máris újabb botránykő tűnt fel a színen. Vegyük ezt (majdnem) szó szerint: kiglancolt kősviatag – flancos placc – fogadja átalakítása után a Vörösmarty térre érkezőket.

A mindenkori Pest egyik legforgalmasabb és legkedveltebb találkozóhelyéről beszélünk. Volt már ez Séta tér, aztán Színház tér (több változatban is), mivel 1812-ben itt létesült az Első Német Színház (háromezer nézőnek), amely az 1838-as nagy pesti árvíz, majd az 1848-as harcok során olyan súlyos károkat szenvedett, hogy Johann Aman és a fiatal Pollack Mihály művét le kellett bontani. Helyén épült fel 1873-ban Haas Fülöp textilkereskedő eklektikus stílusú palotája (Linzbauer István),

s változott meg a tér neve is az osztrák főhercegnő tiszteletképp Gizellára. Közben egy ideig a területet Harmincad térnek is hívták, északi oldalán állt ugyanis akkor még a vámhivatal, amelyet az egész tömbbel együtt Ybl Miklós tervei szerint alakítottak át 1858 és 1862 között a Kereskedelmi Bank számára. Ez ma a tér legpatinásabb korai épülete. Itt kezdte működését a cukrász Kugler Henrik, aki a nyolcvanas évek derekán Magyarországra csábította Gerbeaud Emilt, és neki adta át mintegy mestersége stafétabotjaként Gizella téri üzletét azon a helyen, ahol az ma is működik. Neki – divatossá formált portáljának – köszönhetően kapott a historizáló homlokzat szecessziós díszítőelemeket.

Ebben az időben kezdődött az a folyamat, amelynek során a tér elnyerte ma is hódító, modern nagyvárosi arculatát. Mindenekelőtt a végleges nevét, mert 1908-ban itt helyezték el a közadakozásból emelt Vörösmarty-szoborcsoportot. Az 1896-ban meghirdetett pályázat nyomán Kallós Ede és Telcs Ede kapta kivitelezésére a megbízást, az építész Márkus Géza volt. A fő alak a költőt ábrázolja, alatta a nemzetet a szó szoros értelmében megtestesítő nép fiainak és lányainak alakjai láthatók. A carrarai márványból faragott művet most megtisztították; jól látható rajta az a Máriás húszas, amelyet egy ungvári koldus, Liszkay János anyai örökségeként ajánlott fel az emlékmű számára. Az avatáskor, amelyen Wekerle Sándor miniszterelnök és Vörösmarty veje, Széll Kálmán is megjelent, a korabeli fotón mögötte még két-három szintesek a házak. Nem sokkal ezután azonban a Deák Ferenc utca és a tér mind a

két sarkán elkészültek a jelenleg is álló impozáns épületek: a Duna felőli oldalon Alpár Ignác tervei szerint a Tőzsdét is magába fogadó Első Hazai Takarékpénztár neobarokk tömbje, átellenben pedig a Korb Flóris–Giergl Henrik-páros hasonlóan reprezentatív megjelenésű alkotásaként a beruházást finanszírozó családi alapítványról elnevezett Kasselik-ház, földszintjén már akkor fényes üzletekkel. Légvonalban közöttük, a Váci utca elején maradt ugyan az a négyemeletes egyszerű eklektikus épület, amit ma látunk, csak éppen a RedN Café helyén még Calderoni nevezetes optikai üzlete működött. A Vigadó és a Dorottya utca sarkán már 1812 óta létezett a „Magyar Királyhoz” címzett háromemeletes hotel, amelyet folyamatosan korszerűsítettek; olyannyira, hogy 1876-ban itt rendezkedett be a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósága, majd 1921-ben a Futura szövetkezeti részvénytársaság és nyugdíjpénztár. Ez aztán a korábbi épületből 1938-ban Münnich Aladárral impozáns székhelyet varázsolt itt magának tartózkodóan modern felfogásban. Időközben a tér túlsó oldala sem maradt változatlan: a textilgyáros Goldberger Leó létesített (részben magának) Révész Sámuel és Kollár György közreműködésével 1927–28-ban az épületasztalos Thék Endre és az üveges Róth Miksa cég munkáival ékesített, Falus Elek intenciói szerint berendezett, barokkosan parádés bérpalotát, alul a bemutatóteremként is szolgáló Parisette kávézóval. A Kasselik-ház üzletsorának portálját pedig 1938-ban Kozma Lajos modernizálta, új bejárattal és dekoratív fali domborművekkel.

Budapest ostromakor a Haas-palotát – s vele a Floris cukrászdában Kaesz Gyula 1931-ben tervezett bauhausos enteriőrjét – súlyos bombatalálat érte, 1959-ben ezért le kellett bontani. Egy évtizeden át autóparkoló működött a helyén, ahol 1971-ben adták át Tallós Elemér és Hübner Tibor szocmodern irodaházát. Az ORI mellett számos kulturális intézmény, továbbá könyvkiadók kaptak benne helyet. A közvélemény „elízelt palotának” csúfolta, nem feltétlenül igazságosan, mert szép arányai ellenére visszafogottságával nem konkurált rangos szomszédaival. Műszaki értelemben, komfortját tekintve – személyes tapasztalataim vannak róla – már korántsem mérhető esztétikai minőségéhez, ezért is dönthettek a kétezres évek közepén az eltüntetés mellett, majd építettek helyette Fazakas György, Jean Paul Viguier elképzelései nyomán divatos újat, amely azonban inkább csak anyaghasználatában mutat egyértelműen magasabb kvalitást elődjénél.

A szocializmus időszakában természetesen egyéb változásoknak is tanúi lehettünk a téren, amelynek másik oldaláról magától értetődően eltűntek a neves autómárkaszalonok (Renault, Buick). A Goldberger-palotába a Medimpex, alul könyvesbolt, a Kasselik-házba pedig 1963-ban a Luxus Áruház költözött. Egy időben a Gerbeaud neve is megváltozott. De szerencsére visszafordíthatatlan átalakítások nem történtek. Éppenséggel a Ráday Mihály kezdeményezte és civil kurázsiként kibontakozó városvédő mozgalom jóvoltából 1985-ben immár a századfordulás múlt értékeire figyelő felújítás zajlott a téren. Wild László

építész erőfeszítésének eredményeképpen újra gyártották a pásztorbortos régi kandelábereket, amelyekre Gizella, illetve Dorottya típusú világítótesteket függesztettek, ugyancsak az egykori darabok korhű replikáiként. Oroszlános díszkutat (Péter Ágnes) csináltattak és telepítettek ide, hogy századfordulás feelingként elhelyezhessék rajta a megmaradt kovácsoltvas gázlámpakarokat. Ez a némiképp vitatható elem azonban az elmúlt évtizedek során szerethető szerénységével hozzáért a térhez. Megtartották (információs oszlopként) a régi trafóházat, megőriztek egy zöld-sárga Matart telefonfülkét is. Maradt a helyén a szoborparkot övező rács, és a millenniumi földalatti lejáratainak fém-üveg elemeit is visszaállították.

A fentieket csak azért részleteztem, mert az *Élet és Irodalom* hasábjain tavaly nyáron Ráday Mihály óvatos borúlátással kommentálta a hírt, miszerint a belvárosi önkormányzat a teret ismételten felújítja. Nem csupán a fák védelmében szólt meg, minthogy nem egy élet-erős társuk szomorú sorsáról szerezhettünk a közelmúltban keserű tapasztalatokat – a József nádor tér mellett a város sok más helyén, többek között a Városligetben történt barbár ritkítások következtében. Aggódott a korábban megmentett és fentebb felsorolt értékek miatt is. S bár örült annak, hogy a se nem szép, se nem hasznos (a fáktól a vizet épenséggel elszigetelő) viacolor burkolatot végre felszámolják, főként „a bódésulás” veszélyét érzékelve fordult a nyilvánossághoz, mivel a közleményben a komplex felújítás céljai között „az időszakos vásárok közműellátásának előkészítése” is

szerepelt. Az öreg fák maradtak – tegyük hozzá mindjárt, a négy plattán és az egy hársfa mellé még vagy tizenöt fiatal egyedet is telepítettek. Ősz lévén, a hervatag levelekből egyelőre nem volna helyes végső következtetésként elparentálnunk őket, a korlát azonban sajnálatos módon eltűnt, jobban mondván átszellemült: a pázsit körüli ülőpadok oldalának mélyrelief motívumai kísértetként idézik csak az emléket. A telefonfülkét és a trafóházat úgyszintén hiába keressük, egyedül a hengeres hirdetőoszlop szól a tovatűnt időről. Meg a gázlámpacsokros kút, amelyet szerencsére csak arrébb toltak – szerintem ott jobb helye is van: a házak között kellemetes intim tér keletkezett körülötte.

A régi kandeláberek is megmaradtak, csak hogy színes karneváli gömböket aggattak rájuk. A formatervezett ledlámpások pedig magas kerítésként veszik körbe a nagy szobor körüli kicsiny oázist. Amely így – félig-meddig takarva – optikailag leválik környezetéről a végtelen préri benyomását keltő természetes lapkó flaszteren. Ennek kétségtelen előnye, hogy kényelmesen elférnek majd rajta a vásáros bódék. Drónokról bizonyára jól hat, a lábunk elé nézve persze mi is érzékeljük, hogy a tervező (Koszorú Lajos, a Város-Teampannon főmérnöke) Vörösmarty szavával szólva nem egészen üres felületről ábrándozott. Sötétszürke lapokból két elliptikus spirálgyűrűt képzelt a földre, amelyek úgy vezetnek majd szemünket a centrum felé, hogy közben egységes egészzé formálják a teret. Ezzel

mindössze az a baj, hogy nem működik. A slendriánul lerakott, itt-ott le-tört és koszos(odó) lapokon (folyamatosan javítják) éppen csak kivehető a szennyeződéseknél alig sötétebb minta. Nem kevésbé zavaró a gusztusosan dizájnos szemetesládák tején a cigarettacsikk-halmaz meg a belsejükből kitüremkedő közönséges nejlonszák. (Mintha csak valakinek a szépen vasalt sortja alól kilógna a gatyája.) Elvégre milliárdos presztízsbereházások között vagyunk. Az egykori tőzsdét az Orco már 2007 és 2011 között (az enteriőrök műemlékjellegét megtartva-kihasználva) Váci úl néven gasztronómiai és szórakoztatóközponttá formálta. A Futura-ház tömbjében a BDPST Group idén tavasszal kezdett hozzá ötcsillagos luxusszállodája és exkluzív lakások kialakításához. Az elegáns Goldberger/Medimpex-palotában tekintélyes bérlők rendezkedtek be. Nemrég elkelt a volt Luxus Áruház épülete is; sorsáról közelebbit egyelőre nem tudunk, de nyilván nem szociális otthont létesítenek majd benne. S remélhetőleg eltávolítják lábazaráról a Bershka tolakodóan oda nem illő csillogó cégtábláit. Nemcsak indokolt, érthető is tehát ez a mostani nagytakarítás – csak az a bökkenő, hogy a kerület finanszírozza. Holott a lakosság nem annyira szebb, inkább másféle Vörösmarty teret – pihenőkeretet és találkaparkot kívánt, és talán azt is érdemelt volna.

A megújult Vörösmarty tér Budapesten. Terv: **Koszorú Lajos** (Város-Teampannon), kivitel: Penta Általános Építőipari Kft.

Variációk egy mintára

„Hozzánk a posztmodernia két amerikai kiállítással érkezett meg” – írta a kilencvenes évek közepén a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára visszatekintve Hajdu István. Az elsőt az *USA ma* című sokszínű kulturális program keretében láthatták a nézők a Planetáriumban 1980 nyarán, a második egy évvel később nyílt meg a Magyar Nemzeti Galériában *A nyolcvanas évek amerikai festészete* címmel. Az előbbi volt a kultúrpolitikailag meglepőbb, az utóbbi viszont a művészeti szempontból jelentősebb tárlat, ahol az egykori sajtóbeszámoló szerint az „ügynevezett absztrakt expresszionizmushoz tartozó 41 művész” alkotásai jelentek meg. A valóságban természetesen szó sem volt már az absztrakt expresszionizmusról, sokkal inkább az új festészet, pontosabban az „új konzervativizmus” megjelenéséről, ahogy ezt Néray Katalin a *Művészet* 1981. júliusi számában megfogalmazta. Néray szövegében a Galériába egy hónapra befogadott, a nyolcvanas évekre vonatkozó prognózisként felfogható műegyüttest az időközben Amerikában „a nemzeti, sőt hivatalos művészet reprezentatív szerepét” betöltő absztrakt expresszionizmusból kiindulva, pontosabban azzal szembehelyezve értelmezte: „a felvállalt hagyomány tehát a negyvenes-ötvenes évek festészete, egyelőre azonban hiányzik még az a feszültség, az az érzelmi telítettség és festői mondanivaló, amely nélkül a kép dekoratív tapé-

tamintának, kusza hímzésgyakorlatnak tűnik”.

Két évvel később Hegyi Lóránd a *Mozgó Világ*ban már épp a dekoratív mintákból kiindulva tekintett rá az új amerikaiakra, s részben rájuk alapozta az új szenzibilitás magyarországi jelenségének magyarázatát – amit a fent idézett szövegében Hajdu István a Jean Clair-féle új szenzitivitás ideológiájának magyarosított változataként azonosított. Hegyi az *Expanzió után – Fejezetek a hetvenes-nyolcvanas évek művészetéből* című tanulmányában (*Mozgó Világ*, 1983/1) az immár ideológiailag kevésbé elzárt Magyarországra is betört korszellemet felismerve-felmutatva az olasz transzavantgárd mellett az amerikai „új dekorativizmus” és „új szubjektivizmus” irányzatait elemezte. A „dekoratív művészetéhez” sorolt alkotók közül négyen kerültek vizsgálata fókuszába: Robert Zakanitch, Ned Smyth, Brad Davis és Kim MacConnel. „Valóban közös jellemző mozzanat valamennyiük művészetében a tudatos dekoráló tevékenység, a képfelület antiintellektuális, ornamentális felfogása, a témakör dekoratív elemeinek, például virágok, állatok, építészeti ornamensek, tapétafragmentumok stb. hangsúlyozása és a festői tevékenység manuális-hagyományos mozzanatainak felélesztése.” Hegyi számára is fontos volt annak tisztázása, hogy mivel is fordultak szembe az amerikai művészek; többek között a tömegmédi-

umok képi világával, a pop-arttal, „a zárt rendszerek reduktivitásával”; s kiemelte azt is, ami viszonyítási pontot jelentett számukra: Matisse, Gauguin és Bonnard tiszta művészi világát. Míg azonban az „aranykori” elődök műveiben a „kristályos és verőfényes formarend” érvényesült, addig Hegyi szerint „az új »dekorativitás« gazdagsága és finomsága, festői érzékenysége és kompozíciós kiműveltsége szomorúságot és reménytelenséget takar. A művész visszanyúl a dekoratív festőiséghez, annak harmonikus szemlélete nélkül.” Hegyi Lóránd amerikaiakra vonatkozó szövege külön fejezetként az 1983-ban megjelent, „egy művészi szemléletváltás körvonalait” felrajzoló *Új szenzibilitás* kötetbe is bekeverült, *A dekoratív művészet új formái* címmel.

Ahogy Hajdu a kilencvenes évek közepén, úgy sokan mások még nemrég is úgy gondolhatták, hogy minden, ami egykor új volt – szenzibilitás, dekorativitás stb. –, ma már „passzé”. Ezzel szemben immár teljesen nyilvánvaló, hogy a hatvanas, majd a hetvenes évek elmúlt évtizedben végigélt reneszánsza után elkerülhetetlenül előnti korunkat a nyolcvanas évek művészete, s minden, ami a kilencvenes évekre divatjamúltként kikerült a múzeumi kánonból (és a kiállítóterekből), az most visszaérkezik, új tálalásban. E tendencia félreismerhetetlen jele a Ludwig Múzeumban látható *Min-tázat és dekoráció* című kiállítás, amelynek főszereplői Hegyi írásai nyomán ismerősnek tűnnek: Robert Zakanitch, Ned Smyth, Brad Davis és Kim MacConnel. Valamennyiüket a hetvenes években az Egyesült Államokban megjelent *Pattern and*

Decoration mozgalom legfontosabb alkotói között tartják számon; a kiállítás kísérőszövege szerint az ide tartozó alkotók radikálisan szembefordultak a minimalista és a konceptuális művészettel, „megkérdőjelezték a hagyományos művészeti fogalmakat”, ugyanakkor „tágabb politikai, társadalmi kérdésekkel is foglalkoztak, úgy mint a feminista mozgalom törekvései vagy a bennszülött indián közösségek helyzete”.

A budapesti kiállítás, amelynek anyagát az aacheni Ludwig Alapítvány és a bécsi MUMOK kurátorai Peter és Irene Ludwig gyűjteményéből válogatták, pontosan tükrözi a mozgalom kettős arculatát. Megjelennek benne a tisztán dekoratív művek, sőt a tapétaminták is, s ezzel párhuzamosan ott vannak a mai magyar (kultúr)politikai összefüggésrendszerben bemutatva szinte már politikai vakmerőséget feltételező, a homoszexualitással vagy a feminizmussal összefüggő művek. A dekoratív oldalt mindenekelőtt az egykor Hegyi által is favorizált Robert Zakanitch művészete képviseli. A ma nyolcvan felett járó művész már felnőtt fejjel látta az absztrakt expresszionizmus diadalútját; ő maga először a color field festészettel kísérletezett. Dekoratív fordulata 1975-ben következett be, s azóta tulajdonképpen következetesen tartott a kijelölt irány mellett, bármilyen volt is időközben a művészeti széljárás. Zakanitch műveiben mindig is a festészet alapkérdéseiből indult ki, mindenekelőtt a színekből és a motívumokból, miközben szigorúan elhatárolódott az illúzió előállításának szándékától, így Vasarelytól és az op-arttól. A kiállítás másik pólusán Thomas Lanigan-Schmidt

művei található. Lanigan-Schmidt is hetven fölött jár már, első tárlatát még a hatvanas években rendezte. Műveire jellemző a giccsel, az olcsó, csillogó anyagokkal folytatott játék, a homoszexualitás mint téma radikális megközelítése és a provokatív elemek használata – adott esetben az ikonosztáz mint befoglaló forma alkalmazása.

Ha csak az elmélet felől közelítünk, valóban kevés a közös pont a két fel fogás között: Zakanitch mellett Ned Smyth vagy Kim MacConnel tiszta dekorativitása nehezen összeegyeztethető Lanigan-Schmidt aktivista felfogásával vagy Miriam Schapiro kinyilvánított feminista nézeteivel. A gyakorlatban mindig e kettősség felvállalása vagy elhatárolása jelentette a mozgalom recepciójának legnagyobb kérdését; hiszen a dekoratív minta egyszerre alkalmas arra, hogy önálló festői üzenetet közvetítsen a méreteken, formákon, színeken keresztül, s ugyanígy, hogy a mintázatokba rejtett társadalmi problémákat hordozzon. Nem véletlen, hogy Hegyi Lóránd a nyolcvanas évek elején vizsgálatának fókuszába csak néhány valóban dekoratív „újfestőt” emelt be, hiszen az általa megformált új szenzibilitás, alaptézise szerint elhatárolódott a művészet korábbi szociális szerepvállalásától. A kérdések azonban később sem tűntek el. Vajon a formalista elképzelések feloldják-e magukban a kultúrakritikát? Vajon elegendő-e közös nevezőnek, hogy a középpontba helyezett mintázat megkérdőjelezi a magasművészet különálló létezését? Már a nyolcvanas évek közepén úgy tűnt, hogy a nagyobb intézmények kiállításain évtizedes távlatban inkább a társadalmi üzenettel rendel-

kező Pattern-mozgalmárok kaphatnak helyet.

Mostanra a helyzet alaposan megváltozott, s mindez tükröződik a Ludwig Múzeumban rendezett kiállításon is, amely teljes természetességgel egyesíti a csoport (amennyiben csoportnak tekintjük) két alapvető irányát. A tárlat ezzel a mai korszellemre reflektál, egy olyan korra, amelyben a mintázatok tudat alatt fonják be az életünket – az okostelefonok háttérképeitől a klímaváltozás várható hatásait megjelenítő infografikákon át a dizájn szinte bármely területéig –, archaikus és művészettörténeti ágbogaikkal. A kiállítás azonban ugyanilyen természetességgel azt is állítja, hogy a mintázatok és dekorációk az elmúlt negyven évben tulajdonképpen ugyanígy léteztek velünk – csak éppen a művészeti világ nem volt hajlandó tudomást venni róluk. A hazai nézők elé került műegyüttes – a kísérőszövegekkel együtt – azt sugallja, mintha minden folytonos lenne. Mintha a *Mintázat és dekoráció* alkotói Matisse festői szemléletéből kiindulva és Clement Greenberg esztétikai elveit ellenpontozva mindig is zökkenőmentesen és szilárd pozíciót találva illeszkedtek volna a 20. századi amerikai művészet folyamába.

A fenti kérdések megvitatására valóban jó lehetőséget ad a kiállítás. Azonban mégis furcsa, hogy tisztán importjellegéből fakadóan mintha nem venne tudomást a nyolcvanas éveket meghatározó magyar összefüggésekről. Arról a hatásról, amelyet ugyanezek az alkotók negyven évvel ezelőtt a posztmodern szellemének megjelenése idején a hazai művészekre és művészettörténészekre gyakoroltak. A posztmodern

számtalan szűrőn át érkezett Magyarországra – Hegyi Lóránd festészeti elképzelései nemcsak Wolfgang Max Faust vagy Achille Bonito Oliva nézeteivel kapcsolhatók össze közvetlenül; ugyanígy ott áll mögöttük az amerikai új festészet egykori elmentmondásos elméletadója, Barbara Rose is. A mostani kiállítás alkalmat adhatott volna valamiféle visszatérítő fogalmi szétszalazás megkezdésére.

Némi tisztázás azért is ráférne a hazai művészettörténeti közegre, mert a nyolcvanas évek visszatérése, ami a nemzetközi művészeti világban nagyjából tíz éve megkezdődött,

a következő évek meghatározó jelensége lesz – nyilván nem elhanyagolható kereskedelmi hangsúlyeltolódásokkal. Ezzel összefüggésben nem spórolhatjuk meg az új szenzibilitás újraértékelését, illetve annak az intézménytörténeti, kultúrpolitikai ténynek a tudatosítását, hogy mi is volt már lehetséges a nyolcvanas évek elején a Magyar Nemzeti Galériában. Mindez persze arra is jó lenne, hogy lássuk, mi az, ami ma már megint lehetetlen.

Mintázat és dekoráció. Ludwig Múzeum, 2019. október 5. – 2020. január 5. Kurátorok: Esther Boehle és Manuela Ammer.

László Ferenc

Tabuért közhelyet – Tabukról tabuk nélkül

126

Nagy néha még akár az igazán fontos dolgokról is szó eshet a televízióban. Mondjuk, ha váratlanul presztízsérdekké válik egy téma, egy műsor vagy egy jelentékeny tévés személyiség fölmutatása. (Ahogyan ezt pár éve, Baló György pályafutásának legutolsó szakaszában az RTL tette, persze szigorúan a legkevésbé értékes műsorsávot biztosítva e luxustevékenység számára.) Vagy mondjuk akkor, amikor egy tematikus/rétegcatorna hazai főnöksége ambicionálja, hogy legyen saját gyártású vagy legalábbis itthoni műsora, ami aztán képes több irányban is imponáló hatást kiváltani. Ilyenkor csodálatosképpen kiderül, hogy az üzleti érdek meg a minőség vagy másként a társadalmi

közhasznúság mégiscsak összhangba kerülhet egymással – igaz, szigorúan eseti jelleggel.

Valami ilyesmi a helyzet a Spektrumon sugárzott, immár a második évadánál járó hazai sorozattal is, amely a *Tabukról tabuk nélkül* címet viseli. Hogy törőlmetszett presztízstermékről van szó, azt az óriásplakátok kihelyezésétől a szokatlanul élénk internetes kampányig meg a még annál is élénkebb cikk-, hír- és témakihelyezési dömpingig igen könnyű lenne igazolni. De ez most kivételesen akár mellékesnek, sőt bizvást sokadrangú mozzanatnak is tekinthető, ahogyan a címválasztás túlszóló jellegén is legfeljebb ha futólag érdemes ironizálni, mondván, az csupán egészen homályosan

látszik, hogy a műsor adásaiban érintőlegesen tabukról is szó eshet.

A lényeg ugyanis az, hogy a sorozat valóban olyan témákat tárgyal, amelyek nemcsak a televíziózás szokott tárgyválasztási gyakorlatától idegenek, hanem számunkra, a tévénezők – ha tetszik, a frusztrált honpolgárok és szorongó individuumok – számára is feszélyezők, kínosak és zavarba ejtők. Mint amilyen az életből való távozás túlbecsülhetetlenül fontos és mégis kollektíven agyonhallgatott aktusa, amely a *Tabukról tabuk nélkül* első évadának meghatározó témaköre volt. A tény, hogy ilyen témákhoz programszerűen és átgondoltan hozzá mert és hozzá tudott nyúlni a Mentés Endre ötletét sorozattá fejlesztő alkotógárda, az olyannyira egyértelmű méltatást érdemlő tett, hogy ezt ha nem is tipográfiai megoldásokkal vagy szövegkiemelő filctollal, de legalább némi bekezdésvégi fölhabzással okvetlenül nyomatékositani kell. Minden tiszteletünk az alkotóké és az általuk megszólalásra, szereplésre bírt közreműködőké!

Az őszinte és érzékeny témakezeléshez pedig különösen szerencsés kézzel egy olyan műsorvezetőt, olyan programarcot sikerült kiválasztani, aki nem csupán médiamágnesként tudott használni az ügynek (mert egyébként úgy is tudott!), hanem hitelesítő aktorként is. Thuróczy Szabolcs ugyanis, jóllehet a Pintér Béla Társulat oszlopos tagja és egyszerűsmind napjaink egyik legerősebb tehetségű film- és sorozatszínésze, nem narrátori szöveget citáló előadóművészként és álriporterként vállalt részvételt a sorozatban. Thuróczy Szabolcs legnagyobb ereje, ahogy gyakran színpadon és filmen is, épp

a civil voltában rejlik: sohasem közvetítő vagy helyettes megszólaló, mindig ő maga beszél. Ezt voltaképpen már rögtön az oly markánsan nem színészi beszédtechnikája, artikulációs bázisa is garantálja: amit másutt kellő rosszindulattal akár mesterségbeli fogatkozás gyanánt is lehetne azonosítani, az itt a zsigeri hitelesség egyik érdemi összetevőjévé vált.

Még fontosabb erény és egyúttal igazi égi adomány a műsor számára, hogy Thuróczy félreismerhetetlenül értelmes, okos ember, akiből ráadásul süt az érdeklődés meg az empátia. Ha most belegondolunk abba, hogy a műsorvezetői szerepben feléptetett magyar színművészek között történetileg mennyire ritka az ilyen komplex képlet, hamar egy amúgy meglehetősen kézenfekvő, mondhatni szimpla általános fölismeréshez juthatunk. Még hozzá ahhoz, hogy a hazai televíziózásban főszabály szerint a színész-műsorvezető egyedüli értéke a szövegmondási és kamerarutinban rejlik. Így ha olyan szereplést keresnénk, ahol a tévéműsorban feladattal megbízott színművész ennél többet, vagyis tartós emberi bevonódást, személyes érdeklődést tanúsított, akkor úgy lehet, egészen Sinkó Lászlónak a *Másfél millió lépés Magyarországon* című honismereti sorozatban való közreműködéséig kellene visszatekintnünk. Most Thuróczy Szabolcsról is elmondható ugyanez, mi több, ő kifejezetten kényes témák és szituációk kapcsán fejt ki üdvösen és kivételesen motivált tevékenységét.

Nos, eddig tartott a teljességgel kiérdemelt kóved szakasza, merthogy a második évadra, miközben épp sikerült csúcsra járatni a *Tabukról*

tabuk nélkül körüli médiahájpót, bizonyos érzékletesebbekké váltak a formátum és a kidolgozás gyengéi. Így lazulni látszik a koncepció érvényesítésének intellektuális fegyelme, s ezzel szoros összefüggésben megjelentek a sorozaton a közhelyesség, olykor egyenesen az érzelmes közhelyesség seplői.

Vegyük például a második évadnak azt az epizódját, amely a „bűn és vezeklés” már első pillantásra is túlméretezettnek és/vagy bizonytalan körvonalúnak tetsző témáját taglalta. Hogy ennek a metatémának léteznek tabusított szegmensei, az nem kétséges, de egészében tabunak kinevezni – és egyszersmind a köztörvényes bűnözés és a börtön világához kapcsolni a bűnt és a vezeklést, az azért jócskán vitatható döntés. Aztán a kiválasztott és aprólékosan körüljárt esetek – a verőlegényből ifjúsági bokszedzővé átlényegülő józsefvárosi jótevő, a börtönben megtérő s ma már a rabokhoz lelki gyakorlatokra visszajáró istenes ember vagy a beszívott lúzerként gyilkosságba keveredő és a műsorkészítők sejtetése szerint valójában ártatlan balek – igazából csak részlegesen mutatnak megfelelést a jelzett témával. A család, amelynek mindahány tagja levelező kapcsolatot létesített egy tényleges életfogytiglani börtönbüntetését töltő elítélttel, pedig még ennyire sem hozható kapcsolatba a témával, hiszen történetük nem a vezeklésről és pláne nem a bűnről szól (még a visszajáról nézve sem), hanem a rabokat is kommunikációra és megismerésre érdemesnek tekintő nyitottságról.

Akad az adásban azután még egy, a tematikából jócskán kilógó riportanyag: a rendezett középosztályi családból kilépve náci szkinheddé váló, majd múltjával szakító és ma menő informatikai multicégnél dolgozó fiatalember esete. Itt a műsorkészítői figyelem a szülők hozzáállására összpontosította a figyelmet, s nemcsak annak érdemi megvilágítása maradt el, mi is tetszett meg a szélsőjobb katyvaszból a serdülő fiúnak, hanem az is, hogy voltaképp miért is távolodott el választott szkinhedközösségétől – és hogy eszmeileg is eltávolodott-e tőlük. Ennek említése után nem meglepő, hogy a vezeklésnek, bármit jelentsen is ez a szó, ebben a műsorrészben nem jutott semminő szerep. (Mi tagadás, a vezeklés szava körül amúgy nagyon is elkélt volna némi definíciós tipródás, és nem is csupán azért, mert ennek híján így aránytalanul nagy szerep jutott a vallásnak ebben az epizódban.)

S ahogy az ilyenkor rendszerint történni szokott, a sután körülhatárolt téma hamar megbosszulja magát: a kifejtés és körülbeszélés során üres lózungok meg olyanforma közhelyek kimondására készítette a narrátort/műsorvezetőt, amelyeknek még az ellenkezője sem igaz. Igaz, Thuróczy Szabolcs még ilyenkor is váltig megőrzi a hitelét, de azért egy ilyen fontos és értékes műsortól mégiscsak okosabb következtetéseket várnánk annál, mint hogy „gyakran egy-egy egészen apró momentum dönti el, hogy valaki a bűn útjára lép-e vagy sem”.